

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Benkő Loránd: Az irodalom szerepe nyelvünk életében

Kapás Ferenc: Jön—megy, hoz—visz

Mizser Lajos: Élménynevek

Zoltán András: Lengyel nyelveművelő könyv az idegen szavakról

Szemere Gyula: A betűkettőztetés kérdése helyesírásunk legújabb kori történetében

Molnár Zoltán Miklós: Realisztikus képek Krúdy utolsó Rezeda-regényében

Szilágyi Ferenc: „... megváltani a senyvedő nyelvet ...”

Zsolnai József: Anyanyelv-pedagógia és kommunikációkutatás

Rozgonyiné Molnár Emma: Logikai relációk kifejezése hálódiaagrammal a szöveg és a mondat vizsgálatában

Oláh Ferenc: Lélektani-jelentéstani mozzanat és alak-tani megszerkesztettség a szóösszetételben

Takács Lajos: Juhászdel

Kiss Lajos: Kies, kietlen

L. Palló Margit: Sárkány

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELFÜLŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GÜLYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSZKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Benkő Loránd</i> : Az irodalom szerepe nyelvünk életében	385
<i>†Kapás Ferenc</i> : Jön—megy, hoz—visz	395
<i>Mizser Lajos</i> : Élménynevek	407
<i>Zoltán András</i> : Lengyel nyelvművelő könyv az idegen szavakról	409
<i>Szemere Gyula</i> : A betűkettőztetés kérdése helyesírásunk legújabb kori történetében	413

Íróink nyelve

<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Realisztikus képek Krúdy utolsó Rezeda-regényében	421
<i>Szilágyi Ferenc</i> : „... megváltani a senyvedő nyelvet...”	431

Nyelv és iskola

<i>Zsolnay József</i> : Anyanyelv-pedagógia és kommunikációkutatás	445
<i>Nagy József</i> (szerk.): Az anyanyelvi nevelés gazdagításáért (Ismerteti: <i>A. Jászó Anna</i>)	449

A nyelvtudomány műhelyében

<i>Rozgonyiné Molnár Emma</i> : Logikai relációk kifejezése hálódiaagrammal a szöveg és a mondat vizsgálatában	452
<i>Oláh Ferenc</i> : Lélektani-jelentéstani mozzanat és alaktani megszerkesztettség a szóösszetételben	463

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Takács Lajos</i> : Juhászdel	469
<i>Kiss Lajos</i> : Kies	470
<i>K. Palló Margit</i> : Sárkány	472
<i>Bernáth Béla</i> : Dúlőre jut	474
<i>Mizser Lajos</i> : Dalma	476
<i>Lágrádi Imre</i> : Lágypásztor után gyapjat rúg a farkas	477
<i>Székely Sándor</i> : Sürmő — Ramaty, ramacs	478

Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

102. ÉVFOLYAM * 1978. OKTÓBER–DECEMBER * 4. SZÁM

Az irodalom szerepe nyelvünk életében

I. A nyelvtudománynak ma már igen szerteágazó, sokszínű szemléletében és gyakorlatában — többféle más felfogás, törekvés mellett — eléggé jól ki-
rajzolódik egy olyan irányulás, amely a nyelv különféle megjelenési formái
közül az egyszerű közlő funkciójú, mindennapi nyelvhasználatnak és benne is
elsősorban a beszélt változatnak az elsőbbségét, fontosabb voltát hangsúlyoz-
za, többé-kevésbé szemben a magasabb szintű, esztétikai igényű nyelvhaszná-
lattal, valamint főleg az írott nyelvi formákkal.

Ennek az irányulásnak a gyökerei ugyan akár az újabbkori nyelvtudo-
mány történetében is messzire nyúlnak vissza, bizonyos előzményeikhez való
kapcsolódásuk azonban mégis inkább csak látszólagos. Mint jól ismeretes, a
nyelvészetben is ható népiesség erőteljesen ráirányította a figyelmet az addig
alacsonyabb rendűnek tartott élő, beszélt, népi nyelvsajátosságokra; — ám itt
elsősorban a folklórt kereste, s a népnyelvi elemekkel a magasabb szintű, iro-
dalmi nyelviséget akarta gyarapítani. Ismeretesek az újgrammatikusok azon
törekvései is, amelyek új nyelvi források, köztük élő nyelvek feltárására irá-
nyultak; — de itt meg a filológikus alapállású, történeti jellegű, a nyelvi vál-
tozás, fejlődés megvilágítását célzó vizsgálatok minél szélesebb megalapozása,
kiteljesedése kedvéért történt mindez.

A köznapi, beszélt nyelvi érintkezés (kommunikáció) primátusát valló
mai felfogások kicsengése jelentékeny részben nem ilyen jellegű: a szemléleti és
vizsgálati irányulás itt eléggé határozottan egyfelé mutat, bizonyos mértékben
önelvű és öncélú, sőt nemegyszer más irányokban meglehetősen elhatároló
vagy éppen elhárító. E tekintetben — főként külföldi nyelvészekről — az elvi
nyilatkozatoknak is egész sorát lehetne idézni, köztük pl. kimondottan az írott
nyelv szerepét kisebbitőket is (jó egybeállítást adott ezekről pl. Josef Vachek
„Written Language” című, nemrégiben megjelent könyvében); a gyakorlati
törekvések pedig — másutt és nálunk egyaránt — egyre inkább a köznapi
érintkezést szolgáló és kifejezetten a mához kapcsolódó élőbeszéd egyoldalú
előtérbe helyezését célozzák. E felfogásokban a *beszédközpontúság*, *beszédszól-
vészet*, *beszédművelés* lettek a vezérelvek és fő jelszavak, s ezek vallói a minden-
nap, átlagos nyelvhasználat és benne az élőszó, a hangzásbeli problematika
felé igyekeznek kikerekíteni a nyelvtudomány legfontosabb feladatait.

E nyelvészeti felfogás erősödésének okait könnyen lehet magyarázni, sőt
a jelenséget magát is bizonyos fokig meg lehet érteni, jogosságát a szükséges
fenntartásokkal el is lehet ismerni. E törekvések ellenhatásként léptek föl a
filológikus alapállású nyelvészettel szemben, amely szívesebben tekintett a
nyelv írott változatára, korábbi idők nyelvhasználatának írásban rögződött
emlékeire s bennük is az esztétikailag igényesebb, magasabb stílári szintű for-

mákra. A szemléletváltozást minden bizonnyal erősítették azok a megfontolások is, amelyek az átlagos, köznapi, élő, beszélt nyelvnek elsődlegességét valló felfogásokra építettek egyrészt az írott nyelvvel, másrészt a pusztá közlésnél magasabb igények kielégítésére szolgáló nyelvváltozatokkal szemben, az elsődlegességet mind történeti, nyelvfejlődési értelemben véve, mind az embernek mindenkori, alkotó, újraformáló nyelvi tevékenysége szempontjából nézve. Szerepet játszottak itt természetesen bizonyos, reálisnak ható nagyságrendi viszonyok is, annak tekintetbe vétele, hogy a társadalom nyelvi érintkezése az átlagemberek mindennapi beszédtevékenységében jut a legszélesebben érvényre. Ide kapcsolódtak továbbá hasznossági szempontok: mindenben a praktikumot kereső, kíváncsi korunkban a leggyorsabb és legegyszerűbb közlési szint: a köznapi élőbeszéd felé irányul a figyelem, amit a tömegközlési eszközök jellegében, belső arányaiban és hatásfokában bekövetkezett eltolódások is alátámasztanak.

Mint már az eddig mondottakból is kitűnhetett, mi sem áll tőlem távolabb, mint e szemléleti fejlődés nem egy tekintetben való realitásának, szükségességének, pozitív vonásainak el nem ismerése. Szubjektíve sincs, nem is lehet semmi ellenérzésem ez irányban, hiszen például Nyelvatlaszunk keretében is, másként is hosszú éveket töltöttem el a mai élő, beszélt nyelv vizsgálatának gyakorlatában. Mindezt azért hangsúlyozom ilyen kiemelten, mert a szóban forgó szemléletmódnak napjainkban szinte divatszerűen terjedő túllendülései, egyoldalúságai bizonyos fenntartásokat, aggódalmakat is megérleltek bennem, melyeknek itt hangot is akarok adni, mégpedig nem utolsósorban éppen mai köznapi beszélt nyelvünk helyes szemléletű vizsgálatának és fejlesztésének érdekében is. Fenntartásaim egyrészt elvi természetűek, melyeknek persze magától értetődően megvan a gyakorlati vetületük is; másrészt egyes, nem kívánatos következményekhez kapcsolódnak, melyek a túlhajtások folytán ma már eléggé jól érzékelhetők. Mivel mondanivalóm fő vonala az említett egyoldalú szemléletmóddal és gyakorlattal szemben való állásfoglalás kényszerpályáján halad majd, az ebből adódható esetleges félreértések elkerülése végett röviden szeretném jelezni a téma komplexitására vonatkozó felfogásomat is.

2. A nyelv minden tekintetben egységes rendszert képez, következésképpen egységes szemléletet igényel. Különböző szempontból tekintett változatait meg lehet, sőt elsősorban a vizsgálati lehetőségek sajátosságai, korlátai miatt meg is kell különböztetni; de ez nem jelentheti egyetlen megjelenési formájának sem a szemléleti alá- vagy fölérendeltségét, akár a vizsgálatban, akár a gondozásban, fejlesztésben való pozitív vagy negatív jellegű megkülönböztetését. Sem a beszélt, sem az írott nyelv nem elsődlegesebb, nem fontosabb a másiknál, mint ahogy a nyelv köznapi, társalgási szintjének és emelkedettebb, esztétikai igényességű, szerepű változatainak is egyaránt megvan a maguk elsőrendű szerepe a társadalom számára. E változatok egyszerűen csak mások, illetőleg sajátos, jellemző jegyekkel meghatározottak, amely jegyek azonban nemcsak különbségeiket, hanem kapcsolatukat is magukban hordozzák.

Ez a kölcsönös meghatározottság és befolyásolás igen erősen érvényesül az ellentett nyelvi változatok egymással kapcsolódó életmenetében, történeti fejlődésében. Minden, valamennyire is fejlett írásbeliségű nyelv életében a beszélt és az írott nyelv folytonosan hatott egymásra, teljes kölcsönösségben, egymást alátámasztva alakult. Ugyanígy a köznapi,

társalgási nyelvhasználat, a népnyelv, a réteg- és csoportnyelvek is alapul, háttérül szolgáltak magasabb szintű irodalmi, esztétikai igényességű és szerepű változatok kiformálódására és táplálására, mint ahogy a másik irányú visszahatás, megtermékenyítés számottevő mértéke és rendkívüli jelentősége is kétségbevonhatatlan tény.

A szóban levő nyelvi változatok kapcsolatai és ellentétei az egymást meghatározás egy másik vonatkozásában is világosan kirajzolódnak. A beszélt nyelv tulajdonságai csak az írottal szembeállítva kapják meg a maguk jól felfogható, érzékelhető jellemzőit, mint ahogy fordítva is így van; és a különböző fejlettségű, a közlési szándék és minőség szempontjából szembenálló változatoknak is csak egymáshoz viszonyításukkal kristályosodnak ki karakterisztikus vonásaik.

E ponton még egy közbeeső megjegyzést is tennem kell. Az eddig mondottakban a beszélt nyelvet mindig az írottal, az egyszerűen csak közlő, mindennapi nyelvet pedig a magasabb, esztétikai, irodalmi szintű nyelviséggel állítottam párhuzamba. Ennek egyrészt az az oka, hogy az elsődleges összefüggések valóban e viszonylatokban jelentkeznek legszembetűnőbben. Másrészt természetesen a beszélt nyelvnek is vannak magasabb stílusszintű, igényesebb változatai, amint hogy az írott nyelv sem mindig áll esztétikai, stílári magaslatokon. Ennek ellenére és a később mondandók előzeteseként már itt rá kell mutatni a „keresztirányú” kapcsolatokra, sőt azok bizonyos szempontból elsőrendű fontosságára is: arra tudniillik, hogy az igényes nyelviség — az érintett nyelvi változatok belső sajátosságainál fogva, melyeket itt most részletezni, úgy vélem, szükségtelen — mégis sokkal inkább az írásbeliség szintjén valósul meg, s hatásrendszerében onnan áramlik mind diakrón, mind szinkrón viszonylatokban a beszélt változatok irányába. Ebből az összefüggésből következően kerül témafölvetésemben egységbe a beszélt nyelv — írott nyelv szembenállásának kérdésköre a köznapi nyelvhasználat — esztétikai igényességű nyelviség szembenállásának problematikájával.

3. A pusztá közlő funkciójú, köznapi, praktikus nyelvhasználatnak egyfíkú szemlélete, túlhangsúlyozása — mint említettem — néhány vonatkozásban már ma is észlelhető, a gyakorlatban is jelentkező negatív következményekkel járt. Bár ezek jórészt a nyelvtudományi felfogás és kutatási irányulás egyoldalúságaiból szüremkedtek át, mégis elsősorban az oktatási alkalmazásban, valamint a nagyközönség nyelvszemléletében, illetőleg annak irányításában kapták meg csattanójukat, mégpedig mind az anyanyelv, mind az idegen nyelvek viszonylatában.

Az iskolai tanulónak is, a felnőtt közönségnek is meglehetősen csekély és leginkább homályos fogalmaik vannak az anyanyelv belső típusairól és azok sajátságairól; ezek nélkül az ismeretek nélkül viszont a különféle helyzetekben, alkalmakkor való nyelvhasználatuk, nyelvi magatartásuk önkontrollja elvész. A szövegformálásnak, fogalmazásnak megannyi alapkérdése, amelyek például a beszélt és az írott nyelv, valamint a köznapi, átlagos és az igényes, stilizált, irodalmi nyelvhasználat különbségeiből adódnak, s amelyeket — mint az előbb már szó esett róla — az iskolai oktatás vonalán is csak a változatok szembesítése során, nem pedig külön-külön lehet megfogni, elsiklادnak, érzékelhetetlenné válnak. Ennél is nagyobb baj, hogy elsősorban az iskolai anyanyelvi oktatás maga leíró grammatika-centrikusságával, „száraz” kommunikációs szabály-szemléletével elszakadóban van a

nyelvi esztétikai, ízlésbeli neveléstől s ennek elsőrendű hordozójától, a szépirodalomtól. Az anyanyelv és az anyanyelvi irodalom egysége ezáltal egyre inkább a múlté lesz szinte minden oktatási szinten. Ezt a sajnálatos elszakadási folyamatot akár olyan látszólag apró, külsődleges tényeken is le lehet mérni, mint az iskolai grammatikák szépirodalmi példaanyagának fokozatos számbeli sorvadása vagy az írásbeliségnek általában, főként pedig a magasabb szintű, igényű írásbeliségnek az oktatási folyamatokban való visszaszorulása. Valójában persze e felszíni tünetek mögött a nyelvi nevelésre kiható mélyebb kérdések is feszülnek, amelyekre még visszatérünk.

Az idegen nyelvek iskolai oktatásában az a bizonyos határokig föltétlenül pozitív és szükséges változás, amely a mindennapi praktikus beszédkésztség fejlesztését célozta, túlhajtásaiban szintén hozott többé-kevésbé negatív következményeket. Ezek sorában is első helyre kerül a magasrendűen, művészien megformált irodalmi nyelviség s az ehhez szorosan kapcsolódó irodalmi—művelődési hagyomány tantervi visszaszorulása, amely pedig az idegen társadalmak múltja és jelene megismerésének, közelhozásának elsőrendű és magasrendű eszköze, s ezen keresztül a nyelvtanulásnak — annak társadalmi, pszichológiai, művelődési hátterét tekintve is — fontos segítője.

4. E problémakör összességének, illetőleg minden részletének további tüzetesebb boncolgatására a jelen alkalommal nincs elegendő lehetőség. Be kell érnem azzal, hogy a következőkben az irodalom a n y a n y e l v i szerepének, jelentőségének néhány kulcskérdését emelem ki, a magyar nyelvnek bizonyos tekintetben sajátos körülményeire különösképpen figyelve. Az irodalom anyanyelvi szerepe magától értetődően az irodalom formai oldalának, nyelviségének vonalán fogható meg elsősorban, annak mérlegre tevésével, mit jelentett és mit jelent az irodalmi szintű nyelviség az anyanyelv egésze számára, a társadalmilag elismert, értékelt, követett nyelvi eszményhez fűződő viszonylatában, az anyanyelv fejlődését és mindenkori állapotát egyaránt tekintve.

Úgy érzem, az ide kapcsolódó kérdések áttekintéséhez nem föltétlenül szükséges terminológiai vitába bocsátkoznom. Abba tudniillik, hogy az *irodalom* és hozzá kapcsolódóan az *irodalmi nyelv* hatókörét milyen széleskörűen húzzuk meg, azaz hogy e fogalmakat szigorúan csak a szépirodalomra, illetőleg a szépirodalmi nyelvre szűkítsük-e le, vagy pedig a magasabb nyelvi, stílári igényességű írásbeliség tágabb régióira is kiterjesszük. A határok ugyanis e viszonylatban sokkal jobban elmosódottak, illetőleg az összefüggések sokkal szorosabbak — mégpedig mind diakrón, mind szinkrón síkon —, mint ahogy az az egymással sokszor élesen szembenálló nézetekből kitűnhet. Az összekapcsolódás mindenekelőtt történetileg nyilvánvaló, hiszen a szépirodalom hosszú időn, sok évszázadon keresztül megannyi szállal szövődött össze a vallási, tudományos, oktatásügyi, politikai, publicisztikai stb. irodalommal, sőt a szétválasztás — különösen a prózai műfajok és nyelviség vonalán — ma sem minden viszonylatban könnyű. Ami pedig a tágabb körön belüli hierarchiát illeti: egyetlen korszakra nézve sem lehet vitás, hogy a szélesebb értelmű irodalmiságnak a szépirodalom a legfontosabb, központi része, mint ahogy az irodalmi nyelven belül is minden szempontból: jellegében, hatásrendszerében ugyanilyen kiemelkedő helyet foglal el a szépirodalmi nyelv, a maga legmagasabb rendű formai, esztétikai, érzelmi, kifejező igényességével. Amikor tehát a nyelv magas szintű megjelenési formájáról, az úgynevezett *irodalmi nyelv*-ről beszé-

lünk, a határvonalak műfaji és nyelvi elmosódottsága ellenére is valójában legelsősorban a szépirodalom, illetőleg a szépirodalmi nyelv felé tekintünk. Azokból a kapcsolatokból következően, amelyek a korábban mondottak értelmében az írott nyelv, valamint a magasabb szintű, esztétikai igényű nyelviség között fönnállanak, magától értetődő, hogy itt e kapcsolat mindkét tényezőjén, az írásbeliségen és a magasabbrendűségen egyaránt hangsúly van.

Az írásbeliségnek magasabb rendű, főként a szépirodalomhoz kötődő formái a nyelv egészében betöltött szerepüknél fogva óriási jelentőségűek a társadalom számára követendő példa, a nyelvi eszmény kialakulása és az ehhez fűződő nyelvfejlődési mozzanatok, folyamatok szempontjából. Az irodalmi írásbeliséghez kapcsolódó problematikában tudniillik a nyelvi változásoknak igen fontos tényezői, rugói, serkentői keresendők, sőt a nyelvi fejlődésnek éppen a legértékesebb, legprogresszívebb mozzanatai rejlenek itt. A nyelvtörténészek figyelme például nemcsak azért fordul az írásbeliség és azon belül is kiemelten az irodalmi írásbeliség felé, mert a múltból hagyományozódott tényanyagot ezekből meríthetik, hanem azért is, mert a történeti nyelvészet fő feladat körében: a nyelvi változások vizsgálatában ezekből deríthetik föl a jövő nyelvi fejlődését legjobban meghatározó, előre vetíthető erővonalakat, főként a nyelv olyan fontos tartozékaiban, mint az esztétikum és a stílus.

Az irodalmi írásbeliségnek ez a szerepe a nyelvek életében tulajdonképpen általánosabban is ismert jelenség, magyar viszonylatban azonban — elsősorban történeti folyamataiban — teljesen egzaktan bizonyítható, különleges igazolást nyerhet.

5. Hogy a magyar nyelv életmenetéhez, fejlődésének előremutató mozzanataihoz mi mindent adott hozzá az irodalmi szintű írásbeliség, hogyan határozta azt meg szinte minden tekintetben döntő módon, azt villantsuk föl most csupán a különösen jellemző mozzanatokra való néhány rövid utalással.

Mindenekelőtt tekintetbe kell venni, hogy a magyar nyelvi eszmény, a fokozatosan kiformalódó magyar nemzeti nyelv — ha főként Közép- és Kelet-Európa kisebb nyelvei között vannak is többé-kevésbé hasonló alakulású társai — eléggé sajátos módon, az általánosabb európai fejlődéstől eltérően jött létre. Az eltérés egyik fő és tárgyunk szempontjából különösen fontos tényezője abban van, hogy nálunk a nyelvi sztenderd kialakulása igen határozottan az irodalmi szintű írásbeliségben történt meg, és ezt csak jóval később és nem kis mértékben éppen az irodalmi írásbeliség hatására követte a beszélt, köznyelvi sztenderd kiformalódása. E fejlődési sajátosságnak többrendbeli történeti-művelődési oka volt: a műveltségnek sokáig egyházi-irodalmi jellege és csak vékony, „írástudó” réteghez való kapcsolódása; a magyar ajkú városi polgárságnak hosszú időn keresztül igen csekély száma és súlya; kiemelkedő, meghatározó szerepű, országos méretekben ható magyar művelődési központ hiánya; stb. stb. E tényezők jó része sok évszázadon keresztül, egészen a felvilágosodás koráig, sőt egyikük-másikuk a reformkorig érvényesítette hatását.

Az írásbeliség szintjén messze elől járó nyelvi felemelkedésnek, kifejezésbeli gazdagodásnak, szerkesztési pontosodásnak, esztétikai igényesedésnek, stílusbeli változatosságra törekvésnek ily módon az irodalmi műveltség képviselői, az irodalmi alkotások létrehozói lettek a szinte kizáró-

lagos letéteményesei. Az irodalmi írásbeliséget megelőző, korai orális irodalom e fejlődéshez legföljebb némi, vizsgálatilag sem eléggé megfogható alapot biztosított. Az írásos szint történetiségének legjelentősebb és a további magyar nyelvi fejlődés egészére legdöntőbb hatású momentumai, mintegy csomópontjai — nagyjából vett időrendben — a következők: a legkorábbi szövegemlékeinkben már a latin stílárius hatások legjobb elemeit az élő magyar nyelv frissességével ötvöző nyelviség; — a túlnyomórészt fordításos kódexirodalomnak a latin hatást ugyan túlhaltó, de a stílárius szinteket mégis tovább formáló, finomító nyelvi törekvései; — az anyanyelviséget még erősebben előtérbe hozó, ugyanakkor a beszélt nyelv elemeit is tudatosan felhasználó protestáns egyházi irodalom; — a világi tárgyú szépirodalom fokozódó izmosodásával együtt járó nyelvi-esztétikai csiszolódás; — a grammatikusok, ortográfusok, szótárírók egyre lendületesebb normatív buzgálkodása; — a felvilágosodás irodalmi fellendülésével együtt a tudatos magyar nyelv művelő mozgalom első nagy felvirágzása, melynek a szógyarapító nyelvújítás csupán egyik, talán nem is legfontosabb részlege; — a reformkor fejlett irodalmisága s benne klasszikusaink nyelvi magaslatai; — a nemzeti irodalom újabb és legújabb korszakainak sokoldalú formai-stílárius törekvései. Nagyon fontos megjegyezni, hogy még az olyan látszólag nem közvetlenül irodalmi kapcsolatú mozzanatok, mint a grammatikusi tevékenység, a nyelvújítás stb. is egyrészt a szépirodalom érdekeiben történtek. Bár a nemzeti irodalom és a nemzeti nyelv együttes, egymástól elválaszthatatlan érdekében kifejtett, egy személyben szépírói és nyelvészi — nyelv művelő tevékenység éppen nem ismeretlen fogalom más nyelvek életében sem, mégis kevés európai nyelv tud felmutatni e vonatkozásban olyan hosszú időbeliségű és olyan magas szintű, erőteljes és eredményes vonulatot, mint amely nálunk a XVI. századtól máig egyhuzamban tart. Sylvester, Szenci Molnár, Baróti Szabó, Révai, Rájni, Versegly, Kazinczy, Csokonai, Vörösmarty, Czuczor, Arany, Kosztolányi, Illyés nevét igazán csak példaképpen említem, annyian sorakoznak föl e nagyon tudatosan vállalt és végzett kettős tevékenység megtestesítőiként. És akkor még nem is szóltam azoknak a szépíróknak régi időktől máig tartó, szinte végtelen soráról, akik közvetlenül nem foglalkoztak ugyan nyelvi — nyelvészeti problémákkal, de annál többet tettek műveiken keresztül nyelvünk kiművelése, továbbfejlesztése, korábbi állapotainál minden szempontból magasabb szintre emelése érdekében. Talán eleget mond, ha szépirodalmunknak már lezárt múltjából Gyöngyösit, Kölcseyt, Berzsenyit, Petőfit, Adyt, Babitsot, Tóth Árpádot, Szabó Lőrincet, József Attilát, Radnótit, Áprilyt vagy Jókait, Mikszáthot, Móriczot emlegetem föl nyelviségük önértékére és hatásfokára egyaránt gondolva. Hol lenne a mai magyar nyelv fejlettsége — nagyonis beleértve a köznapit, beszélt nyelv fejlettségét is — az ő munkálkodásuk nélkül!

Az írásbeliség terén kikristályosodó magyar nyelv eszménynek és normának egy másik, az európai átlagos fejlődést tekintve ugyancsak eléggé sajátos vonása szintén az irodalmi problematikával tart szoros kapcsolatot. A magasabb szintű, eszményi és normatív magyar nyelv — mint ismeretes — nem egyetlen nyelvi változat ilyen rangra emelkedésével formálódott ki, hanem sok nyelvi változat (elsősorban nyelvjárás) ötvöződéséből jött létre; s az a tulajdonsága, hogy a többenél számosabb elemét mégis a keleti és főként északkeleti nyelvi típusokból merítette, inkább csak kísérő, rárakódó fejleménye volt a nyelvváltozatok keveredését tükröztető főiránynak. A különböző

táji típusok egységes, normatív rendszerre ötvöződése éppúgy kifejezetten az irodalmi írásbeliség kohójában történt, mint ahogy a többi táji változatnál fokozottabb mértékben érvényesülő északkeleti-keleti nyelvi beütés is igen erősen irodalmi jellegű hatásokból merítette forrásait: abból a tényből, hogy a magyar irodalmi nyelv kiformálódásának meghatározó szakaszaiban nagyon számottevő volt a jórészt északkeleti-keleti területekhez és nyelviséghez kötődött protestantizmusnak az irodalmi életben való szerepe. És ami itt is különösen jellegzetes: az a küzdelem, mely a különböző táji nyelvváltozatok között az irodalmi szintre emelkedés viszonylatában évszázadokon keresztül folyt, nagyon is tudatos véleménycsere során, és majdnem kivétel nélkül az irodalmi élet képviselőinek részvételével zajlott. Az irodalmi élet még a felvilágosodás korában is hangos volt például attól a csatazajtól, melyik táji nyelvváltozat szolgáljon leginkább nyelvi eszményként az irodalmi szinten, s az ide vágó vélemények mennyiségi és minőségi jellege még ebben a viszonylag kései időben is döntő módon irányította a magyar nyelvi ízlést és paléozást.

Azok a nyelvünk életében bekövetkezett legjelentősebb folyamatok, változások tehát, amelyek a magyar nyelvi sztenderd kiformálódásával és követendő eszménnyé emelkedésével jártak, mint például a hangállapot egységesülése, a szókincs nagymértékű gyarapodása, a szerkesztési formák pontosodása és normalizálódása, a stílus finomítása, változatosabbá tétele, a magasabb szintű, főként szépirodalmi jellegű írásbeliségben érhetők tetten. A beszélt, köznapi, társalgási nyelv e fejlődést általában csak nagy késéssel követte. Követte nemcsak a pusztá időbeliség értelmében, hanem abban a tekintetben is, hogy az új, fejlettebb, magasabb rendű nyelvi formák az irodalmi szintű írásbeliségből hatoltak, szüremkedtek át a beszélt nyelvbe, a megszilárdulni kezdő köznyelvi változatba. Ez a nyelv- és stílustörténeti jellegű irányulás a magyar nyelv újabbkori fejlődésének legfontosabb jellemzője, amely az irodalmi írásbeliségnek nyelvünk életében betöltött szerepét történeti értelemben igen magas értékre emeli. S egyszerűs mind élénk cáfolata minden olyan felfogásnak, amely a nyelvi fejlődésnek a menetét, irányulását egyoldalúan a beszélt nyelv → írott nyelv sorrendiségre alapozza.

6. Különösen szeretném hangsúlyozni, hogy a magyar irodalmi írásbeliségnek a nyelvi fejlődés egészére kiható történeti értékét magától értetődően nemcsak úgy kell felfogni, mint múltban ható tényezőt. A mátt megelőző idők magasrendűen kifejező, esztétikai igényességű nyelvi formái — csakúgy mint tartalmi-irodalmi értékei — az írásbeliség szintjein h a g y o m á n y o z ó d n a k a j e l e n r e, s megfelelő szemlélet, megfelelő körülmények közepette h a t n a k i s a r r a. E ponton visszaatalok arra a problémakörre, amit bevezetőben érintettem: rendkívül sok függ attól, hogy milyen szemlélettel tekintünk a nyelvre, annak különböző típusaira, megjelenési formáira. Ha a mai, köznapi beszélt nyelv szemléleti, vizsgálati, gondozási primátusának jel-szava elzárja vagy legalábbis erősen háttérbe szorítja az irodalmi hagyományt, megfosztjuk magunkat e hagyománynak mai nyelviségünket is pozitíven befolyásolható erejétől, s ezzel súlyosan vétünk a mai nyelv s benne természetesen a köznapi, beszélt nyelv ügye ellen is, amelyet pedig látszólag szolgálni kívánunk.

A múlt irodalmi szintű nyelvisége sok-sok példát szolgáltatathat a mának

a nyelvi formálás gondossága, igényessége, választékossága, szépsége, kifejező ereje, stílári változatossága tekintetében. S ezekre a példákra a m á n a k s z ü k s é g e i s v a n, általánosságban a progresszív nyelvi fejlődés említett hatásrendszere, irányulása következtében, különösképpen pedig mai nyelvhasználatunk megannyi problémája, lazulása, igénytelenségi tünete, sablonosodása miatt. E vonatkozásban van különleges jelentősége annak, hogy az anyanyelvi oktatás meg általában az anyanyelvi ismeretterjesztés, pallérozás ne szakadjon el a magyar irodalomtól, elsősorban a szépirodalomtól és benne annak hagyományaitól. Itt még olyan látszólag külsőleges mozzanatoknak is jelentőségük van, mint a szépirodalmi, főként költészeti memoritereknek a mai magyartanításból való nagyfokú kiiktatódása. A magasabbrendű beszédbeli készség, esztétikai igényesség, stílusérzékenység fejlesztésének ugyanis a memoriterek igen fontos fejlesztői voltak, s nagy kár, pótolhatatlan veszteség, hogy a jelen embernek, különösen a fiatalabb nemzedékeknek a nyelvi tudatában, emlékezetében nem irodalmunk legszebb alkotásai csengenek vissza, hanem helyüket, a hiányukból keletkező úrt slágerszövegek, reklámszövegek és hasonlók kifejezőkészsége, klisészerű, lapos nyelvisége foglalja el.

Eddig csak az irodalmi hagyomány nyelvi értékeiről beszéltem, s nem szóltam külön a m a i r o d a l m i a l k o t á s a i n a k a nemzeti nyelv fejlődése szempontjából való fontosságáról. Ez azonban részemről egyáltalán nem akar elvi és lényegi különbségtétel lenni. Annál inkább sem, mivel a tegnap irodalmisága ma s a máé holnap már az írásbeliségben rögződött hagyománnyá válik, amellet nyelvileg ugyanolyan jellegzetességekkel formálódik, s határendszerében is ugyanolyan jelentőségű, mint múltból hagyományozódott elődei. Egy nem lényegi, hanem inkább gyakorlati különbségtétel lehetősége mégis fennáll.

Arról van szó, hogy a ma köznapi nyelvhasználat és irodalmi, közelebb-ről éppen szépirodalmi kifejezésformái között jól láthatóan nagyok a különbségek; akkorák, hogy kétségesnek tűnhetnek föl az olyan vélekedések, melyek az általános magyar nyelvhasználat továbbfejlesztése szempontjából a mai szépirodalom nyelvének meghatározó vagy legalábbis befolyásoló szerepet tulajdonítanak. Bár e ma jól érzékelhető különbségek jelenkorunkban valószínűleg ténylegesen is nagyobbak, mint bármely korábbi időben, természetesen nem csupán napjaink jellemzői, hanem történeti jelenségek. Onnan magyarázhatók, hogy a szépirodalom kifejezési formái nemcsak egyszerűen nyelvi magasabbrendűségükkel, kifejezésbeli igényességükkel, választékosságukkal, esztétikai jellegzetességeikkel különböznek koruk átlagos, közbeszéd jellegű nyelvi valóságától, hanem azzal is, hogy több-kevesebb mértékben meg-el-ő-z-i-k koruk nyelviségét. E megelőzés legfőbb eredői részben abból adódnak, hogy az emberi gondolkodás absztraháló fejlődése a nyelv szintjén a szépirodalmi művekben, ott is főként a költészetben nyer leghamarabb és leginkább kifejezést, részben pedig onnan táplálkoznak, hogy a közönség számára még szokatlan újítások a művészi törekvéseknek nyelvileg is jellemző velejárói. És minden tekintetben gyorsuló ütemű korunkban az ide vágó folyamatok természetesen a nyelv szintjén is jelentékeny mértékben meglendülnek, fölgyorsulnak.

Ebben a vonatkozásban merül föl a szépirodalmi alkotások, különösképpen pedig a költői művek közérthetőségének a kérdése, mely végső soron szélesebb hatásfokuknak is meghatározója. Bár a költői mű meg-

értése mindenkor az olvasók, hallgatók irodalmi műveltségének is függvénye, s az ide vágó problémák elsősorban a gondolati tartalom erős elvontságából és újszerűségéből fakadnak, magától értetődőleg megvan a maguk nehézségi vetülete a nyelvi megjelenítésben, a nyelv közlő funkcióját tekintve is. A történeti folyamat azonban itt is egyértelmű: a költői nyelv nehezen érthetőségének érzése az átlagos irodalmi és nyelvi műveltségű emberben annál inkább erősödik, minél közelebb vannak a költői alkotások a mindenkori jelenhez, de fokozatosan föloldódik, elmúlik ez az érzés, ha távolodó időből, már a szépirodalom nyelvi hagyományainak részeként szólnak hozzánk. Azért van ez így, mert a szépirodalom nyelviségének erős kisugárzó hatása, a nyelvi fejlődést irányító ereje folytán még a legelvontabb költői kifejezésformák is legalább valamilyen áttételes formában beépülnek a szélesebb keretű nyelvi fejlődésbe. Balassit, Csokonait, Adyt, József Attilát stb. sokan nyelvileg sem értették saját korukban; de éppen azzal, amivel ők maguk hozzájárultak a közelebből irodalmi nyelvünk, tágabban az egész magyar nyelv fejlődéséhez, idővel nyelvileg is föloldódott érthetőségük problémája. És — mondjuk — Nagy László vagy Juhász Ferenc kifejezésformái is, melyek a ma közembere számára sokszor nehezen fölvehetőeknek bizonyulnak, aligha lesznek ilyenek következő nemzedékek átlaga számára; ma még talán „csak” a költői nyelv zárt szféráján belül figyelemre méltó értékek, a nyelvünket fejlesztő, tápláló, gazdagító fejlődésfolyamatokban azonban — elsősorban nyelvi-stiláris összehatásukban, típusaikban, de részben egyedi mivoltukban is — fokozatosan megkaphatják a maguk szélesebb keretű jelentőségét, mindenekelőtt nyelvünk esztétikai, stiláris értékeinek emelésében.

Persze a szépirodalmi nyelv és benne különösképpen a költői nyelv igen sajátos szférája a nyelviségnek. Fölmerítheti egyfelől a népi nyelv legegyszerűbb, legkonkrétabb, legperiferikusabb elemeit, másfelől beépítheti magába az elvont, képi gondolkodás bonyolult kifejezésformáit, gyakran teljesen egyéni, sőt egyszeri lecsapódásait. Annak megítéléséhez, hogy e tág lehetőségeket ki ötvözi igazán művészi anyaggá, olyanná, amely már a jövő kifejezésformáit is élénk vetíti, s kinek a nyelvisége ragad le a közepszer, sőt az erőltettség, modorosság szintjén — sem a jelenben nem fölvehetően, sem a jövő nyelvi fejlődését nem szolgálóan és nem meghatározóan —, azt csak bizonyos idő elteltével, történeti távlatokban lehet igazán lemérni. Ez a bizonytalansági tényező azonban nem jelentheti azt, hogy a magyar költői nyelvnek mai, gyakran különleges megnyilvánulásaira is ne tekintsünk egészében úgy, mint amelyek legalábbis áttételesen a jövő nyelvi eszményét rejthetik magukban.

Ha tehát a jelen szépirodalmának legmerészebb nyelvi—stiláris újításai nem gyakorolnak vagy talán nem is gyakorolhatnak közvetlenül érzékelhetően továbbfejlesztő, gyarapító hatást a ma nyelviségére általában, történetileg nézve oda sorakoznak az irodalmi hagyomány előbb tárgyalt hatásrendszerébe. Következésképpen anyanyelvünknek mind művelési, mind oktatási törekvéseiben elfordulni ettől a jelenkori irodalmiságtól éppúgy nem lehet, nem szabad, mint amilyen vétek ezt irodalmi hagyományainkkal megtenni.

7. Eddig már többször utaltam arra a közismert tényre, hogy az irodalmi értékű alkotások az írásbeliség szintjén születnek meg, s annak révén, annak megőrző ereje által hagyományozódnak. Sok tekintetben éppen az írásban kialakulás teszi lehetővé formai magasrendűségüket, kifejezésbeli megszerkesz-

tettségüket, esztétikai igényességüket, választékos, stilizált voltukat. Amennyiben az írásbeli hagyományozódás, megőrzés folytán a beszédbeliség szintjére mennek át, mint ami például a szépirodalmi művek gyakori élőszóbeli előadásában is meg szokott történni, ezek a megjelenítések nem a köznap kommunikáció jellemző jegyeit viselik magukon, hanem az írásbeli forma gondossága, igényessége, esztétikuma valósul meg az átviteli folyamatban, illetőleg eredményében. Éppen itt van a formai, nyelvi magasabbrendűség írott nyelv → beszélt nyelv hatásirányának egyik legjellegzetesebb mozzanata, nemcsak történetileg, hanem a mindenkori jelenben is.

Természetesen mindez nemcsak az irodalomra, közelebbről a szépirodalomra, illetőleg annak nyelviségére vonatkozik, hanem — mutatis mutandis — az írott nyelv—beszélt nyelv kapcsolatának szinte minden viszonylatára. A kifejezési igényességre, gondosságra, stilizáltságra törekvő nyelvesség, amely a nyelv legjobb tulajdonságainak megtartására, sőt értékeinek továbbfejlesztésére irányul, nap mint nap az írott nyelv felől áramlik a beszélt nyelv felé a társadalom nyelvi tevékenységének sok egyéb megnyilvánulásában is, a szónoki beszéd-től a tudományos előadásokig, de még a szóbeli tömegközlési fórumok ismeretterjesztő, hírközlő stb. anyagaiban is. Ahogyan ezek előzetesen írásban meg vannak formálva, nagymértékben olyan lesz másodlagos megjelenésű, hangos, élőbeszédbeli vetületük is, és ami különösen fontos: olyan jellegű, értékű hatást fognak gyakorolni az élőbeszéd közvetlen, spontán, társalgási formáira is.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a szóbeli igényesség vagy igénytelenség közvetlenül vagy közvetve igen erősen függvénye az írásbeliség ilyen vagy olyan szintjének. És mindez itt, a jelenben, szemünk láttára, jobban mondva fülünk hallatára nagyon számottevő nyelvfejlődési tényező, hiszen e hatásrendszerek, irányulások anyanyelvünk egészének jelen állapotát és jövő fejlődését eléggé döntő módon meghatározhatják.

8. Mondanivalóm lényegi summázata tehát a következő:

A beszédközpontság irányzata, a beszédnyelvészeti szemlélete önmagában, a nyelv teljessége összefüggéseinek, részei, változatai kölcsönhatásainak tekintetbe vétele nélkül, főként pedig az írott nyelvi—irodalmi változatokhoz való kapcsolatok mellőzésével vagy akárcsak háttérbe szorításával az elszigeteltség, sőt a sterilitás veszélyeit hordozza magában. Az írásbeliség problematikájának elhanyagolása az egzakt nyelvészeti szemléletben és a nyelvészeti alkalmazásokban: az oktatásban, nyelvművelésben nemcsak az írott nyelven belül, annak fejlettsége és fejlődése tekintetében üt vissza, bár ez — a nyelvhasználatnak e fontos színterét tekintve — már önmagában is a nyelvi műveltség ellenében ható tényezővé válhat. Még komolyabbak a következményei az anyanyelv állapotának és fejlődésének egészére, benne a mindennapi, beszélt nyelvi tevékenység színvonalára és a színvonal emelésére nézve: az egyik oldal másodrendűvé tételével vagy éppen elhanyagolásával ugyanis óhatatlanul kárt szenved a másik; s az anyanyelv egészének viszonylatában nem hozhatja helyre ezt, nem segíthet ezen az egyoldalúan bármennyire buzgó, de csak önmagába zárt, önmagában forgó igyekezet sem. Még ha első pillantásra paradoxonnak látszik is, kétségtelen tény, hogy az írásbeliség problematikájának előtérben tartása maguknak a beszélt nyelvi vizsgálatoknak és alkalmazási törekvéseknek is alapvető érdeke.

Fokozott mértékben áll mindez arra az esetre, ha a legmagasabb szintű, szépirodalmi írásbeliség szakad el vagy legalábbis távolodik el a nyelvtudomány kutatási, oktatási, művelési irányzatainak látókörétől és törekvéseitől. Ha itt túllendülünk a még megengedhető határokon, az anyanyelvet mindenkor legmagasabb szintű ideáljától és egyúttal továbbfejlődésének legmagasabb rendű lehetőségeitől fosztjuk meg. Az anyanyelv a társadalom számára sohasem jelentett és a jövőben sem jelenthet pusztán közlési eszközt; ha különböző szinteken különböző mértékben is, de rendkívül fontos tartozékai és jellemzői az ízlésbeli, esztétikai értékek, melyeknek a magasabb rendű emberi magatartás s főként a humánus kifejezésében és megtartásában is elsőrendű szerepük van. Nem kétséges, hogy ezeket az értékeket anyanyelvünk honnan, mely műhelyből, szintekről kapta a múltban és fogja kapni a jövőben is; mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy hol, a nyelviség mely rétegeiben, típusaiban vannak adva a legfontosabb megtartó, megőrző erők, amelyekre mindenfajta ellentett hatással szemben, mindig biztos támaszkodhatunk, mely hatások egyre rohanóbb életünknek többé-kevésbé óhatatlan, magától értetődő velejárói. Ezekben az összefüggésekben válik az irodalom, illetőleg annak nyelvisége az anyanyelv számára semmivel sem pótolható jelentőségűvé múlt, jelen és jövő viszonylatában egyaránt.

Benkő Loránd

Jön—megy, hoz—visz

A két igepár használatáról értékes tanulmányt olvastam Szepesy Gyulától a Nyelvőr 1969. évi 4. számában (a problémájához kívánok hozzászólni). Bevezetőül azonban nyomban meg kell vallanom, hogy nem mindenben értek egyet a szerző megállapításaival.

1. Hol kezdjem? — Talán gyermekkoromnál. Csehszlovákiában, egy Ipoly menti kisközségben születtem. Szülőfalum akkor, sőt még 1945-ig is, színmagyar volt (s a környező községek is). Az elemi iskola hat osztályának elvégzése után 1930-ban beiratkoztam a szomszéd városka magyar reálgimnáziumába (igaz, abban az időben még ott nem volt más nyelvű). A tanári kar nagy részét magyar nemzetiségű tanárok alkották, de akadt köztük egy-két szlovák és egy német is. Azonban ők is mind a köznyelven, mind saját szakjuknak a nyelvén folyékonyan beszéltek magyarul. Középiskolai tanulmányaim idején nyelvművelésről mint külön tudományágról sosem hallottam. Az idegenszerűségeknek a negyedik osztályos stilisztika szentelt nagyobb figyelmet (germanizmusok, gallicizmusok stb.), de nem a mai szorosan vett nyelvhelyességi kérdések szemszögéből. Egyébként — még ma is élelmem emlékszem rá — már az első osztálytól fogva szinte mindennapos téma volt: ha az árut importáljuk az országunkba, akkor magyarul *behozzuk*, nem pedig: *bevisszük*, ha pedig exportáljuk országunkból, akkor magyarul *kivisszük*, nem: *kihozzuk*. E téren tankönyveink — rendszerint nem eredetiek, hanem fordítások csehből vagy szlovákból — gyakran tévedtek: különösen földrajzkönyveink *bevitel*-ről és *kihozatal*-ról beszéltek. Ezen szótévesztés oka — véleményem szerint — abban keresendő, hogy a szláv nyelvek a *hoz* és a *visz* igére azonos szót használnak (pl. a csehszlovákban *niesť*; ennek gyakorító alakja *nosiť*),

a cselekvés pontos irányát csak igekötőkkel tudják érzékeltetni: a *do-* az igével együtt rendszerint közeledést, közelítést fejez ki, a *vy-* pedig távolodást, távolítást. Persze ezt a funkciót még egyéb igekötők is elláthatják. Tankönyvfordítóink (többnyire nem magyar anyanyelvűek) annyira az eredeti hatása alatt állottak, hogy nem mindig sikerült rátapintaniuk a megfelelő magyar szóra vagy kifejezésre.

2. A *jön*—*megy* igepár helyes vagy helytelen használata azonban gimnáziumi tanulmányaim idején sosem került szóba. Mégis nemcsak én figyeltem föl rá, hanem osztálytársaim is, már az I. osztálytól kezdve. Ha ugyanis a padokban mocorgás vagy zaj támadt — a tanulók unva a hosszú és a fárasztó üldögélést vagy az egyhangú, színtelen előadást — mert bizony nem mindegyik volt érdekes, lebilincselő —, akkor a nem magyar anyanyelvű tanárunk így dörgött ránk: „Mindjárt *odajövök*” (ti. rendet teremteni). Nagyon komikusnak találtuk mi ezt a „Mindjárt *odajövök*” fenyegetést, olyannyira, hogy szünetekben egymást is ezzel „ijesztgettük”, sőt még a tornateremben és a sportpályán is (tornatanárunk sejtette, hogy valamelyik kartársát utánozzuk, de nem szólt, csak megértően mosolygott: a diákcsinnyek iránt kiváló humorérzéke volt). Később azonban, amikor már kezdtünk kinőni a gyerekcipőből, már nemcsak komikusan, hanem bosszantóan is hatott ez a „Mindjárt *odajövök*”. Szokatlannak, idegennek éreztük, hiszen se szüleinktől, se tanárainktól, de még csak a városka polgáraitól vagy szülőfalunk egyszerű, tanulatlan földműveseitől se hallottuk ezt a szólásmódot. Ha ugyanis innen oda, vagyis a kiindulópontból egy távolabbi helyre kellett távozniuk, akkor nem az *odajövök*, hanem helyesen az *odamegyek* kifejezés járt. A véletlen folytán volt három szlovák anyanyelvű osztálytársunk is (nem a palóc tájak szülöttei voltak). Az egyik sosem hibázott a címben említett igék helyes kiválasztásában, mivel már a bölcsőtől kezdve tanult magyarul is, és olyan tökéletesen tudta mindkét nyelvet, hogy aki nem ismerte családfáját, képtelen volt megállapítani anyanyelvét. A másik kettő az első osztályban még csak törve beszélt magyarul, később azonban már folyékonyan, de az „ide-oda jöves-menésben” gyakran „megbotlottak”, éppúgy, mint nem magyar ajkú tanáraink.

3. 1939-ben, huszonegy éves koromban a sors szele elsodort szülőfalumból, tehát kiszakadtam abból az ősi talajból, amelyen talán minden elődöm született, s ahol aztán ki is aludt életük tüze, elhamvadva az uraknak és százötven éven át a töröknek is rabszolga módra végzett robotban. (Községünk határának két dűlőneve, *Pogányárok*, *Vitézhegy* a török megszállás idejéből származik.) Drégelyvár környékéről Szegedre, onnan Szentésre, majd Kecskemétre kerültem. Katonai és hivatali szolgálatban Budapesten is eltöltöttem két esztendőt, majd Salgótarjánban, Losoncon, Miskolcon és még egyebütt is kikötöttem rövid időre. Általában keresztül-kasul bejártam az országot. Ezen nem szándékos, hanem véletlen „kalandozásaim” közepette csak Budán ütötte meg a fülem az *odajövök*. Még most is élénken emlékszem rá, hogy az egyik budai városrészben egy vasárnap népmulatsággal egybekötött búcsút ünnepeltek. Az ilyen alkalomról a közeli vidék lakosai se feledkeztek meg: legalább kikökkentek a hétköznapi szürkeségéből. A sátrak között, mint a hangyabolyban, nyüzsgtek a környékbeli falvakból odasereglett, színes népviseletbe öltözött sváb leányok és legények. Szóba elegyedtem velük, és sok minden felől érdeklődtem. Még most is csiklandozza a fülem, ha földézem ezt a tőlük

hallott mondatot: „*Odajövünk* a körhintához is, hiszen most van rá alkalom, hogy jól kihintázzuk magunkat.” Tulajdonképpen nem az egész mondat, csak az „*odajövünk*” birizgálta a füleimet. Ennek hallatára és diákkori emlékeimre is építve kezdtem megerősödni abban a föltevésemben, hogy az *odajövők* használata egyszerű, vagyis nem átképzeléses szituációkban idegen szülemény.

4. „A magyarok ugyanis a mai napig sem ”tudták” megtanulni a jön és a megy ”egyszerű, logikus” használatát” — írja Sz. Gy. nem kevés iróniával, idézőjelek közé téve egyes szavakat. Én ezt a visszajára fordított mondatot helyesen úgy fogalmaznám meg, hogy a nemzetiségileg vegyes házasságokból származó magyarok nem tudták megtanulni a *jön* és a *megy* természetes, magyaros használatát, mivel az eredeti és az átképzeléses helyzetek közti különbséget nem tudják érzékelni. Példáért nem is kell messzire mennem. Az egyik rokonom megboldogult anyósának német volt az anyanyelve (Pozsonyban született). Hatéves koráig nem is tudott másképpen beszélni. A magyar elemi iskola hat osztályát szlovák vidéken végezte, többnyire szlovák gyermekekkel együtt. Az iskolában tanult meg folyékonyan (de nem hibátlanul) magyarul, osztály- és játszótársaitól pedig szlovákul. Tizenhét éves korában magyar és csak magyarul tudó férfihoz ment férjhez, ennél fogva a család társalgási nyelve más nem lehetett, mint magyar. Ennek ellenére hosszú élete végéig mind a három nyelven egyforma folyékonyan beszélt, legszívesebben anyanyelvén, németül (de erre ritkán kínálkozott alkalom), habár német iskolába nem járt, és saját családi körében sem volt lehetősége ezt a nyelvet gyakorolni (gyermekai, unokái és dédunokái már csak magyarul beszélnek). Nem volt alkalma azonban a szlovák gyakorlására sem. Hogy mégsem felejtette el ezt a két utóbbit, talán annak köszönhető, hogy rengeteg népdalt tudott (mind a három nyelven), és napról napra énekelt a szebbnél szebb melódiákat. De el ne kalandozzak! Említettem: folyékonyan beszélt magyarul is, de nem hibátlanul. Néha-néha összekeverte az alanyi és a tárgyas ragozást, a szavak végén a zöngés mássalhangzók helyett zöngétlen párjukat ejtette, pl.: *hézag* helyett „hézak”, *fog* helyett „fok”, *boldog* helyett „boldok”, *darázs* helyett „darás” stb. A hosszú mássalhangzókkal is hadilábon állott, mivel csak ritkán sikerült őket kiejtenie, viszont ahol nem volt szükség hosszú ejtésre, ott aztán — talán tájnyelvi hatásra — nagyon is megnyújtotta a mássalhangzókat. Pl.: „nincsennek”, „helyyes” és még egy-két szóban, arról nem is beszélve, hogy a *jön—megy* igepárt a beszédben rendszerint fölcserélte (a *hoz—visz* esetében már ritkábban tévedett). Ha valaki hívta őt a másik szobából, a válasza csak ez volt: „Mindjárt jövök”, vagy: „Azonnal jövök”, avagy: „Mindjárt *odajövök*” stb. Bizonyos szókapcsolatokat és szó szerkezeteket is szigorúan a német vagy szláv észjárás szerint használt: *a levelet feldobtam a postaládába; kár a pénz; stb.*

Otthon a szülői házban vagy szülőfalumban én ilyen idegenszerűségekkel sosem találkoztam. Nagyanyám elbeszélése szerint apai és anyai ágon elődeim mind magyarok voltak (az ő emlékezete is csak a nagyszülőkhöz nyúlt vissza), úgyszintén a község többi lakosának az elődei is. Az egyetlen kántortanítón, községi kovácson, asztaloson, két csizmadían (később, haladva a korrallal, cipészekké „modernizálódtak”) és egy-két ácsos és kőművesen kívül a lakosság többi része földműveléssel teremtette elő mindennapi kenyerét. Nemesak a földművelők, hanem a helybeli iparosok is a palóc nyelvjárást beszélték, sőt a tanító száján is csak ritkán csúszott ki ajakkerekítéses *a*: ő is erősen hasonult a

palóc környezethez. Nem emlékszem viszont, hogy idegenszerűségeket vegyített volna beszédébe.

5. 1945-ben újra szülőfalumba költöztem, majd 1950-ben végleg megváltam tőle. Azóta évente csak egy-két napra látogatok haza. A lakosság homogén jellege 1945 után — ha nem is túlságosan — megváltozott, mivel Magyarországról tizenhárom szlovák család települt oda (ugyanannyi magyar családnak Magyarországra kellett költöznie), és az ország belsejéből egy magyarul nem tudó szlovák család. Mint érdekességet említem meg, hogy a Magyarországról áttelepültek „honosították” meg szülőfalumban a „suksüköt” (az ott addig ismeretlen fogalom volt), de a *jön*—*megy*, *hoz*—*visz* igepárok használatában éppoly biztosan eligazodnak ők is, mint a község őslakosai (még ma is ugyanolyan jól beszélnek magyarul — utódaik is —, mint szlováku).

6. Már nyolcadik éve, hogy Kassán lakom. Ebbe a városba a tatárdúlás után szép számmal bevándoroltak német telepesek is, és a szlovákokkal, magyarokkal és a gyér számú ruszinnal együtt az egykori „villa regiából” virágzó ipari és kereskedő várost fejlesztettek ki, amely egyúttal négy nemzetiség otthonává vált. Idők folyamán a német elem egyre csökkent, 1918 után kiszorult a köz- és társadalmi életből, és 1945 után teljesen el is tűnt. A ruszinok is asszimilálódtak: ma már csak vallásuk enged rájuk következtetni. A magyarság száma az 1945—1946-os időszakban csappant meg különféle okoknál fogva, és azóta is inkább csökken, mint emelkedik. Regionális színezetű, szinte csak a családi otthonokra s a magánérinkezésekre korlátozódott nyelvét figyelve (amelyből — Deme László szavaival élve — hiányzik a közéleti tárgyú szóbeliség) valóban erős ingadozás észlelhető a *jön* és a *megy*, a *hoz* és a *visz* használatában, rendszerint a *jön* a *megy*, a *hoz* pedig a *visz* rovására terjed, de csak azok beszédében, akik nemzetiségileg vegyes házasságból származnak. Akiknél ilyen tényező nem áll fenn, azoknál effajta „áthajlást” nem vettem észre. Ez a jelenség persze nálunk nem nevezhető germanizmusnak (mivel itt német hatásról már régen szó se lehet), de mégis cáfolhatatlan idegenszerűség.

7. A *jön* igével kapcsolatban Sz. Gy. a *mindjárt jövök*, *rögtön jövök* szókapcsolatot veszi leginkább védelmébe. Idegen nyelvekből kölcsönzött példák-
kal is igyekszik bizonyítani, hogy ezek a kifejezések se nem germanizmusok, se nem idegenszerűek. Szerény véleményem szerint ez az állítás igaz is, nem is. Nem németes, és nem is idegenszerű, ha a türelmetlenkedő vendég mellett elrohanó pincér így szól vissza: „Mindjárt jövök”, vagy: „Máris jövök” stb. A válasz pillanatában ugyanis a pincér és a vendég álláspontja mind térben, mind időben szinte ugyanaz. A távozó pincér a vendég asztalához való visszatérési szándékát másképpen ki sem fejezhetné, mint: „Mindjárt jövök”, „Azonnal jövök”, „Máris visszajövök” stb. (ti. ide, ebbe a helyiségbe). Nem idegenszerű ez a beszéd azért sem, mivel a magyar ember természetesen így szokott beszélni: „Most elmegyek (hazulról), de két nap múlva hazajövök” (visszatérek, -jövök, vagyis: innen oda megyek, de onnan ide [vissza.]jövök). Viszont fursán és mesterkélten is hangzana, ha a távozó pincér az ajtóból ezt kiáltaná vissza: „Mindjárt megyek”. A vendég még azt gondolná, hogy már nem is jön vissza. Más azonban a tér- és a beszédbeli szituáció, ha a konyhaajtóban először vagy újra megjelenő pincért szólítja asztalához a vendég. A hívásra a természetes, magyaros válasz csak ez lehet: „Mindjárt (azonnal,

rögtön, máris) megyek” (ti. oda az Ön asztalához). A „mindjárt odajövök” válasz azt juttatná eszünkbe, hogy a pincér nem magyar anyanyelvű, és nem tud jól magyarul, vagy pedig sokáig élt idegen nyelvű környezetben. A magyar ember ugyanis egy távolabbi pont felé indulás (távozás) előtt nem mondhatja, és nem is szokta mondani (hacsak közvetlen vagy közvetett idegen hatásra el nem romlott a nyelvérzéke), hogy *odajön*.

Az eddig elmondottak alapján önkéntelenül is adódhat a kérdés, hogy az egyszerű, kevésbé iskolázott vagy nem magyar iskolát végzett egyén hogyan igazodjék el ilyen finom árnyalati különbségek között, melyek bizonyos helyzetekben szinte határvonal nélkül olvadnak össze? Én úgy vélem, hogy e téren nem ütközik és nem is ütközhet akadályokba, ha anyanyelvét a családi környezetben idegen hatástól mentesen tanulja meg, és az iskolában szintén az anyanyelvén sajátítja el az ismereteket. A helyes utánzás ilyenkor — véleményem szerint — pótol minden nyelvhelyességi szabályt. Egyébként is irreális lenne szabályok „bemagolását” követelni attól, akinek a nyelv szakszerű ismerete se nem hivatása, se nem kedvtelése. Aki viszont nem részesül anyanyelvi oktatásban, ahhoz a szabályok több mint valószínű el sem jutnak. Az ilyen egyén persze — lépten-nyomon tapasztaljuk — gyakran téved az említett ígepárok használatában. Az idegen nyelvi környezet (az „idegen” ránk, kisebbségi sorsban élőkre csak nyelvészeti szempontból értendő!) zavaróan hat a nyelvérzékre: tompítja, és nemegyszer el is homályosítja. Ugyanis a kisebbség tagjai nemcsak a többség nyelvéből kölcsönöznek szavakat — legtöbbször teljesen fölöslegesen —, hanem átveszik gondolkodásmódját, ésjárását is. Még a magyar iskolákat végzett egyénektől sem ritkaság ilyesmiket hallani: „Köszönjük a jó ebédért”,¹ „Átellenőrizük az adatokat”,² „A javaslattal egyetértünk, ezért leszavazzuk”,³ „Felvettem a fizetésem január hónapért”,⁴ „Elkészíttem a zárószámadást 1969. évért”,⁵ „A bank a tartozást már átfizette”,⁶ sőt e sorok írása közben egy egészen friss példára is bukkan-tam hetvenezer példányban megjelenő napilapunkban: „... a pártigazolványok cseréjét szigorú átigazolás előzi meg”⁷ stb. Nos, ha rövid félévszázad alatt ilyen nyelvi deformációk keletkeznek, csodálkozhatunk-e azon, ha a több száz éves Habsburg-uralom idején nyelvünkbe olyan germanizmusok is beszivárogtak, amelyeket ma már nem is érzünk idegennek. A *jön*, *hoz* esetében azonban az idegen ízt még ma is tisztán érezhető olyan szókapcsolatokban, melyeket legfeljebb csak Budapesten vagy nemzetiségileg vegyes lakosságú vidékeken használnak („Gyere már” — „Mindjárt jövök”, „Rögtön odajövök” stb.).

¹ Ľakujem za dobrý obed

² Prekontrolovali sme údaje

³ Súhlasíme s návrhom, preto odhlasujeme

⁴ Prevzal som svoju výplatu z a mesiac január

⁵ Vyhotovil som záverečný účet z a r. 1969

⁶ Banka preplatila dlh

⁷ „... výmene stránických legitimácií predchádza prísna previerka.” A *previerka* főnév a *preveri* igéből van képezve; alkotóelemeire bontva a *pre* igekötő jelentése ’át, keresztül’, a *veri* ige jelentése pedig ’hinni’. A kettő együttes jelentése: ’igazol’. Ha azonban a belőle képzett szlovák főnevet alkotóelemeire bontjuk, azaz: *pre* + *vierka*, a második tagnak egyedül már nincs semmilyen jelentése, ugyanis a szlovákban nincs *vierka* közfőnév. A fordító tehát az alapszó (*preveri*) alkotóelemeinek hatása alatt állott, először azokat fordította külön-külön, aztán az így kapott *átigazol* torzszülött szóból képezte a további korecsot, az *átigazolás*-t.

Helyesen állapítja meg Szepesy, hogy a hazulról távozó Bandika vissza-kiáltása mamájának, hogy „Mindjárt jövök”, kifogástalan magyaros válasz, és ennél fogva természetes is. Téved viszont, amikor azt állítja, hogy ez a válasz azért helyes, mivel „sokszor milyen természetesen hangzik a *jövök* a *megyek* helyett”. Ez az állítás Bandika esetében csak akkor volna helytálló, ha a fiúcska nem visszatérésről akarná anyját biztosítani. A „Mindjárt jövök” visszakiáltással ugyanis természetesen és logikusan adja tudtára anyjának, hogy arról a helyről, ahová most megy, vagyis onnan, a célpontból visszatér ide, eredeti álláspontjára, vagyis a kiindulópontba.

Tételezzük föl azonban, hogy Bandika nem is megy Pistához, hanem ott marad az utcán vagy a parkban, és játszik pajtásaival. Közben a mama hívja haza: „Gyere már haza, édesfiam!”, vagy még erélyesebben: „Jössz már haza, Bandika?” Bandika erre, ha nem pesti fiú, így válaszol: „Rögtön (máris) *megyek*, édesanyám”, nem: „rögtön jövök, édesanyám”. (Lehet azonban, hogy a pesti Bandikák jó része ma is *megyek*-kel válaszol, mint annak idején, amikor még én is Pesten laktam.) A *Rögtön megyek* szép, magyaros válasz, mivel onnan, ahol a válaszadáskor tartózkodunk, hazafelé *menni* szoktunk, nem: *jönni*.

De lássunk még más példát is! — Gyermekekoromban, ha édesanyám őszi vagy téli délután megpillantotta a szemközti szomszédasszonyt az udvaron, így kiáltott át neki: „Margit, ma este *jössz-e* a fonóba?” A szomszédasszony erre így válaszolt: „*Megyek*”, vagy „*Elmegyek*”, nem pedig *jövök*, vagy *el-jövök*. De volt rá eset, hogy az utcán találkoztak össze, és a fönti módon föltett kérdésre a szomszéd Margit néni megint csak így válaszolt: *Megyek*, vagy *Elmegyek*. Ez is azt bizonyítja, hogy az Értelmező Szótár jogosan csillagozta meg a *Jössz-e már?* kérdésre adott *Jövök* választ, még akkor is, ha nem a legmegfelelőbb csoportba sorolta is. Az eldöntendő kérdésre — helyesen jegyzi meg Sz. Gy. — szóismétléssel szoktunk igenlő választ adni, de nem mindig: a *jössz*-re adandó válasz (és gyakran a *Hozol?*, *Hozod?* kérdésre adandó válasz is) ez alól a szabály alól kivétel.

Az eddig felsorolt szituációkon kívül vannak még bonyolultabb esetek is, ha pl. a mondatban az *ide* határozószó és a *megyek* ige kerül egymás mellé. Az *ide* az eddigi nyelvhelyességi szabályok szerint csak a *jön* igét tűrhetné maga mellett, a Sz. Gy. idézte „Csak ide megyek a sarokra” mondat azonban ékes bizonyítéka annak, hogy az *ide* és a *megyek* között nincsen „kutya-macska barátság”: szépen, testvériesen megférnek egymás mellett. Az Arany János szerkesztette szabály itt valóban nem állja meg a helyét, mivel felém, a beszélő felé senki és semmi sem közeledik, és tőlem sem távolodik senki és semmi sem. Én vagyok a cselekvés, a mozgás végrehajtója. Viszont az is igaz, hogy a *megyek* helyébe beiktathatnók a *jövök* igét is, és ezzel a cserével se a mondanivalón, se a Ferenczy Géza vagy Arany János alkotta szabályon nem esne csorba, a mondat hangzása azonban elvesztené természetességét: erőltetté, mesterkéltté válnék. Nem marad tehát más hátra, mint kitartani a nyelvszokás szentesítette *ide megyek* szókapcsolat mellett. Ebben a *megyek* ige hűen tökrözi a hazulról (vagy más kiindulópontból) való távozást, de ugyanakkor a célom felé való haladást is, az *ide* határozószó pedig érzékelteti a hallgatóval, hogy a célpontom nem távoli, hanem közeli, mivel csak ide, a közeli sarokra megyek, és nem tovább. Az *ide* tehát determinálja, meghatározza menésem irányát és végpontját. A mondaton belül — a matematika nyelvén szólva — két, alapjelentésében eltérő, vagyis nem azonos irányú összetevő

találkozik. Ennek a két különböző irányú hatóerőnek az *ide megyek* szókapcsolat a természetes nyelvi eredője. Az *ide megyek* szókapcsolat bár nem logikus, de mégis olyan természetes fejleménye nyelvünknek, olyan integrációs folyamat eredménye, amelyben még mikroszkóppal sem található idegenszerűség.

Logikai szempontból már nem ennyire bonyolult a „Hozzájuk már *megjött* a Mikulás”. Bár senki sem cáfolhatja meg Sz. Gy. állítását, hogy a *hová jött meg?* kérdésre a természetes válasz: *hozzájuk, Erzsikéékhez*, vagyis *oda*, mégis úgy gondolom, hogy az *oda* határozószó tulajdonképpen nem a cselekvés körülményét határozza meg, hanem csak általában utal, rámutat egy távolabbi helyre, amelyen az esemény már lejátszódott. Az *ide—oda* szabály — Sz. Gy.-nek megint igaza van — itt sem alkalmazható, mivel az idézett mondat átképzeléses helyzetet elevenít föl a hallgató képzeletében, ugyanis az esemény ideje és helye nem azonos az elbeszélés idejével és helyével, de ez utóbbi egyformán ismeretes mind a beszélő, mind a hallgató előtt.

„Képzeld, mi történt velünk vasárnap! Ülünk a vendéglőben egy kerti asztalnál, egyszersak *odajön* hozzánk egy zöldkalapos ember...” — idéz egy újabb mondatot Sz. Gy. Nos, megint tűz és víz: jön egy zöldkalapos, és nem ide, amint a nyelvhelyességi szabály szerint elvárnók, hanem oda. Ennek ellenére nincs ebben a mondatban semmi kivetnivaló: se logikátlanság, se természetellenesség. Mint az előző idézetben, az *oda* ebben sem jelent se közeledést, se távolodást, csupán utalást, hogy abban a bizonyos vendéglőben, amelyet a hallgató éppoly jól ismer, mint a beszélő, és nem itt, a párbeszéd helyén és idejében, jött az asztalhoz egy ember. Ha azonban a vendéglőben eleveníteném föl a történeteket, akkor a mondat így alakulna: „Itt ülünk a vendéglőben egy kerti asztalnál, egyszersak *idejön* hozzánk egy zöldkalapos ember...” Hová jött? Csak ide, erre a helyre, ahol most is tárgyalunk. Ebből is nyilvánvaló, hogy ha a mondat eredeti (nem átképzeléses) szituációt tükröz, a Ferenczy Géza-szabály kifogástalan.

A *jön—megy* igepárnak nemcsak a németben és az angolban, hanem a franciában is megtalálható a hasonmása (ezt valószínűen Sz. Gy. is jól tudja, csak nem tartotta fontosnak megemlíteni). Nem állíthatom viszont, hogy a franciák kínosan ügyelnének különválasztásukra, vagyis a közeledésre a *venir* 'jönni', a távolodásra az *aller* 'menni' igét használnák. Éppen a minap olvastam egy ifjúsági regényben, hogy az egyik fiúcska a másikat így buzdítja: „Viens avec moi à la pêche des écrevisses” (Gyere velem rákászni). A válasz: „Je viens tout de suite” (szóról szóra: Azonnal jövök). Hogy azonban helyes vagy helytelen ez a szólásmód, annak eldöntése a francia nyelvészekre tartozik (az ilyen tárgyú tanulmányokhoz nincs módunkban hozzájutni). Egyébként ez és hasonló tények nem jogosítanak fel bennünket arra, hogy velük saját hibáinkat mentegessük. A szótárak fordítása sem teljesen mérvadó az ilyen tárgyú perben, hiszen köztudomású, mennyi nyelvhelyességi hiba is található bennük. Eckhardt Sándor francia—magyar nagyszótárában (mely páratlan a maga nemében) az *aller* címszó alatt ez is olvasható: *on y va* — azonnal megyek, már jövök is, tehát az *aller* jelentését a *jön* igével is megtoldja. Igaz, csak másodlagos értelmet tulajdonít neki, valószínűen a pesti zsargon hatására.

Sz. Gy.-nek abban is igaza van, hogy így szoktunk beszélni: „Tegnap, amikor a színházból kijöttünk, tizenegyre járt az idő.” Viszont már nem állítható, hogy a *kijöttünk* helyett logikusan a *kimentünk* ige kívánkozik a mondatba. A *kijöttünk* szóban — akárcsak az *ide megyek* szókapcsolatban — a távolodás—közeledés fogalma egyszerre tükröződik, mivel a *ki-* igekötő a színházból való

távozást jelenti, a *jöttünk** pedig valami felé való közeledést érzékeltet, tekintet nélkül arra, hogy a színházat már maga mögött hagyó látogató hazafelé tart-e, vagy csak egy kis kávéház felé, hogy betérjen egy feketére. Persze egészen más-ként alakulna a mondat, ha a beszélő az esetet nem a színházon kívül, hanem azon belül mondaná el, vagyis: „Tegnap, amikor innen a színházból kimentünk, tizenegyre járt az idő.” A mondat szerkezeti fölépítése és a szavak megválasztása nemcsak azon múlik, hogy miről beszélek, hanem attól is függ, hogy álláspontom azonos-e, vagy sem a történet, esemény stb. színhelyével.

A szólások, közmondásokat és a beidegződött szókapcsolatokat illetően nehéz eldönteni, hogy a bennük előforduló *jön* ige használata mikor logikus vagy logikátlan, azaz: közeledést vagy távolodást fejez-e ki vagy sem. Ezek ugyanis több száz év alatt fejlődtek ki, és váltak közkinccsé. Ezeknél csak nyelv- vagy művelődéstörténeti, esetleg néprajzi kutatás deríthetne fényt egy-egy vitás kérdésre, de úgy vélem, fölösleges erőlködés lenne az effajta búvárkodás, hiszen mindnyájan tudjuk, hogy a szólások, közmondások és a beidegződött szókapcsolatok jó része már nem is szó szerint értendő, mivel gyakran olyan szavak is előfordulnak bennük, amelyek eredeti jelentését sok ember már nem ismeri. Pl. száz ember közül talán tíz százalék sem tudna arra válaszolni, mi a cser, mégis úton-útfélen hallani: *cserben hagyta*. Vagy: *sok van a rovásán* stb. De hányan tudnák elfogadhatóan, értelmesen megmagyarázni, mi a rovás?

8. Az előzőekből láttuk, hogy nemcsak valódi és átképzeléses, hanem egységesítő helyzetek is előfordulnak (*csak ide megyek a sarokra, kijöttünk a színházból* stb.) vagyis amikor egyetlen szókapcsolattal (*ide megyek*), sőt egyetlen igekötős szóval (*kijöttünk*) is a hallgató képzeletében tudatosítjuk, hogy két különböző irányú tevékenység (távolodás és közeledés) térben és időben egységesül. Ez a tömörítő, összegező kifejezési forma a *hoz*—*visz* igepárnál is gyakori, mégpedig vagy az *ide* határozószó, vagy a megfelelő igekötők alkalmazása révén (*csak ide viszem a tejet a csarnokba; kihoz, bevisz*; stb.). Ha pl. a fiamtól azt kérдем, hogy „*Kihozod a kalapom?*”, nyilvánvaló, hogy én a szobán kívül tartózkodom (pl. az udvaron), tehát a kalapot felém közelíti, de ugyanakkor a szobából távolítja. A „*Beviszed a könyvem a szobába?*” kérdés szintén integrációs helyzetet tükröz, de az én álláspontom szerint ítélve, illetve ahhoz viszonyítva a scirend fordított, mint az előző mondatban.

9. Sz. Gy. állítását, „Hogy a *hoz* és *visz* igének rigorózus különválasztása mennyire nem helytálló, mennyire nem törvényszerű...” úgy módosítanám, hogy „a *hoz* és a *visz* igének rigorózus különválasztása nem mindig helytálló, nem mindig törvényszerű”, persze nem azért, „hogy több nyelvben azonos igét használnak a 'hoz' és a 'visz' kifejezésre” (erre a tényre ugyanis a nyelvészeken kívül az idegen nyelveket tudók aligha figyelnek föl, az idegen nyelveket nem ismerők pedig — számuk nem éppen jelentéktelen — erről közvetlenül tudomást nem is szerezhetnek), hanem azért, mivel egyes igekötők és határozószók a *hoz* (közelít) és a *visz* (távolít) alapjelentését a magyarban úgy módosítják, hogy az ige (vagy az igéből képzett főnév) velük együtt két jelentés hordozójává válik, egyszerre sűríti magába, és egyszerre is vetíti ki a közelítés és a távolítás fogalmát, azaz: egységesít. Persze e téren sincs korlátlan „szabadság”: az élőbeszéd gyakorlata, a nyelvszókás gyakran megálljt parancsol. Nem használhatjuk tehát derűre-borúra, saját tetszésünk szerint a *hoz*-t a *visz* helyett (vagy származékszóikat) és fordítva, csupán azon az alapon, hogy

az egyik talán rokonszenvesebb a másiknál. Példaként legyen szabad megemlítenem az *import* és az *export* szót, ugyanis mindkettő széltében-hosszában ismeretes újságolvasóink, rádióhallgatóink és televíziónézőink előtt. Tudjuk azt is, hogy az *import* magyarul *behozatal*, és csak néha *bevétel*, az *export* viszont csak *kivétel*, és sosem: *kühozatal*. Állításom az élőnyelvből vett példákkal igazolom: „Hazám gabonából *importra* szorul.” Ha az *import* szót mellőzni akarom, mondatom így fogalmazom meg: „Hazám gabonából *behozatalra* szorul.” Nem mondhatom viszont, hogy „Hazám gabonából *bevételre* szorul.” Az ilyen kifejezés mód ha nem is germanizmus, de idegenszerűségtől mégsem mentes. Ha azonban idegen ország importja kerül szóba, az *import*-ot fordíthatom *bevétel*-lel is, persze szebb, választékosabb a *behozatal*. Pl.: „Norvégia gabonából *importra* szorul” mondatot így is kifejezhetem: „Norvégia gabonából *bevételre* szorul”, de még jobb: „Norvégia gabonából *behozatalra* szorul.” Látjuk tehát, hogy az *import*—*behozatal* mellett a *bevétel* se mindig fattyúhajtása nyelvünknek, bár a *visz* törszó éppen az ellenkezőjét jelenti mint a *hoz*, a *be*-igekötő azonban mindkettőt közös mederbe és egy irányba tereli.

Nagyon találóan jegyzi meg Sz. Gy. azt is, hogy ha valakinek az utcán azt mondjuk, „Holnap *elhozom* hozzád Lehár új operáját is”, az *elhozom* nem germanizmus. Én ezt még megtoldanám: nem is idegenszerűség, mivel a beszélő és a hallgató álláspontja egybeesik, és az ígért anyagnak egy tőlük távol eső pontról való elmozdítását, távolítását az *el* igekötő, a hozzájuk való közelítését pedig a *hozom* ige fejezi ki. A két ellentétes irányú mozgítás, akció az *elhozom* szóban integrálódik. Ha azonban a párbeszéd nem az utcán, hanem telefonon bonyolódik le, akkor a mondatba az *elhozom* már nem illik bele, mivel az *elviszem* kívánczik a helyére: „Holnap *elviszem* hozzád Lehár új operáját is.” Ebben az új helyzetben a beszélő és a hallgató álláspontja már nem azonos, ennél fogva a beszélő a hallgatóhoz csak vihet, nem hozhat. Ha mégis az *elhozom* szót használná ebben az új mondatban is, nem fejezné ki magát magyárosan. Nem osztom tehát Sz. Gy. véleményét, hogy „Ha azonban a mamának telefonálunk, akkor már beszélhetünk így: »Ma este hét óra körül arra járunk, hozzád is beugrunk. Mit *hozzunk* neked?» ” Itt a *hozzunk*-ban, mint a mesebeli óriás hajlékában, erősen érezhető az „idegen szag”. Helyesen tehát: „*Mit vigyünk* neked?”

10. Ha nem érték is egyet teljesen Sz. Gy. megállapításaival, mégis elismerem, hogy nem egyszer visszaszár hibáztatást tárt fel, és a *jön—megy, hoz—visz* ígepárral kapcsolatban bátran, szókimondóan mutatott rá az eddigi nyelv-helyességi szabályok merevségére; nem sikerült azonban — véleményem szerint — bebizonyítania teljes érvénytelenségüket. Az Arany János alkotta szabály még mai szemmel nézve sem helytelen, csak merev, tehát nem általános érvényű, mivel „annyi jövés-menés” közepette csak az író vagy a beszélőt helyezi a sürgős-forgás középpontjába: feléje futnak a szálak, és tőle is ágaznak szerteszt. Az író vagy beszélő ezen központi helyzeténél fogva csak a saját álláspontjáról és szemszögéből látja és nevezi meg a feléje tartó (centrifugális) vagy a tőle távolodó (centripetális) mozgást: ami feléje tart, közeledik, az *jön*, ami pedig tőle távolodik, az *megy*. A szabály így, a központi figyelő szemszögéből ítélve helyes, de nem széles körű, s ezért nem is lehet általános érvényű. Általános érvényű szabályt alkotni — az eddigiek is bizonyítják — nagyon nehéz, gyakran talán lehetetlen, amint azt a *jön—megy, hoz—visz* ígepár esetében is tapasztaljuk. Az élet ugyanis a maga tarkabarkaságában,

bonyolultságában különféle, sőt sokrétű helyzeteket és szempontokat teremt. A „Csak ide megyek a sarokra” idézettel is Sz. Gy. biztosan tapint rá a valóságra, hogy az író vagy beszélő központi helyzetből kerülhet peremhelyzetbe is, amikor ugyanis valaki vagy valami feléje mint célpont felé nem közeledik, és tőle sem távolodik senki és semmi sem, minthogy ő maga közeledik egy ponthoz vagy távolodik attól. Ilyen esetben se az Arany János, se a Ferenczy Géza alkotta szabály nem alkalmazható, mivel a mondatban két ellentétes pólusú szó (legyen szabad átvitt értelemben így neveznem őket) került egymás mellé, s ezek engedelmeskedve a fizika törvényének, nem taszítják, hanem vonzzák egymást. Hogy miért, azt főntebb szerény erőmhez mérten igyekeztem megmagyarázni.

Én továbbra is osztozom Simonyi nézetében: „németes szóhasználat: majd odajövök hozzád e h. odamegyek; odahozom a könyvedet e h. odaviszem . . .”, még akkor is, ha a németben nincs is a *hoz*—*visz* igepárnak megfelelő kifejezés (az *odahozom* valószínűen az *odajövök* analógiájára keletkezett). Ha nem volna ezekben a hibáztatott szólásmódokban idegenszerűség, vagyis ha nem szabták volna őket idegen kaptafára, akkor kisdiákkoromban — amint már említettem — fizikatanárunk nem szerzett volna nekünk annyi derűs, sőt komikus pillanatot a „Mindjárt *odajövök*” (ti. a katedráról a hátsó padokhoz) fenyegetéseivel. Akkor mi még mit sem tudtunk nyelvünk idegenszerűségeiről, a gúnyos mosolyt tehát nem mesterségesen táplált ellenszenv váltotta ki, hanem az említett „fenyegetés” szokatlan hangzása, természetellenessége és furcsasága. Bár vegyes nemzetiségű vidéken azóta már többször is találkoztam ezzel a „furcsa jövevény”-nel, mégis a mai napig sem tudtam vele megbarátkozni. Még szerencse, hogy használata nem gyakori, ezért az *odamegyek* fölött még nem vette át az uralmat. Inkább csak az idegen anyanyelvűeknél vagy a nemzetiségileg vegyes házasságból származottaknál „divatos” és „természetes”.

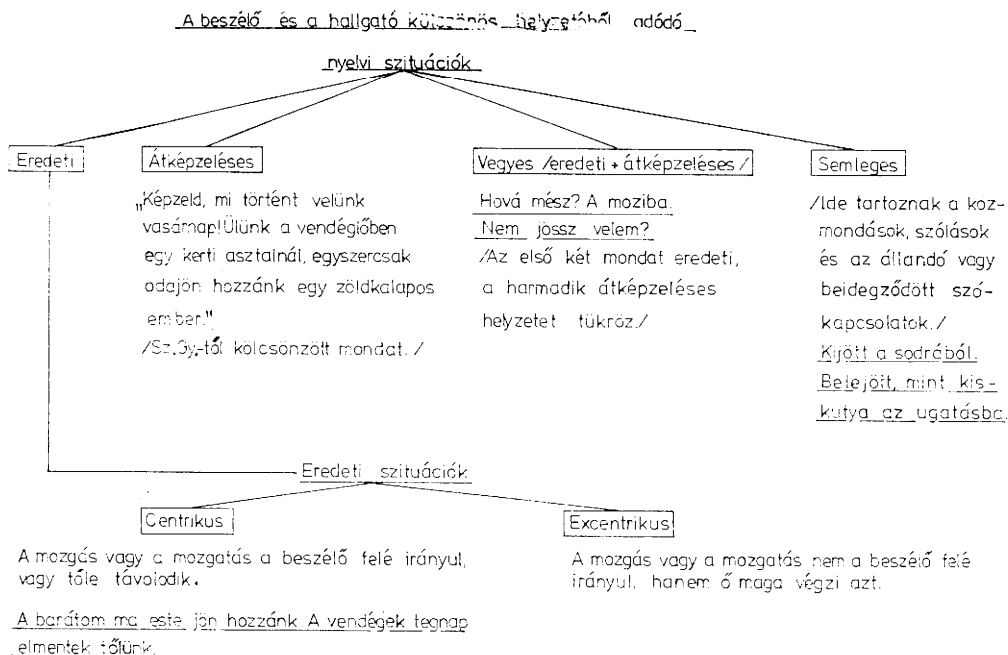
II. „Sokszor hallhattuk, olvashattuk és tapasztalhattuk, hogy a magyar ember az eldöntendő kérdésre többnyire nem *igen*-nel válaszol, mint a német vagy több más idegen nyelv, hanem szóismétléssel” — jegyzi meg Sz. Gy. Ez való igaz, azonban sajnálatos tény, hogy az *igen* egyre jobban „betolakodik” nyelvünkbe, és a szóismétléses válasz rovására terjed. Már annyira gyakori, mint az *odajövök*, *odahozok*, vagy még jobban, Sz. Gy. mégis meghagyja a „germanizmusok jegyzékében”. Hangsúlyozom: bármennyire „magyar sajátosság” is a szóismétlés, mégis a *jön*, *hoz* igével kapcsolatban adott válaszokban ritkán érvényesül. Megfigyeléseim szerint csak akkor fordul elő, ha a beszélő és hallgató álláspontja, valamint célpontjuk is azonos (a *hoz* ige-nél a célpont azonossága nem föltétlenül szükséges). „*Eljössz* ma hozzánk?” — „*Eljövök*” — válaszolom, ha történetesen nem nálunk, hanem a barátom lakásán hangzik el ez az invitálás. Ha azonban barátom az én lakásomban teszi föl ugyanezt a kérdést, akkor a természetes válasz már nem az „*Eljövök*”, hanem az „*Elmegyek*”, ugyanis a célpont már nem esik egybe a párbeszéd helyével. Ha pl. még nálunk ezt is kérdezi: „És elhozod a sakkot?”, a természetes válasz: „*El*” vagy „*Elviszem*”, nem „*Elhozom*”, viszont barátom lakásán csak az utóbbi válasz állja meg a helyét. A *jössz?*—*jövök* forma tehát, ha az álláspontok és a célpont nem azonosak, az ép nyelvérzékű magyar embernek idegen: ilyenkor a természetes válasz a *jössz?*-re a *megyek*. Pl. ha a kartársam a szomszéd irodából szólítgat magához: „Gyere”, „Gyere már”, erre én ter-

mésztesen, magyarul csak így válaszolhatok: „Mindjárt *megyek*”, vagy: „Azonnal *megyek*”, nem pedig: „Mindjárt *jövök*”, „Mindjárt *oda-jövök*”, amint azt Sz. Gy. tévesen állítja. Ha a beszélő és a hallgató álláspontja egybeesik is, de a közös célpont távoli, a *jössz?* kérdésre akkor sem válaszolhatok *jövök*-kel. Ha pl. az irodában munkatársam megkérdezi: „Eljössz velem a könyvtárba?”, válaszom csak ez lehet: „El” vagy „Elmegyek”, és nem: „Eljövök.” Az utóbbi helyzetekben az *oda-jövök*, *eljövök* válaszok vitathatatlanul germanizmusok. De lássunk még olyan esetet is, amikor az álláspontok pillanatnyilag eltérőek, de a célpont ugyanaz. „Az igazgatóságra mentem. Rögtön *jövök*” — olvassuk a ajtaján. Vajon germanizmus-e itt a „Rögtön *jövök*” válasz? Nem, egyáltalán nem az, mivel a boltos eredeti álláspontja nem az igazgatóságon van (ott csak rövid ideig, ideiglenesen tartózkodik), hanem a munkahelyén, itt a boltban, amely ajtaja előtt én is várakozhatom a többi vevővel együtt. Ide, erre a helyre a boltos csak jöhet (visszajöhet), de nem mehet, mivel egyrészt itt van az eredeti álláspontja, másrészt ez a kiindulópontja, de egyúttal a végső célpontja is; mostani ideiglenes tartózkodási helyéről (onnan, az igazgatóságról) tehát távozik, megy, de felém és saját eredeti álláspontja felé közeledik, vagyis jön. A szlovák ilyen helyzetekre használja a „Hned sa vrátim” szólásmódot is (Mindjárt visszatérek), persze ott is gyakoribb a „Hned prídem” (Mindjárt jövök’).

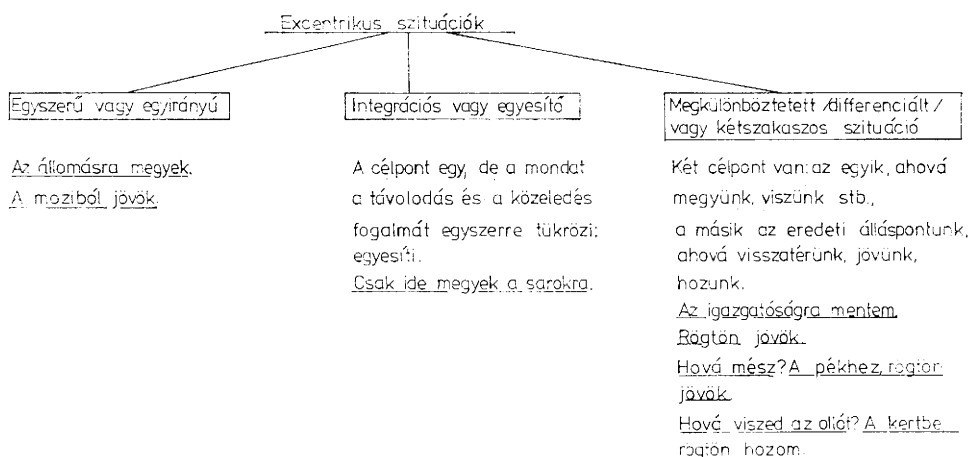
12. „Vannak olyan szituációk, amikor az alapjelentés ellenére mindig a *jön* és a *hoz* igét használjuk a *megy* és a *visz* helyett” — állítja Sz. Gy. „Például a »Hová mész?« kérdésre a távozó személy válasza a küszöbön túlról is csak efféle lehet: »A pékhez, mindjárt jövök.« — »Hová viszed az ollót?« A házból kilépő, már az épületen kívül levő, a kérdezőtől távolodó személy válasza: »A kertbe, mindjárt hozom« stb.” Bárhogy elemezgetem is ezeket a mondatokat, a *megy* és a *visz* alapjelentést csak a kérdésekben és a rájuk adott válaszok első részében (a hiányos mondatokban) lelem föl (s ez másként nem is lehet), viszont egyáltalán nem található az a válaszok második tagmondatában: „Mindjárt jövök”, „Mindjárt hozom”, hiszen ez utóbbiak csak kiegészítésképpen, magyarázatul, mintegy „ráadásul” hangzottak el. Tulajdonképpen el is maradhattak volna, de a válaszadó mégis használta őket, hogy elejét vegye egy újabb kérdezősködésnek, amely szükségszerűen és természetesen így hangzott volna: „Mikor jössz?”, vagy: „Mikor hozod vissza?” Ebből is látszik, hogy a szóban forgó mondatok pontos szakaszok szerint elhatárolható két alapjelentést tükröznek a mozgást vagy mozgatót kifejező igékkel kapcsolatban: innen—oda távozik(megyek), onnan—ide pedig közeledem, visszatérek, vagyis jövök; ugyanígy: ha innen—oda valamit áthelyezek, akkor viszek, ha pedig onnan—ide visszaállítok valamit, akkor hozok. Nem vitás tehát, hogy a mozgás, illetve mozgató két különböző irányú szakasza pontosan kirajzolódik és elkülönül, differenciálódik egymástól. Az itt idézett mondatok éppen ellentétes esetei a „Csak ide megyek a sarokra” mondatnak, mivel az *ide megyek* szókapcsolat a távolodás—közeledés fogalmát (az egyik ponttól távolodom, de ugyanakkor a másik felé közeledem, azaz megyek) nem differenciálja, hanem integrálja, vagyis egyesíti.

13. Elhamarkodottnak tartom Sz. Gy. ítéletét, hogy „A *jövök* és a *hozom*, *hozok* hibáztatott használata nem idegenszerű, nem germanizmus . . .”, ugyanis nincs elfogadható módon bebizonyítva, hogy a nyelvhasználat való-

ban szentesítette a *mindjárt jövök, rögtön odajövök, azonnal odahozom* szókapcsolatot az *odamegyek, odaviszek* rovására. Ki vagy milyen intézmény, mikor és hogyan igazolta, hogy az egész magyar nyelvterületre kiterjedő, megcáfolhatatlan ténnyel állunk szemben? Hol van arra bizonyíték, hogy a lakosság túlnyomó része használja? Még az sem perdöntő, nem is ítéletsemmisítő argumentum, hogy a budapestiek nyelvében (ott sem mindenkinél) gyakran, vidé-

1. ábra

2. ábra

ken pedig (nemzetiségileg vegyes vagy egykor vegyes területeken) itt-ott előfordul. Egyelőre csak szórványos jelenségről lehet szó, habár igaz is (saját tapasztalatomból is tudom), hogy a negyvenes évek óta Budapesten feltűnően elterjedt a *mindjárt jövők*, *oda jövők*, *oda hozom* szóhasználat nem átképzeléses szituációkban is.

Befejezésül megpróbálom a fenti szemléltető táblázat formájában felvázolni és összefoglalni a *jön* és a *megy*, a *hoz* és a *visz* igepárral összefüggő nyelvi szituációkat.

Nem fogadhatom el Sz. Gy. véleményét, hogy a Molnár János alkotta szabály „szintén szűk körű”, mivel a semleges és a differenciált szituációkon kívül a többit mind magában foglalja. Márpedig — amint az általam összeállított táblázat is mutatja — azok száma nem egy, és nem is kettő, s ha figyelembe vesszük azt a tényt is, hogy a differenciált szituációk szakaszaira külön-külön szintén alkalmazható, akkor 85–90%-ra fedi a valóságot. Ez pedig nem alacsony és nem is lebecsülendő értékhatár. Az ellen viszont már nem lehet ellenvetésünk, hogy a szóban forgó szabály „eléggé bonyolult”, de a szituációk is komplikáltak, ezért alig remélhető, hogy a jövőben sikerül majd valakinek az eddigi szabályokat olyan közös nevezőre hozni (vagy teljesen újat teremteni), hogy abban az összes szituációk maradék nélkül bennefoglatassanak. Viszont ha egy vagy két szituáció kívül rekedne is egy új, tömören de mégis világosan és szabatosan megfogalmazott szabályon, az még nem csökkentené a szabály értékét, hiszen a legtöbb szabály alól lehet kivétel.

*

Bár mondanivalóm egy kissé hosszúra nyúlt, megjegyzéseimmel mégsem sikerült kimerítenem az eredeti témát, ugyanis ez annyira bonyolult kérdéskomplexum, hogy sem egy, sem két tanulmánnyal még nem lehet pontot tenni a végére. A *jön* és a *hoz* több mint egy évszázados, újra és újra megújuló perében csak az egész magyar nyelvterületre kiterjedő alapos és tárgyilagos fölméréssel lehetne végérvényes ítéletet hirdetni. Ilyen akcióhoz azonban nemcsak a gyűjtők hatalmas seregére lenne szükség, hanem nagyszámú és szakemberekből álló apparátusra is, hogy az összegyűjtött anyagot rendezzék és tudományos igényességgel fel is dolgozzák. Ez azonban még pénz és idő kérdése is lenne, tehát nagy anyagi áldozatok árán csak hosszú idő múltán nyerhetnék valódi képet.

Szeretném még leszögezni, hogy megfigyeléseim és gazdag tapasztalataim alapján csupán tanúvallomást tettem, és nem a döntőbíró szerepére vállalkoztam.

†Kapás Ferenc

Élménynevek

Az élménynek fontos — ha nem is meghatározó — szerepe van a diáknévadásban. Erről egyszer röviden már szóltunk (Nyr. 95: 41). Egy-egy film, színházi előadás, rádió- és tévéadás alapja lehet néhány diáknévnek. Feltűnő, hogy tévésorozatokból (főként rajzfilmekből), krimikből veszik a neveket, sőt az Esti mese és a mesedarabok jellegzetes alakjai diáknévként is előfordulnak,

jöllehet 15—18 éves fiatalokról van szó.¹ Az is elgondolkodtató, hogy a kötelező olvasmányokban szereplő személyek nevei alig-alig fordulnak elő diáknévként.

Közösségi élményről van tehát szó, s éppen ezért kedvelik a diákok az effajta neveket, noha tartósságuk csekély, rendszerint egy év. Ha elmúlik az élmény hatása, el-eltünedeznek a nevek is, és újabb élmény alapján újabb nevekkkel ruházzák fel egymást a tanulók. Élménynévnek így azt a típust nevezzük, amelyet a tömegtájékoztatói eszközök, kulturális intézmények előadásai, egy-egy könyv (főként meséskönyv) elolvasása után ismernek meg a diákok, és különböző indokok alapján adnak egymásnak — még az elnevezett akarata ellenére is. Expresszívitásuk a névadás időpontjában igen nagy, de utána gyorsan csökken. Nagyon ritka az a név, amely egy évnél tovább él. Ekkor a névadás indítéka újabb tényezőkkel bővíthet.

Az élményneveknek az alábbi fajtáit állapítottuk meg: **1.** A vezetéknévhez kapcsolódó elnevezések. **2.** A keresztnévhez kapcsolódó elnevezések. **3.** Külső tulajdonságot jelölő elnevezések. **4.** Belső tulajdonságot jelölő elnevezések.

1. A vezetéknévhez kapcsolódó elnevezések tartalmazzák a legtöbb nevet. Hangalaki hasonlóságok (általában a nevek eleje egyezik meg) alapján adott nevek: *Maci Laci* (Maczkó Péter; a Foxi Maxi című sorozatból), *Zorro* (Zolnai), *Bakfitty* (Bakos; a Rózsa Sándor című sorozat egyik szólásmódja alapján adott név), *Fabulon* (Fábián; a tévéreklám alapján), *Jenő* (így!) (Jenővári; Jókai Mór *És mégis mozog a föld* című regényének hatására), *Pató* (Bathó; az ismert Petőfi-vers alapján). Olykor nehéz felismerni a hangalaki hasonlóságot: *Hugó* (Lugosi) < *Lugó* (Hugó, a víziló), *Kopasz* (Kovács; a Kojak-sorozatból), *Galambocskám* (Galambos; az orosz színdarabok egyik szólásmódja a névadás alapja). Asszociációs nevek: *Fanni* (Kármán Tibor), *Nyomozó* (Kántor; Szamos Rudolf: Kántor nyomoz című művének kutya-hóseről), *Rokov* (Potemkin; oroszos nevére kapt a Tarzan-regények egyik ellenszenves szereplőjének a nevét). A hangalak és az asszociáció együttesen is szerepelhet: *Szigeti veszedelem* (Szigethy).

2. A keresztnévhez kapcsolódó elnevezések között vannak egyszerű névfordítások, amelyeket külföldi filmekből szedtek ugyan, de közelebbi helyük általában nem határozható meg pontosan: *Dzsoni* < Johnny (János), *Csarli* < Charlie (Károly), *Zsan* < Jean (János). Igen érdekes változatok fordulnak elő ebben a kategóriában is: *Béni* (Béla; a Flinstone-család című sorozatból), általában azonban a saját név megmarad, s a hangalak is hasonló lehet: *Mardel* (Márta) < Mardi < Márti (a Süsü keselyű című sorozatból), *Rozalicska*, *Rozalicska lelkecske* (A fekete város Rozáliájának megszólításából), *Styx Jankó* (János; Offenbach: Orfeusz az alvilágban című operettjéből), *Kandúr* (András; Kandúr Bandi a Foxi Maxi rajzfilmsorozat egyik szereplője), innen származik a *Finci* (Irén) név is. Asszociációs név is akad: *Farkas* (Piroska), *Negyven* (Medárd; az ismert mondóka alapján). Az elő- és utónév együttesen is előfordulhat, pl. Gortva Gabriella azért kapta a *Gézengúz Guszti* (olykor: *Gégé*) nevet, mert a monogramja megegyezik a Süsü keselyű című sorozat szereplőjével.

¹ A gyűjtés az újszászi gimnáziumban történt folyamatosan 1967–77. között.

3. A külső tulajdonságot jelölő elnevezések alapja a hasonlóság, azaz egy vagy több tulajdonság jellemző az elnevezettre. Az arcvonások hasonlóságára utalnak a következők: *Emil* (Erich Kästner: *Emil és a detektívek* című regényében előforduló Walter Trier-rajzokra hasonlít), *Guszlík* (A négy pán-célos című lengyel filmsorozat egyik hősére hasonlít), *Szindbád* (egy Krúdy-adaptációban a Szindbádot alakító Lukács Sándor színművészre hasonlít), *Dzsozi* (így!) < José (egy angol film spanyol hősére hasonlít). Egyéb tulajdonságok: *Pempő* 'kövér' (kabarédarab alapján), *Tévémaci* 'lassú mozgású', *Mukk* < Muck (az ismert Hauff-mese és film alapján).

4. A belső tulajdonságot jelölő elnevezések a leginkább sértőek. Egy-egy olyan vonást emelnek ki, amely az elnevezettnek a legkevésbé tetszik. Éppen ezért ezek a nevek a harag, a sértődés forrásai lehetnek. Pl *Dinó* < Dino 'nyalánk, falánk' (a Flinstone-család című sorozat kutyája), *Mazsola* 'butácska, együgyű' (Esti mese a tévében), *Kotkoda* 'sokat beszélő, „prézsmítáló”' (Esti mese), *Lujza* 'tudálékos' (a Jenő és Lujza című kabarédarabból), *Aleksz* (a Tarzan-könyvek egyik ellenszenves figurája), *Lúke Aladár* (A Mészga-család tagja), *Lúke Tóni* 'butáskodó' (a Flúgos futam című sorozatból) stb.

A bemutatott neveket hallva jót mosolygunk, hiszen szellemesek, és a legtöbb esetben igen találóak (bár az elnevezettek éppen ezt tagadják legjobban). Természetesen ismernünk kell, hogy miről és kiről nevezték el egymást a diákok; egyébként érthetetlenek lennének a nevek — vagy esetleg félremagyaráznánk őket. Ekkor azonban elveszítenék sajátos hangulatukat is.

Nem a gyerekeség (gyermetesség) játszik szerepet a névadáskor, hanem a humor, a tréfálkozó hajlam. Nem véletlen, hogy néhány évvel később, a katonai idő alatt sem ritkák az efféle elnevezések. Tehát a katonai ragadványnevek között is találhatunk élményneveket (MNY. 69: 73).

Mizser Lajos

Lengyel nyelvű művelő könyv az idegen szavakról

Az idegen szavak nyelvünkben való használatáról folyó viták közepette nem érdektelen kitekintésünk határainkon túlra is, és megnézni, hogyan értékeli az idegen szavakat nyelvünkben a velünk sok tekintetben hasonló helyzetben levő közép-kelet-európai nemzetek nyelvű művelői. Ezúttal a lengyel Nyelvű művelő Társaság (Towarzystwo Kultury Języka) egy 1976-ban megjelent kiadványa¹ alapján szeretnénk tájékoztatást adni a lengyel nyelvű művelők álláspontjáról.

A lengyel indoeurópai, közelebbről nyugati szláv nyelv, szókincsének, mondattanának és frazeológiájának „európaisodása” az utóbbi évezred során mégis hasonló idegen elemek befogadásával történt, mint a magyaré. Lényeges eltérés viszont, hogy míg ez idő alatt a magyar nyelvrokonságtól időben és térben messzire eltávolodva fejlődött, a lengyelt a rokon szláv nyelvek egy részével nemcsak a nyelvrokonság fűzi össze, hanem bonyolult, a történelem során

¹ Halina Rybicka: *Losy wyrazów obcych w języku polskim* [Az idegen szavak sorsa a lengyel nyelvben]. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976. 153 lap.

gyakran változó irányú és intenzitású kölcsönhatás is. A szláv rokon nyelvek hatása a lengyelre a X. századtól napjainkig kimutatható, de mivel a szlávok széttelepülése (i. sz. I—II. sz.) óta a lengyel törzsek szomszédságában mindig éltek más szláv törzsek, szavak — köztük idegen (pl. germán, román) szavak — vándorlása a korábbi évszázadokban is bizonyosra vehető. Az első jól kimutatható más szláv nyelvi hatás a lengyelt a kereszténység felvétele idején (X. század) érte: a keresztény terminológia jórészt cseh közvetítéssel honosodott meg a lengyelben, tehát már morfológiailag „szlávositva”, ami e szavaknak a lengyel nyelv rendszerébe való beilleszkedését nagyban megkönnyítette (pl. lengyel *kościół* ’templom; egyház’ < cseh *kostel* ’templom’ < latin *castellum* ’erőd, vár’; később a szó a lengyelből tovább vándorolt a keleti szláv nyelvekbe, vö. orosz *коѣѣл* ’római katolikus templom’). A cseh irodalmi nyelv később is (XIV—XVI. sz.) mintául szolgált a lengyel irodalmi nyelv kialakulása során. A nagy számú keleti szláv (ukrán és belorusz) lakossággal való több évszázados egy államban élés következtében e rokon nyelvek is gyarapították a lengyel szókincset, hatásuk a XVI—XIX. század folyamán jól kimutatható, a XIX—XX. században pedig a rokon szláv nyelvek közül elsősorban az orosz hatott erőteljesen a lengyelre. A közeli rokon nyelvek hatása a lengyel szótörténet és a nyelvművelés sajátos, a magyarban — legalábbis a nyelvtörténetnek az írásbeliség kezdete óta tartó korszakában — párhuzammal nem rendelkező problémája: az e nyelvekből átvett szavak „idegensége” a lengyelül beszélők számára korántsem volt mindig nyilvánvaló, idegen voltak kiderítése a szókincs történetével foglalkozó szakemberektől is gyakran széles körű szóföldrajzi, művelődéstörténeti stb. vizsgálatot követel. Ezzel kapcsolatos a lengyel nyelvművelés egyik ma is időszerű problémája: a II. világháború óta a lengyelbe egyre nagyobb számban bekerülő russzicizmusok kimutatása és nyelvhelyességi megítélése. E problémakör ismertetésére még visszatérünk.

A klasszikus és a nyugat-európai nyelvek hatása a lengyel szókincsre hasonlóan erős volt, mint a magyarra. A kereszténység római változatához való csatlakozás következtében a latin nyelvek rendkívül nagy szerepe volt Lengyelországban. A német városi polgárság betelepítése a középkorban, valamint a nagy területen való állandó érintkezés az egész történelem során sok német jövevényszó meghonosodásával járt. A XVI—XVII. században erős olasz hatás érte a lengyel szókincset, a XVIII—XIX. század pedig a már korábban is jelentkező francia hatás erőteljességének a korszaka. A XX. században — az orosz mellett — az angol jövevényszavak száma növekszik a legjelentősebb mértékben.

A keleti (török, arab, perzsa stb.) jövevényszavak az e szempontból szerencsésebb történelmi körülmények folytán a lengyelbe többnyire az ukrán és belorusz (kisebbségben a magyar és a nyugat-európai nyelvek) közvetítésével kerültek.

A lengyel szókincs idegen eredetű szavakkal való feltöltődésének történeti áttekintése után H. Rybicka részletesen foglalkozik az idegen szavak meghonosodásának folyamatával, jövevényszavakká válásuk, elavulásuk vagy eltűnésük kérdéseivel, a lengyel irodalmi nyelv különböző stílusrétegeiben és a csoportnyelvekben való gyakoriságukkal. A könyv második része a tükrözőkkel és a tükröjelentésekkel, a mondattani és a frazeológiai calque-okkal foglalkozik szintén történeti összefüggésben; ennyivel tehát a könyv tartalma tággabb, mint amire a címből következtethetnénk.

A vázlatos történeti áttekintés és a könyvben tárgyalt témakörök jelzése után valamivel részletesebben ismertetjük a kiadvány lapjain kibontakozó nyelvművelői koncepciót, valamint a lengyel nyelvművelésnek az idegen szavakkal és minden más „idegenszerűséggel” kapcsolatos mai gondjait.

A lengyel irodalmi nyelvet elkerülte a purizmus XIX. századi főhulláma: a lengyel nyelvművelés ma is liberálisabb az idegen szavakkal szemben. Különösen a görög és latin eredetű, vagy e nyelvek elemeiből mesterségesen alkotott tudományos és műszaki szakszókincs terjedését nem kifogásolják a lengyel nyelvművelők, jelenlétüket nyelvükben az Európával fenntartott kulturális kapcsolatok természetes következményének tartják; a régi, elterjedt idegen szavak mesterséges, erőszakolt „lengyelesítését” nem támogatják, sőt ellenzik. H. Rybicka a következőképpen fogalmazza meg véleményét erről a kérdésről:

„A nyelvnek az idegen elemektől való túl szigorú »megtisztítása« nemcsak azért nem lehetséges, mivel számos jövevényszó olyan tárgyakat és fogalmakat jelent, amelyeknek nincs lengyel megfelelőjük [. . .], hanem azért sem, mert a nyelv mint társadalmi alkotás nem elszigetelten fejlődik, hanem szoros kapcsolatban a civilizáció, a kultúra és a tudomány fejlődésével. Ez pedig napjainkban nemzetközi jellegű.

Lehet és kell is küzdeni azért, hogy az idegen szavak divatja ne öltön ijesztő méreteket, de eleve kudarcra van ítélve minden olyan akció, amely az általánosan használt internacionalizmusoknak a lengyel nyelvből való kiszorítására irányul.

Sőt mi több, ez — csakúgy, mint a társadalmi, a tudományos és a kulturális élet más területein is — valamiféle kínai fal emelése lenne köztünk és Európa más nemzetei között és ezáltal önmagunk provinciálisságra kárkoztatása, ami soha, de napjainkban különösen nem kívánatos jelenség” (53—4).

Ez az álláspont nem zárja ki a harcot az idegen szavak ellen mindazokon a területeken, amelyeken azok túlsúlya a nyelv jellegét fegyveti. Így például egyes iparosmesterségek ma is zömmel német eredetű szakszókincsének legáltalább részben történő „lengyelesítését” H. Rybicka a „közeljövő sürgető feladatának” tartja (57), és örömmel állapítja meg, hogy noha újabb és újabb angol jövevényszavak is megjelennek a sportnyelvben, egyre gyakrabban használják lengyel megfelelőiket is, pl. *bokser*: *pięściarz* 'ökölvívó', *futbol*: *piłka nożna* 'labdarúgás', *ping-pong*: *tenis stołowy* 'asztalitenisz' stb. (37).

A tükörszavak megítélésében hasonló kettősség mutatkozik, mint az idegen szavakéban. A latin-görög eredetű és számos európai nyelvben meghonosodott tükörszavak jelenlétét a lengyelben természetes jelenségnek tartják, pl. lengyel *sumienie* 'lelkiismeret' (*s-* '-val, -vel; együtt' + *umienie* 'tudás', vö. német *Gewissen*, orosz *совесть*; mindezek a latin *conscientia*, ill. a görög *συνείδησις* tükörszavai); lengyel *wpływ* 'befolyás' (*w-* 'be-' + *ptyw* 'folyás', vö. német *Einfluss*, orosz *влияние*, latin *influxus*, görög *ἀπόρροια*); stb. A klasszikus nyelvek mintájára alkotott tükörszavaktól és -kifejezésektől eltérően többnyire negatív nyelvhelyességi megítélésben részesülnek a német és az orosz mintára alkotott calque-ok. A különösen a nyugat-lengyelországi beszélt nyelvben gyakori német tükörszavak és -kifejezések (pl. *podpadający* 'feltűnő', vö. német *auffallend*) terjedésében a lengyel nyelvérzék megingását látják. Ennek ellenére a meghonosodott tükörszavak (pl. *światopogląd* 'világ-nézet', vö. német *Weltanschauung*; *listonosz* 'postás, kézbesítő' vö. német *Briefträger*) ellen a lengyel nyelvművelők nem küzdenek, erőfeszítéseiket in-

kább a mondattani és a frazeológiai calque-ok terjedésének meggátolására összpontosítják (pl. *nie jestem w stanie* 'nem vagyok képes', vö. német *ich bin nicht imstande*; *szukać za czym* 'keres valamit', vö. német *nach etwas suchen*).

A lengyel nyelveművelőknek jelenleg komoly gondot okoznak az orosz tükörszavak, -jelentések, -kifejezések és mondat szerkezetek, amelyek elsősorban a sajtó nyelvében terjednek, majd onnan átkerülnek a köznyelvbe is. A russzicizmusok idegen jellege a lengyel és az orosz nyelv hasonlósága miatt nem szembetűnő. Gyakran az is előfordul, hogy az orosz hatás a lengyelben is meglévő kifejezési eszközt támogat, és így „szól bele” kívülről a lengyel nyelv fejlődésébe (pl. az orosz *мне нужно/мне надо* + főnévi igenév szerkezet hatására a lengyelben mind gyakoribbá válik — az egyébként lengyel szempontból is helyes — *trzeba mi* + főnévi igenév szerkezet a 'kell' többi lehetséges kifejezési módja: *powinienem* + főnévi igenév, *muszę* + főnévi igenév rovására).

Jelentős orosz hatás mutatható ki a mondattanban, különösen az igevonzatok terén, pl. *ograniczyć się czym* 'valamire szorítkozik, korlátozódik' (*do czego* helyett), vö. orosz *ограничиваться/ограничиться чем²*; *ryzykować czym* 'kockáztat valamit' (*co* helyett), vö. orosz *рисковать чем*; stb. Számos orosz frazeologizmus tükörfordítása is terjed a mai lengyelben, pl. *nie bacząc na to* 'annak ellenére' (a lengyel *mimo to* helyett), vö. orosz *несмотря на то³*.

A tükörszavak, a tükörkifejezések és az idegen mondat szerkezetek nyelvhelyességi megítélése H. Rybicka megfogalmazásában elutasítóbb, mint az idegen szavaké:

„A calque-ok mélyebben behatolnak a nyelv struktúrájába, mint a »felszíni« szókölcsönzések. Látszólag saját nyelvi nyelvi felépítésük következtében nem harcolunk ellenük olyan határozottan, mint a beszélők zöme által idegennek érzett jövevényszavak ellen”. — „Miközben kiköpünk egy szúnyogot, lenyelünk egy tevét” — idézi ezzel kapcsolatban Aleksander Brückner mondását (97).

H. Rybicka munkájának nagy erénye, hogy az idegen szavak kérdését nyelvtörténeti és művelődéstörténeti összefüggéseiben, a nemzetközi kulturális és tudományos együttműködés fejlődése tükrében tárgyalja. Ily módon könyve az idegen szavak árnyalt nyelvhelyességi megítélésén túl széles körű és színvonalas szótörténeti tájékoztatást is nyújt. A lengyel nyelv idegen elemeivel kapcsolatban a nagy lengyel nyelvészek és egyben nyelveművelők — A. Brückner, Z. Klemensiewicz, W. Doroszewski — által kialakított álláspontot követi és alkalmazza a mai viszonyokra: nem kell eleve harcolni minden ellen, ami idegen, hiszen a lengyel nyelvet története során számos és elég erős idegen nyelvi hatás érte, és bár szókincsének jelentős hányada jövevényszó, nem veszítette el „lengyelségét”; határozottan fel kell venni viszont a harcot a nyelv sajátos jellegét veszélyeztető idegen mondat szerkezetek és az idegen nyelvi kifejezések szolgai fordításainak a tehetetlenségi erő — gondolati restség, a nyelvi lelemény hiánya — okozta terjedése ellen.

Zoltán András

² A szláv irodalmi nyelvek közötti bonyolult kölcsönhatásra jellemző, hogy az alapige (*ограничить*) — és maga a *граница* 'határ' főnév is — az oroszban lengyel jövevényszó, vö. S. Kochman: *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w.* Słownictwo. Opole 1975. 62—70.

³ E kérdéskörrel részletesebben magyarul l. Zoltán A.: Az orosz nyelv hatása a mai lengyel nyelvre: Budaörsi Füzetek. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Budaörsi úti kollégiumának tudományos kiadványa. Budapest, 1973. 153—67. A lengyel igevonzat terén megnyilvánuló orosz hatásról részletesebben l. D. Buttler: *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny.* Warszawa, 1976. 93—101.

A betűkettőztetés kérdése helyesírásunk legújabb kori történetében

1. A mássalhangzók hosszú időtartamának kettőzött betűvel való jelölése írásbeliségünk kezdeteiig visszanyúló hagyománya ortográfiánknak. Bár a kvantitás pontos megkülönböztetésére századokon át nem sok gondot fordítottak a régiség betűvetői — s így a *levt* (KT.), *aldot* (LobkK.), *kőzöt* (Dévai), *elöt* (Bornemisza) stb. alakok egyszerű *t*-jének éppúgy hosszú a hangértéke, mint ahogy rövid hangot jelöl az *ewtett* (JókK.), *ffyadat* (ÉrdyK.), *attyamfia* (Heltai) stb. kettőzött mássalhangzója —, legkorábbi szövegemlékeink *odutta*, *igg*, *wimagguc*, *iorgoffun*, *vezeffe*, *oggun*, *unutte* (HB.); *eggen yg*, *kyniuhhad*, *maraggun*, *bezzeg*, *kynzaffal*, *ullyetuk* (ÓMS.); *keguſſege*, *egeſſege*, *ascunnac* (GyS.); *ſciulheffen*, *ſciuttet*, *benne* (KT.) alakjaiban kétségtelenül a hosszú időtartam mai jelölésmódjának előképeit szemlélhetjük. Az írásgyakorlatnak ebbeli folyamatosságát az sem akasztotta meg, hogy időnként egyesek — mint például Baróti Dávid (vö. Fábíán: AkHElőzm. 73) — megismétlés helyett aposztrófot tettek a betű mögé vagy vízszintes vonáskát föléje.

A hosszúság feltüntetésében magától értetődő természetességgel érvényesült a kettőztetés kialakult írásszokása akkor is, amikor bizonyos (korábban mellékjeltelen vagy mellékjeles) egyjegyű betűket kétjegyűek váltottak fel. Ezek közül a legrégebbiek a XIII. sz. második felében felbukkanó *s* Heltai óta megszakítás nélkül élő *ty*, *gy*, *ny*, *ly*. A *dz* a kódexek korában tűnik fel; az *sz*-et Sylvester alkalmazza először; a *cs*-t Pázmány kezdi rendszeresen használni. XVII. századi a *ds* (mely az iskolai helyesírás nyomán 1922-től kezdve *dzs* alakban szerepel), nemkülönben a *zs*, melynek használata Révai óta terjed, és lesz fokozatosan általánossá. Hosszú időn át közéjük tartozott a mai *c* elődje, a *cz* is, amely 1430 körül honosodik meg a kancelláriai helyesírásban, de csak jóval később, Kazinczy és Vörösmarty közvetítésével lesz közhasználatúvá. (Vö. minderre Kniezsa: MHir.² 34.)

A kétjegyűeknek a betűk sorában való megjelenése, majd fokozatos meggyökeresedése kettőztetésük módjának új problémáját veti fel. Elegendő-e a hosszú időtartam jelölésére csupán az első írásjegyet megismételni, vagy ép-ségben hagyva az alapformát, kétszer egymás után csonkítatlanul kell leírni a kétjegyű betűt? Az írásgyakorlatban hosszú ideig nagy bizonytalanság és következetlenség mutatkozik ebben a kérdésben. Fábíán Pál vizsgálatai szerint az első akadémiai szabályzat kiadása (1832.) előtti évtizedekben tizenkét szakírónál az *ly*, az *ny* és a *ty* mindig, a *cz* (*tz*) és a *cs* (*ts*) túlnyomórészt (kilenc szerzőnél) csonkított, ellenben az *sz* (*fs*) mindig, a *gy* pedig majdnem mindig (tíz szerzőnél) teljesen kettőztetéssel jelentkezik (AkHElőzm. 76—7). Táblázatának adatai között nincs példa a *dz* kettőztetésére, a *ds*-é és a *zs*-é pedig csak egy-egy szakírónál fordul elő *dsds*, illetőleg *zssz* formában (i.h.).

Mai helyesírásunkat az egynél több jegyű mássalhangzó-betűk kettőztetésének módjában grammatikai elveken alapuló egység és meglehetősen következetesség jellemzi. Ez az állapot természetesen nem máról holnapra jött létre. Szabályozott helyesírásunk története folyamán, mint annyi másban, a kettőztetés kérdésében is nemegyszer heves vitákban csaptak össze az ortográfiai kérdések szakértőinek ellentétes nézetei. Ezek a harcok mozdították elő azt a fokozatos fejlődést, amelynek egyes szakaszait és állomásait kívánjuk áttekin-teni a továbbiakban.

2. A legfontosabb lépést a szóban forgó probléma elvszerű megoldása felé az 1832-ben kiadott, első akadémiai szabályzat, a „Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai” tette meg. Idevágó regulája szerint „Ha az összetett betűk kettőztetést kívánnak: csak az első kettőztetik, p. o. *asszony*; kivéven, a' hol a' gyökér miatt a' teljes kettőztetés elkerülhetetlen, mint p. o. *vesz-, enyész-*ből *vesz-szen, enyész-szen*” (i. m. 8). Mint az idézet mutatja, az első szabályzat az „összetett” betűk közül csak az *sz-et* említi példáiban, és csak az egyszerű (tő- és ragozott) szavakban előforduló kettőztetésről szól. De hogy a' előírás más területekre is vonatkozik, azt már részletesebb és pontosabb fogalmazásban közli a szabályzatnak két évvel később megjelentetett, második kiadása. Eszerint „Hol az összetett betűk eredetikepen már kettőzve hallatnak, csak az első iratik kétszer, p. o. *faggyú, illy, asszony, hattyú*. Ellenben, hol kettőztetésük ragasztás vagy összetétel által eszközöltetik, illetén rövidítésnek a' gyökér fenntartása miatt nincsen helye; e' szerint tehát így irunk: *öcs-cse, király-lyá, tudomány-nyal, vesz-szen, Nagygyőr, ponty-tyá*, nem *öc-cse, Nag-győr* stb.” (AkH. 1834. 9). Hasonlóan nyilatkoznak a további kiadások is 1853-ig bezárólag.

A „gyökér” (= ragozott szavakban a szótő, összetettekben az előtag) épségben tartására kell tehát mindenkifölött ügyelnie az írónak, amikor kétjegyű betűt kettőztetett formában vet papírra. Hogyan járjon el azonban akkor, ha nem ragozott, hanem *k é p z e t t* egyszerű szó leírásakor támad ilyen problémája? Erről nem szólnak a korai szabályozók. A Nyelvtudományi Bizottmánynak 1856-ban kiadott, az 1832 óta eltelt időszak helyesírási szabályait revideáló javaslata is csupán annyi közöl, hogy ahol „ragozás vagy ösztétel útján támad az összetett mássalhangzók kettőztetése, ott e rövidlet [= a csonkított kettőztetés] gyöksérelem nélkül nem alkalmazható (péld. a vesszen, gonosszal írásmód által a törzsök ekép csonkúlna: *ves, gonos*)” (AkHJ. 1856. 10). Ilyen körülmények között az expressis verbis” megfogalmazott szabály hiányában az az írásszokás alakult ki a gyakorlatban, hogy a képzett szavakban csonkítottan kell kettőztetni a kétjegyű betűt. Ehhez nyilvánvalóan alapot szolgáltatott az *annyi, ennyi*-féléknek régóta kialakult írásmódja is, hiszen ezekben a teljes kettőztetés éppen „gyöksérelem”-mel járt volna.

A csonkított kettőztetésnek a képzett szavakban való alkalmazását helyesli Hunfalvy is, amikor „A' magyar helyesírásrul” értekezve azok véleményének követésére buzdít, „kik a' ragot a' képzőtül az által akarják megkülönböztetni, hogy a képzőt összevonva, a' ragot egészen kiírva teszik ki” (MNyszet. 1 : 164). De ugyancsak Hunfalvy az, aki elsőnek mutat rá, hogy a toldalékos szó kétféle (ragos és képzős) kategóriájának más-más írásmódja nincs kellően megalapozva. Úgy látja, lehetséges volna „arrul meggyőzni az embereket, hogy a' *vesszen* stb. kétjegyű bötűje annyit ér, mint a vessző-é, melyet ha ketté osztok, ezen egyszerű (de kétjegyű) betűket mutatja: *sz sz*” (MNyszet. 2 : 102).

Hunfalvy nézete nem marad visszhang nélkül. A Nyelvtudományi Bizottság az 1876-ban kiadott szabályzatban ugyan továbbra is az *öcsce, vesszen*-féle írásmód mellett foglal állást, de az idevágó szabály szövege után — az akadémiai szabályzatok történetében példa nélkül álló módon — egy „különvéleményt”-t is közöl. Ennek szerzője — Simonyi szerint (NyF. 5. sz. 8) Joannovics György — azt a nézetét nyilvánítja, hogy a *hiszszük*-féle írásmód „a szófejtés elvének betűszerinti értelemben felel meg. Mindamellett is meg kell jegyeznünk, hogy a módosító betűk egyikének mellőzésével eszközölt írásmód is hiven adná vissza az összetett mássalhangzónak kettős hangzását; ez pedig fődolog a ma-

gyar helyesírásban, a mely a kiejtésen sarkallik, mint föelvén” (AkH. 1876. 15). Úgy véli, hogy a *loccsan*, *hisszük*-féle egységes írásmód „nagy alkalmatlanságtól mentené meg a magyar írást, és régen érzett szükségnek felelne meg” (i. h. 16).

A Nyelvtudományi Bizottságot továbbra is foglalkoztatta a kérdés. 1877-i javaslatában azonban nem a Joannovics javasolta módon kívánta megteremteni a toldalékos alakok írásának egységét. Nem a *hisszük*-féle alakok írásmódját igazította a *loccsan*-félékéhez, hanem megfordítva: ezeket amazokéhoz, vagyis a kétjegyűek teljes kettőztetésének szabályát terjesztette ki a képzett alakokra is (l. AkHJ. 1877. 14). Noha a bizottság előadója, Hunfalvy a javaslat előterjesztésekor Révai tekintélyére hivatkozva a *vadásszon* típusú írásmódnak fogta pártját, és helytelenítette, hogy az 1856-i javaslat töcsonkítást látott benne, hiszen „nem volt magyar olvasó, a ki az *ssz*-ben nem ismerte volna fel az *sz*-nek kettőztetését” (AkÉrtő. 1877. 163), az Akadémia a korábbi gyakorlatot erősítette meg: a ragozott alakokban a teljes, a képzettekben a csonkított kettőztetés szabályát tartotta érvényben (l. AkH. 1879. 13).

Ezzel azonban korántsem került le az ügy a napirendről, sőt az írásmód vitája Simonyi 1891-i javaslatainak előterjesztése után vert nagyobb hullámokat. Simonyi már az 1877-i akadémiai javaslat kritikájában is a *királlyal*, *öccse*, *visszük*-félék helyessége mellett tört lándzsát (l. Nyr. 6 : 489), 1891-i négy indítványának egyikében pedig a kétjegyű mássalhangzók kettőztetésének következetesebbé, ésszerűbbé tételét sürgette. „Az *oszzszuk*, *veszszzen*-féle igealakok — írja javaslatának indoklásaként —, igaz, hogy hajdan *j*-vel hangzottak: *oszzjuk*, *veszzjen*; de ugyanazokban a régi nyelvemlékekben a *hosszú* és *asszú* szó is *j*-vel van még: *hoszzjú*, *asszzjú*! Igaz továbbá, hogy *aranynyal*, *asszonynyal* valaha így hangzott: *aranyval*, *asszonyval*; csakhogy azonfelül az *annyi*, *ennyi* is ebből lett: *aznyi*, *eznyi*, az *asszony* régente *ahszony* volt és így tovább! Mért kell tehát ezeket ma kétféleképp írunk? hol van itt a következetesség? Sőt tovább megyek. Ha ez az igealak *oszzszuk* másképp irandó, mint a *hosszú* szó, akkor ezt az ígét *bízzad* szintén meg kellene valahogy különböztetni ettől *izzad*, *kalappal* más *pp*-vel volna irandó, mint *szappan* stb. Micsoda szórészálhasogatásra jutnánk az ilyen pedáns következetességgel? De a mai szabályok szórészálhasogatása még csak nem is következetes s azért valóságos gyötrelem az iskolai tanításban, az életben pedig vajmi kevesen törődnek ezzel az agyafűrt szabállyal, csak szegény korrektoroknak kell vele bajlódni minden cél és haszon nélkül. De még azok sem tudják e csoda-szabályt pontosan alkalmazni, s én vállalkozom rá, hogy ellene való vétségeket kimutatok még az Akadémia s a Kisfaludy-társaság kiadványaiban is. [Bekezdés.] Az Akadémia állandó Nyelvtudományi bizottsága már tíz évvel ezelőtt egyhangúlag elhatározta, hogy mihelyt ismét revízió alá kerül a helyesírás, el fogja ejteni ama céltalan megkülönböztetést és helyébe az úgynevezett csonkítást teszi általános szabállyá.” (NyF. 5. sz. 11—2.)

Simonyi javaslata ellen Volf György tiltakozott a leghevesebben. A Budapesti Szemle 1891-i 66. kötetében azt fejtegeti, hogy az *aranynyal*, *veszszzen*-féle alakok nem az *ny*-nek *v*-ből, az *sz*-nek *j*-ből való eredetét kívánják megmutatni, hanem magának a szónak a feltüntetése a céljuk. A Simonyi említette *asszony*, *hosszú*, *annyi*, *ennyi* írásmódja nem tekinthető analógiának, mert ezek alakja „többé nem *hoszzjú*, *ahszony*, *aznyi*, *eznyi*; ellenben a *vesz*, *arany* még mindig *vesz*, *arany*. Hogy milyen volt a szó hajdan, azzal a helyesírás nem törődhetik; hogy milyen ma, azzal kell törődnie, azt kötelessége föltüntetni. . . . Csak ott

van fölmentve e szabály alól, ahol lehetetlen követnie, mint például ezekben: *tessék, lássék, vessen, fusson*, melyekben nem képes a *tetsz-, látsz-, vet, fut* alapot föltüntetni" (i. h. 471—2). A *veszszen, aranynyal*-félék „hűségesen ragaszkodnak a magyar helyesírás fő elvéhez [!], az etymológiához”. Ezeknek és az *adjon, fogtam, viaszból*-féléknek a szabálya azonos. Úgy véli, hogy „ha a magyar helyesírásban nem volna meg az etymologia elve, akkor az iskolának kellene azt követelnie”; továbbá: „A nyelvtudás minimuma, hogy a tanuló az alakok sokaságában fölismerje a szót. Mit ér az a helyesírás, mely erre nem ösztönzi mit ér az a nyelvtanítás, mely erre nem oktatja?” — kérdi. (I. h. 472—3.)

Simonyi válasza a folyóirat 1891-i évfolyamának 68. kötetében jelent meg, s tartalmával kétszeresen is meglephette az olvasót. „... a kétjegyű mássalhangzók kettőztetéséről nem akarok vitatkozni — írja —, mert elismerem, hogy e tekintetben Volf ügyesen védi a fönnálló szabályt. Új [!] és tetszetős az a magyarázat, hogy a *vesz-szen, asszony-nyal* írásmódnak célja a szótó alakjának megőrzése... ép úgy, mint az *adjon, fogtam* írásmódnak. Ebben tehát a mi józan etymologikus írásunkat következetesnek mondhatni, s igazságszeretetemnek engedek, midőn a fölhozott új okadatolással szemben e részben tett indítványomat elejtsem... (Azt a kibúvót javasolhatom ugyan, de talán furcsállanak, hogy hát ezentúl így kettőztessük a kétjegyű mássalhangzókat: *szz, nygy*. Akkor azután *veszzen, asszonygyal* az etymológiába sem ütköznék, s a *sziszen, anygyi*-féléktől sem különböznék.)” (I. h. 312.)

Az az ötlet, hogy a toldalékolás alkalmával a kétjegyű betűnek ne az első, hanem a második jegyét ismételjük meg, bizonyára nemcsak a mai olvasó meghökkenését váltja ki, hanem — ahogy Simonyi gyanította — az egykorúak többségére is hasonló hatással lehetett, bár — mint Zolnai Gyula említi egy cikkében — „egyik nyelvészünknek annyira tetszett, hogy magánleveleiben az *összel*-féle írásmódot használta” (MNY. 38 : 43). Zolnai egyébként egy-egy régi (1549-ből, illetőleg 1640-ből származó) erdélyi irat *frwsina asszont, meszzel* 'mésszel' és *hoszzu* adatában az említett írásforma előzményét látja (uo.). Mivel azonban mindhárom példában az *sz* hang hosszúságáról van szó, vagyis olyan hangéről, amelyet éppen az említett korszakban *sz-szel* is, *z*-vel is jelölték, valószínűbb, hogy nem történeti előzménnyel, hanem a kettőztetésnek olyan sajátos esetével van bennük dolgunk, mint például a Bécsi K. *saruckal* 'sarukkal' szavában, amelyben a *k* hang két különböző betűje került egymás mellé. — A „kibúvó”-nak mondott írásmódra a továbbiakban még visszatérünk.

Simonyi tehát visszavonta indítványát, Szarvas Gábort és Kalmár Eleket azonban nem győzte meg Volf „új és tetszetős” magyarázata. Szarvas szerint a csonkítatlan kettőztetést nyilván „a serdülő tanulók éretlensége és bambasága” követeli meg a ragozott alakokban, hiszen „a magyar ifjúság oly bárgyú és fejlagyára esett”, hogy ha az álmoskönyvben azt olvassas *Királyal beszélni: tisztesség*, „bárhogy dörzsölje homlokát s bárhogy verítkezze is, reá nem jön, hogy a *királyal, asszonnyal* szavaknak *király* ér *asszony* a tövük; csak egy mód van arra, hogy a szeme fölnyiljék, ha tisztáni világosan nyomtatva maga előtt látja, hogy: *király*-lyal, *asszony*-nyal” (Nyr. 20 : 549). De ha így áll a dolog, akkor miért kell a *rogyik* ige *roggyan* származékában *gygy* helyett *ggy*-t írni? „Nincs oly tökéletes nagyító üveg” amely ebben az alakban megmutatná a szótó hű képét (i. h. 550). — Kalmár: Elek szintén pedagógiai szempontból szól a kérdéshez. „A helyesírás ... az

iskolának legelső leckéje a nyelvtanból. Akkor még se szótest vagy tő, se képző vagy rag nem ismeretes a tanuló előtt. Nem is volna rájuk szükség jó sokáig, csak épen e két alak miatt kell anticipando megismertetni az ifjakkal. Mennyi munka és idő vész el ezzel pl. egy vegyes nyelvű iskolában s hány meg hány alkalmi megjegyzés, magyarázat következik mégis utána! S ez alatt magának a nyelvnek tanulása vall kárt. Örülnünk kellene, hogy egyáltalában van valamelyes cím ennek a szabálynak eltörlésére, nem hogy ebben keressük a nyelvtani készütség próbakövét” — írja (Nyr. 21 : 112). Megállapítja, hogy „a szóról a népnek is van fogalma, a hangról és betűről is; ... de ragról, ragozásról vagy éppen ragozás folytán keletkezett alakokról ő sohase beszél, s az a szabály, mely efélékről prédikál, sohase maradhat meg emlékezetében” (i. h. 113).

Szarvas és Kalmár érveinek bizonyára jelentős szerepük volt abban, hogy Simonyi mint a Nyelvtudományi Bizottság előadója az 1900-i helyesírási javaslatban újból előterjesztette korábban visszavont indítványát. Miután ezt az Akadémia mereven elutasította, iskolai helyesírásába vette föl a csonkított kettőztetésű ragozott alakokat. Ezzel azután lényegében el is dőlt a vita. (Legalábbis ami a ragozott közszókat illeti.) Hiába kel ki ugyanis Szily Kálmán a Budapesti Szemle 1903-i évfolyamában az „orozva költ paragraphus” ellen (114. k. 299), s minősíti olyannak, amely „megérdemli az erős megbélyegzést” (Nyr. 32 : 332), azt már nem akadályozhatja meg, hogy az iskolai írásgyakorlat ki ne hasson az iskolán kívülre is. Az akadémiai és az iskolai helyesírás egyeztetésére törekvő 1915-i javaslat Simonyi szabályának kodifikálását indítványozza. Bár ezt egyesek — mint például Méhely Lajos (l. AkÉrtő. 1917. 492—3) — hevesen ellenzik, mások pedig — mint például Zolnai Gyula (l. Nyr. 46 : 277—8) — csak fanyalogva veszik tudomásul, az 1922-i szabályzat a csonkított kettőztetést minősíti szabályosnak a ragozott közszókban, s így járnak el a további szabályzatok is mindmáig.

3. A *vessen*-féle ragozott és a *szissen*-féle képzett alakok írásmódjának összhangba kerülése az első jelentős állomás a kétjegyűek elvszerű kettőztetésének fejlődésmenetében. A ragozott alakok problémája azonban ezzel még nem rendeződött véglegesen. Az évtizedekre nyúló megelőző vitákban nem esett szó a kétjegyű mássalhangzóra végződő tulajdonnevek *-val* ~ *-vel*, *-vá* ~ *-vé* ragos alakjainak írásmódjáról.

A tulajdonnév — azonosító funkciójánál fogva — mindig különleges kategória volt helyesírásunkban; a társadalom írásgyakorlatában szabályozás nélkül is kialakult a tulajdonnév (és különösen a családnév) „sérthetetlenség”-ének elve, az a sajátos elv, melynek értelmében a tulajdonnév alapalakját a toldalékolás során sem szabad megváltoztatni. Simonyi az iskolai helyesírásban nem nyilatkozik arról, hogy az *arannyal*, *királlyá* alakok csonkított kettőztetése az *Arany* és a *Király* családnév *-val*, illetőleg *-vá* ragos alakjának leírásakor is érvényesítendő-e, és az 1915-i akadémiai javaslat sem fogalmaz meg szabályt a kétjegyű betűre végződő tulajdonnevekre vonatkozólag, csupán 109. pontjában közli, „megjegyzendő”-ként a teljes kettőztetésű *Keménynyel* alakot. Zolnai Gyula nehezményezi is, hogy „a *Károlylyal*, *Kolozsszal*, *Tihannyal*-félékre nézve ... sehol sem vall színt a Javaslát” (Nyr. 46 : 277). Úgy véli, hogy „az ilyen tulajdonnevek is hasonló [*>*] a *Keménynyel* alakhoz hasonló] elbánást” érdemelnének. „Vagy ha a keresztnévek, mint csnem köznevek nem is, de legalább a helynevek... Általában a fő-

nevek ilyen *-vel* és *-vá*, *-vé* ragos csonkított alakjaiban erősen érezzük a szó képének eltorzulását” (i. h. 278). Zolnai észrevételének meg is lett a hatása: az 1922-i szabályzat elrendeli, hogy „A tulajdonneveket ragozva is csonkítatlanul írjuk” (109. pont), és ilyen példákkal szemléltet: *Keménynyel*, *Mihálylyal*, *Szilágygyal*. 1946-ig bezárólag ugyanígy rendelkeznek a további szabályzatok is.

A teljes kettőztetésnek a fenti esetekben való szükségességét először Nagy J. Béla vonta kétségbe. Érdekes azonban, hogy nem Hunfalvynak a *vadászon*-félék és Szarvasnak a *királlyal*-félék írásmódja mellett szóló érvelését újítja fel, azaz nem arra hivatkozik, hogy az *Arannyal*, *Györggyel*, *Erdéllyel* stb. alakból mindenki egyértelműen vissza tud következtetni az *Arany*, *György*, *Erdély* stb. alapformára, sőt csak ezekre tud visszakövetkeztetni, hanem egyrészt a *Tompát*, *Boccaccióval*, *Karlsruhéban* alakok példájával azt bizonyítja, hogy a tulajdonnév nem érinthetetlen és változhatatlan (hiszen az említett nevek végén levő *a*, *o*, *e*, *a* ragos alakokban *á*-ra, *ó*-ra *é*-re változik), másrészt azért tartja fölöslegesnek a köznevekben alkalmazandó kettőztetés szabályátói való eltérést, mert az efféle alakok „úgyis meglehetősen ritkán fordulnak elő” (MNy. 34 : 180).

Az a belátás, hogy a kétjegyű mássalhangzóra végződő köznevek és tulajdonnevek *-val* ~ *-vel*, *-vá* ~ *-vé* ragos alakjaiban nincs kellő alapja a kettőztetés kétféleségének, csak fokozatosan jut érvényre helyesírásunkban. Az 1950-i szabályzat már csupán a családnevekben követeli meg a teljes kettőztetést (13. pont); a tulajdonnév egyéb típusairól nem szól. Szójegyzékében megtaláljuk a csonkított kettőztetésű *Károllyal* alakot, de hasonló típusú földrajzi név nem fordul elő benne ragozott formában. (Az *Arannyal* írásmód érvényben tartásán kívül más nyomát is megtaláljuk még ebben a szabályzatban a „sérthetetlenség” elvének. Az 1915-i javaslat nyomán valamennyi kiadvány úgy rendelkezett, hogy a családnevek alapformájában csonkítva kettőzött kétjegyűt az elválasztás alkalmával nem szabad a köznevekben szokásos módon kiegészíteni. A *'Sennyei* név elválasztott formája tehát nem *'Seny-nyei*, hanem *'Sen-nyei*. 1950-ben is ez az előírás.)

Az utolsó lépést a hasonulás névszóalakok írásmódjának egységesítése terén az 1954-i szabályzat teszi meg: 230. pontjában csonkított kettőztetést rendel el a családnevek esetében. A *Mihálylyal*, *Erdéllyel*-félékre azonban itt is csak a szótári részben találunk példákat. (Ugyanez a szabályzat helyezi hatályon kívül mint az írást szükségtelenül bonyolító regulát a *Szin-nyei* típusú elválasztást is, belátva, hogy a *Sziny-nyei* alakból is csak a *Szinnyei* alapformára lehet visszakövetkeztetni, minthogy a magyarban nincsenek „...nyiny...” típusú családnevek; vö. Deme: MNy. 52 : 367.)

4. Az 1954-i szabályzat nemcsak a *toronnyei*, *toronnyal*, *Arannyal* formák kodifikálásával egységesítette a betűkettőztetés módját, hanem két másik idetartozó írásprobléma terén is rendet teremtett.

a) Közülük az egyik hosszú időn át figyelmen kívül maradt.

Az első akadémiai szabályzat a mai 26 mássalhangzó-betűvel szemben csak 24-et vesz föl az ábécébe: a *dz* és a *dzs* hiányzik belőle. Az írásszabályozás története során először a *ds* kerül a betűrendbe (1856-ban), a *dz* csaknem fél századdal később (1901-ben) társul hozzá. A *ds* az 1915-i javaslat nyomán 1922-ben *dzs* alakúra változik, s ezáltal egyetlen háromjegyű tagja lesz ábécénknek.

A *dz* és a *dzs* betűnek való elismerésével azonban nem járt együtt a hagyo-

mányos kétjegyűeket már régóta megillető „polgárjog” teljessége. Kettőztetésükről csak az 1915-i javaslatban esik először szó, pedig a probléma már korábban felvetődött. A Nyr. 1904-i évfolyamának egyik „ízenet”-e szerint „Az *edz*, *kéredzik*, *fogódzik*-féle igék fölszólító alakjait az Akadémia újabb szabályzata szerint (mivel a *dz* szerinte *e g y* összetett betű, mint a *cz*, *cs*, *sz* stb.) így kellene [!] írni: *edzdzéték*, *kéredzdzünk*, *fogódzdzál* stb. (mint *mászszał*, *perecczel* stb.) . . . De a közszokás és az új iskolai helyesírás szerint — mely a *dz*-t nem sorozta be az ábécze egységes betűi közé — így kell írni: *edzzéték*, *kéredzzünk*, *fogódzzál* stb.” (33 : 424).

Az 1915-i akadémiai javaslat valóban az utóbbi formákat veszi át az iskolai helyesírásból, nem eszmélve rá a *dz b e t ű* (nem pedig betűkapcsolat!) voltának és kettőztetése módjának ellentmondására. A javaslat úgy voltaképpen azt a kettőztetést vezette be, amelyet Simonyi — mint korábban említettük — a *veszzen*, *asszonyyal* írásmóddal „kibúvó”-ként indítványozott. A *dz*-nek *dzs* formában (azaz nem az első, hanem a második írásjegy ismétlésével) való kettőztetését 1922-től 1950-ig bezárólag valamennyi kiadvány kodifikálta (52., ill. 69. pont). Csak az 1954-i szabályzat léptette életbe az elvszerű *ddz* és *ddzs* írásmódot azokban az esetekben, amelyekben a *dz*-nek és a *dzs*-nek kettőztetésére alaktani okból — például a *fogódzdzatok*, *bridzdszel* (= *bridzs* + *vel*) esetében — szükség van (10. pont). Hogy azonban a hosszú időn át beidegzett szokásnak mekkora szerepe van az írásban, azt jól mutatja, hogy legújabb szabályzatunknak ez a rendelkezése megy át legnehezebben a közgyakorlatba. A régebbi formáknak a legkülönbözőbb helyeken való gyakori felbukkanásával magyarázható, hogy az a nemzedék is elég sűrűn követ el hibát ezen a területen, amely az iskolában már az új szabályt tanulta.

(A *dz* és a *dzs* mindamellett még ma sem egészen olyan státusú, mint például a *cs*. Bárczi Géza találóan mutat rá — HIK. 101 —, hogy a *mad-zag*, *hod-zsa* formájú elválasztás „voltaképpen olyan, mintha ezt a szót: *facsar* így akarnók elválasztani: *fac-sar*”. Ezzel a kérdéssel azonban most nem kívánunk foglalkozni.)

b) Alaktani okból történő kettőztetésre van szükség az olyan nevek és szavak *-val* ~ *-vel*, *-vá* ~ *-vé* ragos alakjainak leírásakor is, amelyek *r é g i e s* vagy *i d e g e n* kétjegyű mássalhangzóra végződnek. Ilyen betűk a *ch*, *cz*, *gh*, *kh*, *th*, *ts*, *tz*. Közülük a *ch*-nak *cs* vagy *h*-hoz hasonló, a többinek sorban *c*, *g*, *k*, *t*, *cs*, *c* a hangértéke a régies írású családnevekben. A *ch* — mindig *h*-hoz hasonló hangértékben — meghonosult idegen szavakban (*almanach*, *pech* stb.) is előfordul.

Az említett kétjegyű betűkre végződő alapalakok ragos formáinak írásmódjáról először az 1915-i akadémiai javaslat szól, mégpedig a családnevekkel kapcsolatban. A 109. pontban a „megjegyzendő”-ként említett *Keménynyel* alak mellett még hármat sorol fel: *Takácssal*, *Kossuthsal*, *Pákhkal*; vagyis a rag *v*-jének hasonulását a hangértéknek megfelelő általános használatú betűvel jelöli. Az 1922-i szabályzat kodifikálja is a javaslatot, a példasort pedig a *Madáchsal* és — meglepő módon — az *Emichchel* alakkal egészíti ki. Az utóbbi példa szerint tehát a nem *cs* hangértékű *ch*-ra végződő családnev után a rag *v*-je helyett *ch*-t kell írni. Ez is marad a szabály helyesírásunkban 1946-ig bezárólag.

A *chch* formájú kettőztetés következetlenségére 1937-ben Polgáry István hívja fel a figyelmet, és az *Emichchel* helyébe — az *edzze*-félék mintájára hivatkozva — az *Emichhel* alakot ajánlja (MNY. 33 : 119). Nagy J. Béla szerint ez az *Aranyyal* formának felelne meg, s ezért nem helyeselhető (uo.). Az ő véleménye

szerint az elvszerű megoldás az *Arannyal* analógiájára csak az *Emicchel*-féle írásmód lehet (MNy. 34 : 180), sőt hasonló kettőztetéssel kellene írni az *almanacchal*-félét is (uo.). Az utóbbiak kérdésével a szabályzatok 1954-ig egyáltalán nem foglalkoztak. Az 1950-i kiadás a *ch*-ra végződő családnevek ragozott alakjáról nem szól szabályzati részében, és szójegyzékében sincs ilyen adat. Utóbbi részében azonban a Nagy J. Béla javasolta *almanacchal*, *pecchel*, *sarlaccchal* alakokkal találkozunk.

Legújabb szabályzatunk mind az *Emich* típusú családnevek, mind a *ch*-ra végződő köznevek ragos alakjaiban a *chh* formájú kettőztetést rendelte el (269. és 276. pont). Az *Emichhel* alak éppúgy nem az *Arannyal* analógiája szerint alakul, mint ahogy az *almanachchal* sem az *edzze*-félék helytelen mintáját követi, hanem mindkettő annak az elvnek szerez érvényt, hogy az első írásjegy ismétlésével végrehajtott kettőztetésnek csak a magyar ábécében szereplő, általános használatú kétjegyűek esetében van helye. Az *ny* vagy a *dz* ezek közé tartozik, a *ch* nem. A *chh* betűkapcsolat utolsó tagja nem azonos a *ch* második írásjegyével, hanem azt a hangot jelöli, melyhez a *ch* ejtése „igen közel áll, sőt sok esetben teljesen megegyezik” vele (vö. Benkő: MNy. 47 : 92).

5. Mint bevezetőben említettük, mai helyesírásunk a kétjegyű mássalhangzó-betűk kettőztetésében határozott elvek szerint jár el. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szabályozói minden idevágó problémát egyszersmindenkorra megoldottak. Vannak még olyan kérdések, amelyeknek rendezése aligha tekinthető véglegesnek. Ilyen például az olyan szóalakok írásmódja, amelyekben az *sz*-re végződő szótóhoz a *-szerű* elem („képzőszerű utótag”?, „utótagszerű képző”?) járul. Jelenlegi szabályzatunk 189. pontja szerint ha a szótó (előtag?) köznév, akkor az egybeírt alakulatban csonkított kettőztetés van helyén (*ésszerű*), ha ellenben tulajdonnév, akkor a kötőjeles kapcsolás és a két *sz* külön-külön feltüntetése a szabályos eljárás (*Juhász-szerű*). Mint annak idején rámutattunk (MNy. 51 : 108), a *-szerű* nem viselkedhet egyszer toldalék, máskor utótag módjára, ezért az *ésszerű* és a *Juhász-szerű* ellentmondásban vannak egymással. Hát még ha a szójegyzék *dzsessz-szerű* adatát állítjuk szembe az *ésszerű*-vel! Ha a *-szerű* a köznevek esetében toldalék, s így az *ésszerű* a helyes alak, akkor a *dzsessz-szerű* csak *dzsessszerű* formában minősülhet elvszerűen szabályosnak (vö. az ilyenekkel: *többször*, *nagyször* stb.). A *dzsessz-szerű* „ésszerű”-sítése természetesen már jelenleg is megvalósítható volna, abban azonban igaza van Fábíán Pálnak, hogy a *-szerű* teljes értékű képzői szerepe ma még vitatható, de „nem kétséges, hogy a fejlődés ebben az irányban tart” (I. OK. 9 : 120). Ezért az *ésszerű* és a *Juhász-szerű* összhangba hozatala majd csak a nyelvfejlődésnek egy későbbi időszakában történhet meg.

Arany János egyik főtítkári jelentésében azt mondta, hogy a helyesírás, „mely részint az élő szokással haladni akar, részint a történeti múltból is köteles annyit megtartani, a mennyi a hagyomány megőrzésére szükséges, . . . nem siet eldöntéseivel” (AkKvk. 14. k. 3. f. 11). Nemcsak a *-szerű* írásproblémája, hanem kétjegyű betűink kettőztetésének egész fejlődésmenete is meggyőző bizonyysága lehet e megállapítás igazságának.

Szemere Gyula

Realisztikus képek Krúdy utolsó Rezeda-regényében

Az író születésének 100. évfordulójára

1. Krúdy Gyula életművének 1919 utáni szakaszában a szürrealisztikus vonallal párhuzamosan egy sajátos, fokozatosan erősödő realista tendencia érvényesül. Ez azonban nem előzmény nélküli az író munkásságában; gyökerei a pályakezdésig nyúlnak vissza. Az indulásban, különösen Az aranybánya c., korai regény (1901) formálásában szerepet játszik a városi polgári irodalom naturalista-realista irányultsága.¹ Később, az Andráscsik örököse idején (1906) a Mikszáth-hatás nyomán Krúdy anekdotázó realizmusa kezd kialakulni.² Még az oly „antirealista” Szindbád-korszakban, például A vörös postakocsi (1913), a Mákvirágok kertje (1913) és a Napraforgó (1918) c. alkotásokban is kimutatható bizonyos realista, dokumentálási és szatirizáló szándék.³ A húszas években aztán, a Hét bagoly (1922), az Őszi versenyek (1922), a Valakit elvisz az ördög (1928), a Boldogult úrfikoromban (1930) és Az élet álom (1931) c. műveiben egyre tudatosabban fordul az író a realitás és a realizmus felé.⁴

Az így formálódó és kibontakozó Krúdy-realizmus a szakirodalomban a meghatározások és elnevezések sokféleségének örvend. Sőtér előbb „drámai realizmusnak”, majd „kisrealizmusnak” nevezi,⁵ Diószegi „poétikus realizmus”-ként emlegeti.⁶ Találkozhatunk „mágikus realizmus”⁷ és „humanista realizmus”⁸ megnevezésekkel is. Szauder „sajátos realizmus”-sal is minősít,⁹ Gordon Etel ugyanígy „sajátos Krúdy-realizmus”-ról beszél.¹⁰ Kemény Gábor „a »lehiggadás« vagy »klasszicizálódás« folyamatát”-val jellemez,¹¹ Fülöp László „a realista tükrözés esztétikai formái” nélküli „művészi valóságtudat”-

¹ A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. Akadémiai K., 1965. 372–4; Katona Béla: Krúdy Gyula pályakezdése. Akadémiai K., 1971. 90.

² Vö. Barta András: Utószó. K. Gy.: Az aranybánya — Régi szélkakasok között — Palotai álmok. Magvető, 1960. 555; Kristó Nagy István: Utószó. K. Gy.: Régi pesti históriák. Magvető, 1967. 716, 721.

³ A magyar irodalom története fent idézett kötete, 378; Fülöp László: Egy Krúdy-regény világa. Studia Litteraria 13: 139–43.

⁴ Sőtér István: Utószó. K. Gy.: Hét bagoly — Boldogult úrfikoromban. Szépirodalmi, 1963. 511; Diószegi András: Turgenev magyar követői. In: Tanulmányok a magyar — orosz irodalmi kapcsolatok köréből II., Akadémiai K., 1961. 126.

⁵ I. m. 509, 517.

⁶ I. m. 129, 133.

⁷ Szauder József: Szindbád megtérésétől a Purgatóriumig. Utószó. K. Gy.: Utolsó szivar az Arabszürkénél II., Magvető, 1965. 559.

⁸ Féja Géza: Krúdy, a lángelme. In: F. G.: Lázadó alkonyat. Szépirodalmi, 1961. 620.

⁹ Sz. J.: Szindbád Purgatóriuma. Krúdy utolsó írásairól. In: Sz. J.: A romantika útján. Szépirodalmi, 1961. 424.

¹⁰ G. E.: Utószó. K. Gy.: A tegnapok ködlovagjai. Szépirodalmi, 1961. 620.

¹¹ K. G.: Képsűrűség és kompozíció Krúdy prózájában. Nyr. 98: 308.

ról ír.¹² Ennek a nomenklatorikus változatosságnak oka abban rejlik, hogy Krúdy „az egyértelműen realista művészetéhez”¹³ nem jut el, de pályája utolsó szakaszának alkotásai — zömükben — a valóságábrázolásnak a realizmushoz legközelebb kerülő variációit jelentik.

Ebbe a sorba tartozik a Rezeda Kázmér szép élete című remekmű is.¹⁴ „Ma már kideríthetetlen, hogy ki adta ezt a kissé ironikus, de találó címet Krúdy talán utolsó s könyv alakban csak halála után megjelent regényének. Mert eredeti, bizonyára ideiglenesnek szánt címen (»Így történt 1914-ben«) először a Pesti Napló közölte 1933-ban.”¹⁵ Bármelyik címet nézzük is, a korábbi pályaszakaszok műveihez képest mindegyik változást jelez. A téma ugyan itt is a főhősnek az élet problémái elől való megfutamodása, csak hogy míg például a nosztalgikus Szindbád-novellákban az emlékezetes múlt, A helyettes halott c. titokzatos elbeszélésben a látomás az ideiglenes vigasz,¹⁶ ezúttal a menedék konkrétabb: Rezeda — az író alakmása — az önmagáért való „szép élet”-nek, a végül is helytelenített, ironiával nézett „bel ami”-létnek valóságos kiterjedésű terébe kalandozik. Az „Így történt 1914-ben” megjelölés azt is mutatja, hogy a cselekménynek időben is minden eddiginél határozottabb körvonalai vannak. A regény két évnek, az 1912-től 1914-ig, az első világháború kitöréséig terjedő időszaknak írói-magánéleti és pesti-társadalmi eseményeit fogja át. Az „életből kivonulás” háttérében Krúdy ekkori magatartása fedezhető fel: „1912 táján . . . valamiféle belső magányba vonul”.¹⁷ Megcsömörlik magától, egészséget romboló életmódjától és környezetétől, a kapitalizálódó, a háborúba rohanó, züllött Pesttől. Ezt az egyéni és társadalmi helyzetet értékeli aztán élete végén higgadtan, realiztikusan, fegyvelmezett stílusban, de nem veszítve a sajátosan krúdys költőiségből.

A „tematikai kerekesség”-ről¹⁸ tanúskodó regény cselekménye is jobbra epikusnak bizonyul: itt nem annyira a szituációk, jelenetek mozaikja, mint inkább az események folyamatossága érvényesül. A főhős, Rezeda Kázmér újságíró, aki a világtól elfordulva csöndes rezignációban él egy penzióban, Johanna „Barátságos Ház”-ában, 1912 szilveszteréjszakáját a pesti Király szállodában tölti. A vendégseregnek Ferenc Józsefet, ételt, hölgyeket dicsőítő jókívánságai közé beszüremkedik a háború éljenzése is. Az ettől megrázkódó Rezeda a Krúdy reflektorfényébe helyezett nagypolgárnék és újságírók kavargó tömegében megismerkedik csak ivásra gondoló hírlapírótársának, Késő Jánosnak előző férjétől elvált feleségével, Fruzsínával. Úgy érzi, ez a fokozatosan kibontakozó szeretői kapcsolat mintha visszatértené elszigeteltségéből az életbe.

Egyre gyakoribbá váló sétáik során Rezeda beszámol Fruzsínának a „Barátságos Ház” lakóiról és vendégeiről, a kor bohémkodva éjszakázó íróiról, költőiről, zsurnalisztáiról. A tulajdonosnőre féltékennyé váló Fruzsina pénzt ad újdonsült lovagjának, hogy hagyja ott lakhelyét, és költözzön szállodába.

¹² I. m. 142, 143.

¹³ Sótér István: Krúdy Gyula. In: S. I.: Romantika és realizmus. Szépirodalmi, 1956. 588.

¹⁴ A továbbiakban RK.-ra rövidített című regénynek a Szépirodalmi 1973-ban megjelentetett kiadása dolgozatomban szövegforrása.

¹⁵ Szabó Ede: Utószó. K. Gy.: RK. Szépirodalmi, 1973. 199.

¹⁶ I. Nyr. 100: 302.

¹⁷ Szabó i.m. 199.

¹⁸ Major Nándor: A nagy varázsló. Híd, 1968: 405.

Rezeda a Meteor szálló halódó dzsentrifiguráinak társaságába kerül. Közben Fruzsínával oldalán a városligeti sétáikon meg kell hallgatnia Ördögh Kornél-nak, Krúdy „önarekép-alakmás”-a „kritikai alteregó”-jának,¹⁹ a szerelem és az alkohol miatt beteggé vált úriembernek az életről vallott nézeteit, aki reménykedik abban, hogy élete téliességét tavasz váltja fel.

Az időjárásban valóban beálló változás egyelőre a főszereplőnek Fruzsínához, majd annak barátnőjéhez, a társasági élettel elfoglalt nagypolgárnékhoz fűződő kalandjait segíti elő, jelezve, hogy Rezeda nem az igaziba, hanem a látszat-életbe jutott. Egyik partnere diáklányának, az önálló életre tudatosan készülő kis Tininek felnőttéssé és kötelességtudata azonban ön-vizsgálatra sarkallja a főhőst. A gyerek nélküli házasságába belenyugodni nem tudó, szemérmes Júliával való találka pedig egyenesen „fordulópontot jelentett Rezeda életében” (186).²⁰ Feléledő lelkiismerete, a meggyógyuló Ördögh Kornél példája, Júlia halálának híre végképp rádöbbsenti életmódja ürességére és céltalanságára. Szerelmeit otthagya visszamenekül Johannához. „Az elrontott életű, de a lelki egészségét még el nem veszített”,²¹ az életet a munkával azonosító nő visszafogadja és alkotó tevékenységre biztatja a tehetetlenné vált Rezedát. Csakhogy ekkor a valóságos, dolgosnak képzelt életben — az RK. cselekményének záró keretként, a lelepleződött polgári-dzsentri életformának az írótól is sejtetett következményeként — Pest a háborút élteti.

2. Ez a tapasztalaton alapuló, írói anyag mennyiségi és minőségi szempontból is befolyásolja Krúdy *képalkotását*. A korábbi művekben észlelhető képzőnők erősen mérséklődnek, és a figyelem a tárgyiasabb képekre irányul.

a) Ennek megfelelően számottevően szűkül a *metaforikus* képező. A *metaforák* szokványosabbak, köznyelvi jellegűek vagy a köznyelvi kifejezésnek csak kis mértékben megújított változatai: „Pest szerette ez idő tájt égi arcát világítani” (15);²² „a síráshoz készülődő asszonyok *nyája*” (178). Az eredetibb, a nagyvárosi légkör idézésére hivatott metaforák is hozzáidomulnak a higgadt epikus narrációhoz. Például: „Egy ezertagú *dalárda* [a rikancsok hada] fújta ... a város különböző részein ugyanazt a szöveget” (152); „— »Estazest«! — körülbelül így hangzott a harsány *trombita* [’újságkínálás’]” (152). A regényben ábrázolt szerelem fontosságának látszólagos voltát bizonyítják a nőkkel kapcsolatos meteforáknak már-már elkoptatottként minősíthető „kifejező” elemei: „Szempillái *seprői*” (20); „aszú-édessé vált *gyümölcs* [’Fruzsina arca’]” (20). A „bókmetaforák” legtöbbje ráadásul ironikus célzatú. Ezt a hatást fokozza néhány apró formai megoldás is. Például az író zárójelbe helyezi a szövegkörnyezetből egyébként kivilágító értelmű metafora megfejtését: „Fruzsina ... nem akart egyetlen *virágtól* (*pillanattól*) sem búcsút venni” (160).

A lírai hangnem azonban nem vész ki teljesen az RK. metaforás képeiből. Például a „Rezeda ... megérezte azt a halhatatlan *melódiaját* a boldog és boldogtalan szerelemnek, amely Turgenyev könyvéből áradt” (86) vagy a „lelkünk *márványa*” (189) kifejezésekben felidéződik az a sajátosan krúdys

¹⁹ Kemény Gábor, Filológiai Közöny, 21: 439.

²⁰ Az idézetek után szereplő szám a szövegforrásban való előfordulási helyet jelenti.

²¹ Diószegi i.m. 131.

²² A kiemelések tőlem származnak.

hangulatteremtő atmoszféra, amely az őszinte emberi érzelmeket, a regényben többször is (pl. 112, 147) emlegetett „meghatottság”-ot tolmácsolja. Időnként felcsillannak merészebb képzettársítású, expresszívabb metaforák is: „az ember csak egy *labda* a betegségek közepette” (80); „*fék* a lelkeken” (96). Ezeknek az olvasóra gyakorolt hatása azonban föloldódik a kontextus sugallta józan tárgyilagosságban.

A metaforákkal párhuzamosan csökken a megsemmélyesítések jelentősége is. Az előfordulókat valamiféle monotonitás jellemzi. Az író ugyanis az emberi konkrétumokat, az ember közvetlen közelében levő tárgyakat ritkábban, az elvont emberi megnyilvánulásokat viszont gyakrabban önállósítja élő alakokká. Például: „*koldusálmok* nem találnak ide” (37); „*a halál*... még itt van a szomszédomban” (96). Viszonylag sűrűn jelennek meg emberi sajátságokkal felruházottként elvontabb fogalmak és jelenségek is: „*a péntek*ek és a *szerdák* tettek ki magukért” (39); „*párázatok* bujdosnak a fű felett” (104—5). Ezek a tényezők az embernek nem annyira a külső, mint inkább a belső vonásai révén személyesülnek meg: „szavak... *árulták el*” (27); „*Mi érdeke* volna velem a halálnak” (66); „*a meghatottság*... *parancsol* legtöbbször” (112).

A megsemmélyesítendő és a megsemmélyesítő jelentéstartalmaknak ilyenfajta közelsége és az, hogy Krúdy ezúttal már nem az impresszionisztikusan ható külső motívumokat, hanem a belsőket érvényesíti a megsemmélyesítésben, az RK. képi realizmusával kapcsolatos állásfoglalásnak nem lebecsülendő értékű bizonyítékaul szolgál. Az író korábbi műveiben társadalmi képleteket gyakran helyettesítő antropomorf formák háttérbe szorulnak az RK.-ban, ami összefügg a regénybeli emberi viszonyok létrejöttével. Mivel azonban fennmaradásra alkalmatlanoknak bizonyulnak ezek a kapcsolatok, a perszifikációk visszafogottak lesznek, és a már említett, a szóhangulattól is támogatott egyhangúság járja át őket.

A megsemmélyesítés melletti másik, metaforából származtatható kép: az *allegória* — úgyiszlán — semmilyen szerepet sem játszik az RK.-ban. Egy helyen, jellemző módon a „beteges úriember” monológjában fordul elő az emberi életet befolyásoló Jó, „az *angyal* (vagy a lelkiismeret)” (111) és a Rossz, „az *ördögök*” (110) allegóriája.

b) A metaforikus képekéhez viszonyítva növekszik a metonimikus nyelvi-képi kifejezések feladatköre. A metonimikusság erősödése az író realista jellegű ábrázolásra törekvésének következménye. A részletezés itt is immáron nem impresszionista foltszerűséget eredményez, hanem zsánerszerűen realiztikus környezetfestést nyújt.

A metonimikus leírásokban nagyon is prózai életjelenségeket vesz célba az író: „[A terézvárosi ügyvédné] a *háztartás* után is kifutkározott a konyhába” (7); „A *hitel*, a *bizalom*, a kereskedők üzleti *vágyakozása* az utcán járt az emberek sarkába” (72). Sokszor gúnyos a kép: „Énekelte a hölgy az akkoriban divatos *ábrándot* [’dalt’]” (25); „az *irodalommal*», azaz a szegény éjjeli hírlapírókkal ismerős hölgyek telepedtek asztalukhoz” (51).

Meglepően gyakran jelentkezik az ember hangja — az ember metonimikus átvitel az RK.-ban. Legtöbbször a Rezedát az „életből kiszakító” Fruzsina helyett szerepel a hangja: „mond a szívig ható *hang*” (33); „A drágalátos *hang*... tovább játszotta a csellók melódiáját” (160). A regény kezdő és záró soraiban is előforduló hang — ember áttétel azonban nem ezt az idilli légkört érzékelteti: „a *hang*... a háborút köszönté” (5); „— Éljen a háború!

[bekezdés] Bögött az egygyéolvadt százezer *hang* a városból” (197). A kétféle beszéd kiáltó kontrasztja szemlélteti, hogy Rezeda-Krúdy mennyire átérezte mind az „életből kiszakadásnak”, a passzivitásnak, mind a háborúba sodró „életben levésnek”, a célt tévesztett aktivitásnak tragikumát.

Első pillantásra a hang $\rightleftharpoons$ Fruzsina átvitel idilli hangulatot teremtő funkciójával megegyezőnek vélhető a testrész- és ruházat- *s z i n e d o c h é k* szerepe is. Valóban, ezek a képek — a regény tematikájához igazodva — szinte mindenütt a nőkre vonatkoznak: „Nagy divat volt Pesten a szép *lábak* után való járkálás” (15); „majd egyszer találkozunk ezzel a *ruhával* [‘Szilviával’]” (138). Észre kell venni azonban azt is, hogy a hálószoba felől tágabb tér, a pesti világ, a százelőre realitása felé közelít az író. A „Rezeda Kázmér . . . újra végignézett . . . a tündöklőre rizporozott női *vállakon*, a fodrásznék *hajcsodáin*, a pezsgőspoharakat tartó fénylő gyűrűs *kezeken*, az estélyi *nyakszirtéken*, a mosolyra nyílt *szájakon*, a szerelmet sugárzó női *szemeken*” (9) részlet idillje mögött pózoló, hajszolt, nyugtalan, meghasonlott, boldogtalan, életképtelen embersorsok vergődnek. Krúdy látta, figyelte ezt a kettősséget, hiszen ő is benne élt az éjszakai világban. Amikor azonban ő hazament, akkor dolgozni kezdett: tollat ragadott, leírta ezt a lárvaéletet, és — írói állásfoglalását kifejezve — véleményt formált róla. Krúdy többnyire megelégszik a színek-dochékból összeálló tárgyas rajzzal, a diagnózis leírásával, de ebben benne van elítélő magatartása.²³

c) Az összetettebb metaforikus-metonimikus képeknek részletesebb vizsgálatra méltó funkciójuk nincs az RK.-ban. A valódi *s z i n e s z t é z i a* igen ritka. Érdekességük azonban az, hogy mindegyik a hangérzethez kapcsol egy másik érzetet. Például: „Valamely könnyes *íze* van a *hangnak*” (19). A többségben levő álszínesztéziák a más képfajtákból meghatározott érzékletességnek csupán szerény eszközei: „boldog *szerелеm illatát*” (132); „*fehér haldoklás*” (181).

A metaforikus-metonimikus képek másik fajtáját keresve megállapítható, hogy igazi *s z i m b ó l u m* nincs az RK.-ban. A metonimikus képek és a színesztéziák között is sajátosként emlegetett „*hang*” azonban jelképes értelmet nyer, szimbolikussá válik a regény végén. A háborút kiáltó hang előbb csak szórványosan hallatszik (5, 8, 33), később beleolvad „a nagyvilágias korát élő Budapest” (149) rikkancsainak üvöltéseibe (149–52) azért, hogy végül a megszedült, háborút üdvözlő tömegnek a „földrengés morajlását” idéző „bögésévé” erősödjék (197). Ez a hisztérikus hang annak a baljós valószínűségnek a sugallatszerű művészi vetülete, amelyet az író józanul lát és elítél.

Itt megemlítendő az *a l t e r e g ó k s z i m b o l i k á j a* is. Rezeda Krúdy hasonmása, amelybe a szerző belevetíti életének nagyon sok elemét (21, 26, 43, 62, 75 stb.). Rezeda ilyenformán jelképes alak: regénybe bújtatott önvallomás, még akkor is, ha nem minden Rezeda-megnyilatkozás vonatkozatható az íróra.²⁴ Az alakmás *Rezeda* ellenalteregója a „*beteges úriember*”, aki azért is érdekes, mert az egyik állandó Krúdy-motívum, a vallomásos hangoltság — a korábbi alkotásokhoz viszonyítva nem vezérmotívumot, csupán egy szint jelentve — leginkább őhozza kötődik a regényben. Ördögh Kornél az egyedüli hős, aki részletesen kifejti — immáron mindenfajta stilizáltságtól

²³ Studium 4: 45–50.

²⁴ Vö. Szabó Ede: K. Gy. alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi, 1970. 104–5.

mentesen — nézeteit az életről. A múlt-szemlélettől, a fatalikus felfogástól (92—6, 110—3) eljut a tavasz tiszteletéig, a megújulás egyik lehetőségének felismeréséhez (99—101), de filozofálgatása végső soron csak tervezgetésre elég, és cselekvésre nem készíti (188—90). Mindenesetre nem kis szerepe van abban, hogy Rezeda rádöbben élete ürességére.

d) A regényben meghatározó jelentőségük van a körülíró képeknek. Óriási hasonlat megterheltsége. A Krúdy-féle realizmus reprezentánsaként vett R.K.-nak effajta nyelvi-képi kifejezéseiből kiveszett mind a Szindbád-novelláknak impresszionisztikus színezésű, mind a szürrealisztikus írói megnyilatkozásoknak csapongó „szubjektívizmusa”. Kevésbé líraiak, hétköznapiabbak lettek Krúdy hasonlatai.

Ezeknek ún. „informatív”,²⁵ eléggé köznyelvies, *mint* kötőszós formája a stílust egyszerűsítve a puritán leírásra törekszik. Például: „[A] skót íjász . . . úgy hazudozott, *mint ahogy* vadászok általában szoktak” (119). A népies fordulatra épülő képszerű kifejezés elevenséget biztosít: „az ilyen hamis asszonykára vigyázni kell, *mint a csikra*” (31). Az apró megfigyelésektől plasztikus kép a körvonalatokat igyekszik pontosan megrajzolni: „Tini . . . jött, *megrakodva, mint egy kis tevé*” (144).

A regény életközelségének támaszaként — realista módon — a *mint* kötőszós csoportba tartozó hasonlatok két eleme tematikailag többnyire szorosán kapcsolódik egymáshoz. A műnek s ezzel együtt a hasonlított, nem kis mértékben pedig a hasonló elemnek is a hírlapíró-élet, valamint az üzleti világ előterében a polgárasszonyok magatartásformája adja az anyagát: „a hírlapíró . . . úgy tudott írni, *mint egy miniszter vagy egy »hang a népből«*” (9); Szokás volt ez Pesten a *barátnők* között, hogy a *szőnyegen* üljenek, *mint az urak a klubjaik foteljeiben*” (176). A két elemnek egymáshoz közel kerülésével nincs lehetőség az áriázásra, a képekben semmi szépítés, semmi misztifikálás. Tárgyasabb lett Krúdy képalkotása.

A líraiság még azokból a hasonlatokból is eltűnik, amelyekben a hasonlított és a hasonló között tematikai-szemantikai szempontból viszonylag nagy a távolság. A távolítás ugyanis más stílushatásnak, az ironikus ábrázolásnak lett az eszköze. Gyakori eljárása Krúdynak, hogy a „hasonlított”-tal kifejezett, „patetikusnak ígérkező, sőt líraian aláfestett szituációt”²⁶ a szerelmi idillbe nem illő „hasonló”-val nevetségessé teszi: „*Mint a vén csatalónak a trombitász, olyan a régi táncosnak egy női szempillantás*” (32). Az ironikus ellenpontozás nemcsak egy hasonlaton belül, hanem több között is megvalósulhat: „[Fruzsina szemei] Néha sötétkékek látszottak, *mint egy templomi énekesnő*” (19) ↔ „[Fruzsina] Szempillái seprői alól úgy tudott nézni, *mint egy nő éjszaka az ablakból, aki mindenáron szeretőt keres*” (20).

A Krúdy-hasonlatok szóban forgó csoportjának tartalmi kötöttsége, ismeretközlő, szemléltető és gúnykeltő funkciója fegyelmezettebb és áttekinthetőbb formai felépítést igényel. Csökkent a „több mozzanatú”²⁷ képek száma. A meglevők is jobbára két mozzanatúak: „[Júliának] jólesett ez a *kélemetlen-ség, mint valami vértanúnak az első bánat*” (179). Az „egy mozzanatú”-ak²⁸ száma viszont ugrásszerűen megnőtt: „[Fruzsina egy *fatörzsnek*] nekivetette a

²⁵ Kemény Gábor: Krúdy képalkotása. Akadémiai K., 1974. 78.

²⁶ Herczeg Gyula: K. Gy.: Őszi versenyek. It. 55: 649.

²⁷ J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai K., 1965. 265.

²⁸ Kemény utóbb i.m. 37.

hátát, mint valami *bástyának*” (67); „a *lovag* . . . egyetlen nő szoknyájához van odavarrva, mint valami *perli*” (174). A képi egyszerűsödés a mondatok rövidülését vonja maga után. Mindez az RK. stílusát az előbeszédhez közelíti.

A regény hasonlatainak külön csoportjába állnak össze a *mintha* kötőszós nyelvi-képi kifejezések, amelyeknek alapvető feladata az ábrázolt valóság ellentmondásosságának, a látszateletnek bemutatása. Az eleve feltételeességet előidéző kötőszóval összekapcsolt hasonlító tagmondatok között az adekvát-nak tűnő megfelelés legtöbbször valójában csak látszólagos. A két elemnek ez az egymás elidegenítésére alkalmas összevetése a legtöbb Krúdy-műben „a realitástól való elvonatkoztatás”,^{28a} a hangulati motiválás katalizátora, az RK.-ban viszont sajátos módon éppen a valósághoz közelítés, a leleplezés eszköze. Például „Az ápoló pipája a kabát alatt úgy füstölgött, *mintha az egész ember égett volna*” (91) idézetben a „füstölgés” és az „égés” hasonlósága alapot ad az összevetésre, de nyilvánvaló „az egész ember égésének” lehetetlensége. Ez azonban a későbbiek során (92, 101, 188) — az elégésnek nem konkrét, hanem átvitt jelentésében — valósággá válik: „A rókafejű ápoló olyan csüggedten bámult maga elé, mint aki javában megunta már az életét a beteges úriember mellett. Úgy látszik, az a ritka eset történt, hogy a beteg *ette meg* az ápolót, nem pedig fordítva” (190).

Az ilyen, „hasonlított”-hoz asszociált „hasonló” elemű, „kihagyásos”²⁹ vagy „pszeudo”³⁰ hasonlatokban előbb a feltételes viszony kérdésessé teszi a második tagmondat jelentéstartalmának igaz voltát, később a szövegkörnyezet helyreigazít. Például az „[Újságíró] azzal a cinizmussal nézte a gyönyörűen felöltözött asszonyokat, *mintha már látta volna őket anyaszült meztelen is*” (10) idézetnek második tagmondatától jelzett szituációra a későbbiek során a regény cselekménye többször is lehetőséget ad. Az illúziórombolásnak ezek a többnyire komikus hatást keltő formái a mű végén tragikus hangoltságú végkifejletbe torkollnak: „[Rezeda] Nagyon egyedül érezte magát a sok új ismerőse között, mintha egy *idegen szigetre került volna*, amelynek se nyelvét, sem szokásait nem értette” (194).

Az efféle, képszerű alanyú tagmondatokból álló álhasonlatoknak a tágabb képzettársítást mérsékeltebb képelem-távolítással váltakoztatott esetei általában több mozzanatúak. Érthető is, hiszen a fentebb a tematikai egyszerűsödés természetes velejárójaként említett egymozzanatúság kevésbé megfelelő, az összetettebb hasonlítás viszont alkalmasabb a feltételeesség megszüntetésére, a „látszat és a valóság ellentmondásai”-nak³¹ feltárására. Például: „a különben elég okosnak mondható úriember . . . a *szerellem jöttével meggyárvult*, mintha valami *különös veszedelembé keveredett volna*” (77).

A látszólagos és valóságos cselekvésnek asszociációszerű variálása a különböző alanyú tagmondatokból álló feltételes hasonlító szerkezetekben is az álcázás sajátos módja. A „[Fruzsínának] Az arca még a púder alatt is elfehéredett, mintha nőies rosszullét lepte volna meg” (17) közleményben a „nőies rosszullét” nem egyéb, mint a csábításra készülő asszony szándékának gúnyos írói megfogalmazása. A ritkább, valódi hasonlatot tartalmazó *mintha* kötőszós feltételes mondatok is az adott szituációk visszás voltát mutatják.

^{28a} Uo. 41.

²⁹ Kocsány Piroska: Hasonlatok és metaforák Juhani Ano Az Imatránál (Imat-ralla) c. novellájában. Tudományos Diákköri Füzetek. KISZ., 1965. 66.

³⁰ Kemény fent i.m. 39.

³¹ Bori Imre: K. Gy. „nagy évtizede”. Híd, 1974. 147.

Például: „[Az] ikrás részeket . . . Fruzsina a legnagyobb szelídséggel elvonta [Rezeda elől], mintha rossz fiát tanítaná egy édesanya az étel megbecsülésére” (108).

A *mintha* kötőszós mondatok nagy része a regény első két fejezetéből (5–33) való. Nem véletlen, hiszen itt vázolja fel Krúdy annak a társadalmi rétegnek körképét, amelynek képmutató életére az írói kritika fegyvere már ennél a tablónál is, később pedig a kiemelt és tipikussá formált személyek szerepeltetése során irányul. A bemutatott illúzióvilágot leleplező és az író dezilluzionizmusát kifejező feltételes hasonlításban központi szerephez jut a szerelemnek etikai ítéltetésre alkalmas problémaköre. A századelő Magyarországnak felemás, úri és polgári világában megváltozott a férfi és a nő viszonya. Ez a nő számára a „felszabadulást” jelenti, amely egyrészt a Fruzsínák, Szilviák, Rézik kettős életét, a tisztességes asszony álarca mögé rejtett, Rezedákhoz fűződő titkos kalandokat, másrészt a Tinitől képviselt, a hasznos, dolgos életben realizálódó függetlenséget eredményezi. A férfi pedig a „bel ami”-életet éli, de végül is — a vétkezésbe belehaló „szent asszony”, Júlia meghódítása után — „rá kell döbbsennie Rezedának: az [,] hogy hogyan él, mit csinál, kit s hogyan szeret: nemcsak magánügy. Reá kell döbbsennie a szerelem felelősségére”.³²

A funkció-önállósulással kitűnő, *mint* és *mintha* kötőszós hasonlatok mellett nem hiányoznak teljesen az RK.-ból az egyéb módon, más kötőszóval, szóösszetétellel, képzős alakulatokkal, stb.-vel alkotott hasonlatszerű képek sem. Például: „[Rezeda] a korszakban szokásos férfileptekkel (akár a túlsó oldalon a választékosan elegáns Láncki [!] Leó) befordult a Stefánia útra” (47); „[Szilvia] idomainak *szoborszépsége*” (140); „déli villámlásként kápráztatott a pesti órákban egy újság címe” (150–1). Az ilyen nyelvi-képi kifejezések a domináns hasonlításoknak objektíváló tevékenységébe segítenek be, és ezzel kiegészül a valóságot szemléletesen bemutató vagy a visszasságokat ironikusan leleplező, bőségben levő hasonlatoknak a tárgyias leírástól megkövetelt, realisztikus stílusba való beépülése.

Az RK. képvilágát fölerősödve színezi a tulajdonképpeni körülíráso k is, amelyeknek legnagyobb része emberi tulajdonságok, valamint személyek nevét helyettesíti a találhatóbb jellemzés érdekében: „lelkismerete csak önmagáig ér” (94) ⇔ ’önző’; „az utcasarkok prédikátora” (152) ⇔ ’újságárus’. A körülíró elem viszont a tárgyiasabb tényezők köréből kerül ki nagyobb mértékben: „földalatti ország” (147) ⇔ ’Magyarország’; „tornyokig érő” [’harzogó’] hang” (153). A „szubjektum”-nak az „objektum”-mal való ilyenfajta fölcserelése az előbbtől akarja az olvasót elidegeníteni. Egyformán ez a szándék, ha akár mindkét elem ugyanazon témakörhöz, a századelő jelenéhez kapcsolódik, akár a körülírandó szereplők a múltból merített körülíróval válnak időszerültlenné. Az előzőt a „[Tejigazgatóné] arcán a *polgárasszonyok hideg víze* [’keménység’] érzett” (24), az utóbbit „A *reneszánsz korból visszatért dáma* [’Júlia’]” (183) kifejezések példázzák.

A RK. körülírássai formailag — a tárgyias ábrázolás egyik stílusesszéként — eltérő mennyiségben tagolva épülnek fel: „*mesemondó*” (59) ⇔ ’Báti úr’; „a *sápadt hajnalra emlékeztető* [’fehér’] arcú Gály Lajos” (82). Az egy- és a többmozzanatúság váltakozó alkalmi a századelő figuráit — a regényírói célnak megfelelően — vagy ellenszenves, vagy szánalmas létezőkké alacsonyítják.

³² Diószegi i.m. 130–1.

A körülíró képeknek durva jelentéstartalmakat finomító fajtája, az eufemizmus alig jut szóhoz Krúdynak utolsó, az írói szépítést meg nem érdemlő világú Rezeda-művében. A szórványosan felbukkanókban, mint pl. a „Júlia végképp leszállott az antik aranyrámák közül” (183) = ’férjcsaló lett’ képi kifejezésben is inkább humoros, sőt gúnyos szemlélet rejlik.

e) Hasonlóképpen lehet nyilatkozni a szerkesztéses képekről is. Csak periférikusan fordulnak elő a képszerű logikai inverziók, amelyek azonban — a tartalmi megfordítás révén — leleményesen érzékeltetik az adott szituációk fonákosságát. Például: „A kis szobában *füsttől váltak a bútorok és emberek* [itt pontosabban a cigarettafüstben elmosódó alakokról van szó, majd hirtelen váltás következik:] ... és hírlapírók, akik az ajtó megnyílására kisompolyogtak, és nyomtalanul eltűntek” (55). A megszokott grammatikai-szintaktikai kapcsolatok felborításától szemléletes metatézissel is ironikus hatást kelt az író: „[Késő János] Lassú, *tekintélyeskedő* lépésekkel közeledett” (11) = ’A tekintélyeskedő Késő János lassú lépésekkel közeledett’. A szerkesztéses képek viszonylatában gyakoribb szokatlan szóhasználat néhol már-már a groteszk határát súrolja. Például az alábbi szövegben átvittebb értelemben szereplő *kép* szót a konkrét jelentéséhez illő jelzővel társítja Krúdy: „Császár Fruzsina ... előre *kiszínezett ábrándképeivel* lelkében ült be a fiáker felhajtott ernyője alá” (103). A ritkán lelhető nyelvi kontrasztba is humort visz az író: „*régimódi új ismerősei*” (74); „*félénk vadrózsa*” (100). Víziós képpel — a „kirándulók ... a kék égboltozatból, fák ifjú lombjaiból, a füvekből termettek elő” -féle (107) megjelenítésnek és az angyalok, ördögök látomásos leírásának (110—1) kivételével — nem is él Krúdy. A nagyítás viszont említést érdemel, hiszen pl. a társasági élet „társadalmi élet”-nek nevezésébe már-már cinizmus vegyül.

A kevés szerkesztéses képnek ez a fajta felhasználása a képszerűség eszközeiben rejlő más stílári hatások (humoros, ironikus, groteszk stb.) nagyszerű kiaknázásáról tanúskodik.³³

3. Az RK. nyelvi-képi kifejezéseinek minőségi szervezettsége a képek mennyiségi viszonyának alábbi statisztikai tükröződésében mutatkozik:

Képcsoportok:		4. mentonímia	7,7%
1. körülíró	61,9%	5. körülírás	6,9%
2. metaforikus	19,1%	6. színekdoché	5,5%
3. metonimikus	13,2%	7. színeztezia	1,4%
4. szerkesztéses	4,0%	8. szokatlan szóhasználat	1,2%
5. metaforikus-metonymikus képek	1,8%	9—10. logikai inverzió; metatézis	0,9—0,9%
Képfajták:		11. eufemizmus	0,8%
1. hasonlat	54,2%	12. víziós képek	0,6%
2. metafora	11,1%	13—14. nyelvi kontraszt; szimbólum	0,4—0,4%
3. megszemélyesítés	7,8%	15. allegória	0,2%

³³ Vö. Studium 5: 67—72.

Az adatok szerint a regény hasonlatainak száma az összes többi képfajta előfordulási mutatóinak összegénél is nagyobb. Az RK. képszerűsége alapvetően a valóságos tartalmú, leegyszerűsített formájú, a szövegkörnyezetbe elágazásmentesen beépülő hasonlatoktól függ.

Az így alakulató Krúdy-realizmus kikristályosodásában a többi alkalmas képfajta csupán árnyaló szerephez jut. Ez a statisztálás az érintett képeknek mennyiségét és minőségét — Krúdy korábbi, impresszionisztikus és szürrealisztikus alkotásainak megfelelő elemeihez viszonyítva — alaposan megváltoztatta. Háttérbe szorultak a „sűrített”, metaforikus nyelvi-képi kifejezések. A meglevők közül — a hasonlatoktól meghatározott képszerűséghez idomulva — a metaforák szokványosabbak, a megismerési kísérletek visszafogottabbak lettek. A részletesen ábrázoló, a jelenségek mögött a lényegre villantó metonímiák jelentősége ugyanakkor megnőtt. Érdekesnek tűnhet az, hogy a metaforikus-metonimikus színesztéziák előkelő helyen állnak a regény képfajtáinak sorában. Zömük azonban álszínesztézia, továbbá előfordulási számadatuk és a mögöttük elhelyezkedő jelentéktelenebb, jobbára szerkesztési képek gyakorisági mutatói között nem nagy a különbség.

Előtérbe kerültek viszont az „oldott” nyelvi-képi kifejezések közül a körülíró képek. A hasonlatok környezetében nélkülözhetetlenné váltak a belső emberi tartalmakat külvilági jelenségekkel ábrázoló körülírások. A képfajták sorában ugyan előrébb jutottak az eufemizmusok is, de nagyon csekély a számuk, és funkciójuk nem számottevő. Az író bizonyára fölöslegesnek tartotta, hogy ez a finomkodó képfajta is részesüljön az elidegenítést, a leleplezést tökéletesen teljesítő hasonlatoknak és körülírásoknak a realista jellegű stílust szolgáló feladatából.

A regény témaválasztásával, cselekményével, egyszerű kompozíciójával, típusalkotásával, tartalmi tényezőivel szoros összefüggésben levő képvilágnak így kialakuló *realisztikus* körvonalai persze nem jelentik azt, hogy az RK.-hoz a kritikai realizmus igényével közeledhetünk. Kétségtelen, van ilyen jellegű vetülete is a regénynek, mint ahogy Krúdy egész „életművének” vannak jó kritikai realista gyökerei... s van konkrét osztálytartalma”.³⁴ Az író az RK.-ban a valóságot a jelenség-lényeg dialektikus viszonyának megfelelően ábrázolja, a művészi individualizálás és tipizálás helyes arányával rámutat a sok-sok egyesben meglevő általánosra. Sajátosan egyesíti az érzelmi és az értelmi szférát, a mélylélektani motívumok helyett visszatér a tapasztalati jellegű pszichologizmusához. Egységesített, egyszerűsített hangnemben, értékelő véleménnyel, gyakran a humor és a ironia és a groteszk bíráló eszközével számol be a világvárossá előlépett Pest kapitalizmusának dekadenciájáról. Ez az ábrázolás azonban csak egy társadalmi rétegre, a valóságnak tulajdonképpen csak egy szeletére vonatkozik. Így tehát hiányzanak az RK.-ból a valódi kritikai realista alkotás olyan jellemzői, mint a totalitás igénye, a valóság átfogó ábrázolása, „az összefüggések, a nagy égető kérdések és eszmék felismerése”,³⁵ „az igazi extenzitás, a teljes világkép bemutatásának képessége”.³⁶

Mindezt azonban túlzás volna számonkérni Krúdytól, a realitás és a költőiség ösztönös ötvözőjétől, akinek mondanivalója minden egyes művében az ún. mellékesbe szorul. Már az a szint is jelentős teljesítmény és a klasszikusság

³⁴ Kristó Nagy i.m. 716.

³⁵ Sőtér másodikként i.m. 596.

³⁶ Kristó Nagy i.m. 708.

érő Krúdy-életműben talán a csúcspont, ameddig az író az RK.-val eljutott a realizmus útján. A részletekből, köztük a most megvizsgált képszerűségből, a hasonlatokból és a hasonlatokhoz igazodó többi képfajtából bontakozik ki az eszmei tartalom: a társadalom fentebb már emlegetett rajza, a korabeli „középosztályi és városi életformának ... valóságos enciklopédiája”³⁷ s a Rezeda-Krúdy-féle sors megoldása.

Rezeda útját — paradoxonnal élve — úgy zárja le az író, hogy nem zárja le. Amíg Szindbád „minden szeretetreméltósága, színessége, költőisége, látszólagos elpusztíthatatlansága ellenére, egyre mélyebbre, s végül már-már a komikus halálba”³⁸ süllyedt, addig a szerelmeitől szintén eljövő Rezeda számára van lehetőség a megmaradásra. Talán az egyesektől életnek minősített háború? Nem, hiszen Rezeda meghorzongott a háborút kiáltó hang hallatára. Talán a dolgoz, munkás élet? „Rezeda hallgatott. Az öreg [hetvenesztendős, de még mindig ködmönt varró] szűcsmesterrel nem mert szembeszállni” (196). Rezeda még nem választott. Egy nyílt, lehetőségekkel teli térbe lépett, ahol majd választania kell. „Vissza kell térnie az életbe és másképpen megfogni a boldogulást, mint eddig” (196).

Krúdy viszont választott, azzal, hogy bírálva leírta: „a Bulyovszkyak ... itt úgy élnek, mint a légyevő növények a kertben” (37), azzal, hogy bölcsen figyelmeztetett: „az illúzió éppen úgy eliramlik, mint az élet” (32) és azzal, hogy tudatosan elkészítette „legutolsó s a végleges, a klasszikussá érett Krúdyt legtisztábban felmutató regényét”,³⁹ a „Rezeda Kázmér szép életé”-t.

Molnár Zoltán Miklós

„... megváltani a senyvedő nyelvet ...”

„A nyelv ... mint az asszony:
elhervad, ha nem szeretik.”

(Sütő András)

(Sütő András stílusművészete)

Van annak tíz éve is már, hogy ismerősöm azzal tért meg erdélyi körutazásáról: hallottam-e már a nevét Sütő Andrásnak? Őt tartják ott az egyik legkülönb írónak, második Tamási Áronként emlegetik.

Magam is fölfigyeltem már akkor elbeszéléseire s kitűnő színműveire, pedig akkor még sem az Anyám könnyű álmot ígér, sem a Csillag a máglyán nem volt ismeretes.

Persze valaki után másodiknak lenni, még ha az Ábel írójáról van is szó, nem egészen megnyugtató dicséret, s mondjuk meg mindjárt: Sütő Andrást az új magyar prózában eredeti, önálló hely illeti meg, az elsők között. Ahogy a Magyar Irodalmi Lexikon már tizenkét éve megállapította: „A mai magyar próza egyik legfigyelemreméltóbb stílusművésze.”

³⁷ Kovalovszky Miklós, Nyr. 101: 114.

³⁸ Varga Katalin: Utószó. K. Gy.: Hét bagoly. Szépirodalmi, 1974. 245.

³⁹ Diószegi i.m. 128.

Ő ugyan, Tamási új kiadásainak buzgó pártfogója, sosem tagadta meg székefyöldi mesterét, akiről — s egy kicsit önmagáról is — jellemzően írta: „Tamási nem helyi szint, szokást, közmondást gyűjtögetett; nem volt folklorista, miként Bartók sem nevezhető népdalgyűjtőnek ... Igaz, hogy kortársai közül legtöbbet merített a tájnyelv s a szóbeli népköltés kútjából” (Ist. 14). S ebből a kútból merített ő is: nem titkolja, hogy Tamási nyelvi, népnyelvi, gazdagságát, néppel azonosuló észjárását csodálja s tiszteli: „az elmaradt gondolatiságért a nyelvezet vigasztal: a dámszarvas-mód iramló Tamási-mondat. Oly időben pedig, mikor — Arany Jánossal szólva — a magyar nyelvre minden nyelv hat, kivéve a magyart, az effajta vigasz nem sértheti a társadalmi gondot, maga is társadalmi hivatású lévén” (Uo. 11).

Sütő András azonban a gondolatiságra is ad, mégpedig nem keveset, s ebben olyan tanítómestere volt, mint földije, a mezősegi Pusztakamaráson pihenő Kemény Zsigmond, akinek elfelejtett sírkövére s műveiről ugyancsak ő törölte le a port. Persze Keménytől nemcsak a dolgok mélyére hatoló gondolatiságot, filozófiai látásmódot tanult, hanem nyelvet is: mindazt, amit a nagy regényíró műveibe az erdélyi napló- és emlékirókból fölszívott gazdag prózájába: „A múlt században egyetlen írónk sincs, kinek prózájába — a kétség-telen germanizmusok ellenére — a tizenhatodik és tizenhetedik század krónikás-irodalmából annyi ősi íz, fordulat szívódott volna föl, mint az övébe. Főlöleges volna sokat idézgetni belőle, hiszen ezerszám kínálja példáit: Tarnóczyne Sárát «éhomra átkozza», Haller Péter «gyalult modorú», Báthori Zsigmond «zúzmarás kedélyű»... A gyávasággal vádolt Csulai «összeszedett lélekkel» szólal meg a fejedelem előtt, s «a megtücskösödött fejű» öreg szolgálival már nincs mit kezdeni” — írja idézett tanulmánykötetében (38—9). S hogy valójan tanult is mesterétől, bizonyítja, hogy ő maga „zúzmarás lélek”-ről beszél, meg arról, hogy „elzúzmarásodik bizony a lelkünk” a nehéz időkben. De még a Károli-biblia ódon zamatú ízei sem hagyták érintetlen, ahogy az igazságkereső Kolhaas Mihályról írt drámája is tanúsítja, ahol a főhős és asszonya az Énekek Éneke utánózhathatlan költészetével vallják meg egymás iránti szeretetüket: „arca úgy láttatik, mint a hajnal, szép, mint a hold, tiszta, mint a nap, csak meg ne szomorodjék; akkor rettenetes, mint egy zászlós tábor ... tégy engem, mint egy pecsétet a te szívedre, mint egy pecsétet a te karodra; mert erős a szeretet, mint a halál, kemény, mint a sír, buzgó a szerelem; lángjai tűznek lángjai, az Úrnak lángjai” (Lócs. 17—8). Ha nem is szó szerint, de Károli Gáspár veretes régi magyarságával szólnak a reformáció korát idéző darabban.

S már ez is jelzi, hogy nem csupán Pusztakamarás volt a „nyelv-mestere” Sütő Andrásnak, hanem a híres kollégium is, ahová Kemény Zsigmond is járt valaha: Enyed, Nagyenyed. Maga írja meg, hogyan tisztelgett a Kollégium könyvtárában Tamási, Illyés Gyula s Veres Péter művei előtt. Ami örökséget magával hozott Kamarásról nyelvileg, az itt teljesedett ki a nagy hagyományú iskolában: a szótáríró Páriz Pápai Ferenc, Kőrösi Csoma, Kemény Zsigmond, Áprily Lajos iskolájában. Sütő András nyelvi gazdagsága nem pusztán hozott örökség: szerzett vagyon is egyben. Pusztakamarás nem is oly gazdag nyelvi színekben, mint Farkaslaka, Tamási Áron faluja: „A sikongó palatábla fölé hajolva, ebéd közben is mámorosan róttam a szavakat. Úgy éreztem: mindahánnyal egy-egy titkot csípek fölön ... A világ birtokbavételének illúzióját éltem át: szavaim vegyes csapatakának eszméltető, titkos erejét. Más örökségre — semmilyen ingó és ingatlan vagyonra — nem számíthattam. Az ősök tan-könyvbe foglalt testamentumaira sem. Mivel sáfárkodtam volna? A magaméi-

hoz tehát, közeli és távoli rokonoknál, új szavakat eprésztem. Degenyes, fazekas vándorszékelyek szekere körül ólálkodva egy-egy friss jelzót, igét, ikerszót dugdostam a nyelvem alá, s rohantam szívdobogva, mintha kancsót loptam volna: iafia, iafia! Anyám nevetett: pap lesz belőlem. Kérkedtem valósággal, mi mindennek tudom az elfelejtett — vagy soha meg nem tanult? — nevét.

Vitorláim csakhamar összehuttyantak. A magyar irodalomba tévedve föl kellett figyelnem valóságos helyzetemre, miszerint nem erdőbe, hanem bokorba születtem, az anyanyelv diribdarabjai közé, ahol minden, amiből a legkisebb költőnek is föl kellene ruházkodnia: csupa maradvány, foltnak való, szalagvég, elhullajtott kacat” (A. 21).

És Sütő András ezekből a dirib-darabokból, foltnak valókból királyi palástot készített, ahogy faluja betlehemesei fölverték gönceikre a napkeleti bölcsek csillagos palástját, megváltást hirdetve minden népeknek s nyelveknek. Másutt meg azt az igazságot veti papírra, hogy „A nyelv olyan, mint az asszony: elhervad, ha nem szeretik.” Aki ezt írta, nagyon szereti anyanyelvét: s él is az, virul, szépül is az tárt karú ölelésében. Szinte a bőség zavarában vagyunk: mit is idézzünk tőle: kifejező, könnyen érthető tájszavait, sajátos ízű, erdélyies mondatait, remek költői képeit, hasonlatait vagy izes mezősegi szólásait.

A következőkben nem marad más hátra, mint bemutatnunk kivételes nyelvi gazdagságát, elsősorban tájszavait, majd egyéni nyelvi leleményeit, költői képeit, hasonlatait s mondattani sajátosságait.

Tájszavakban különösen bővelkedik Sütő András izes prózája, akárcsak mestereinek, Tamási Áronnak s Kemény Zsigmondnak.

Lássuk először az ún. alak szerinti tájszavakat műveiből! * Ezt megelőzően azonban tájoljuk be földrajzilag is e gazdag írói nyelv forrásvidékét. Maga az író segít ebben:

„Hol vagyunk hát? A Mezőségnek hívott erdélyi dombvidék kellős közepében, Kolozsvártól negyven, Marosvásárhelytől hatvan kilométernyire, távol a vasúti és szellemi közlekedés ütőereitől, hajdani lápok, tavak, nádasok kiszikkadt völgyében.”

Alak szerinti tájszók Sütő András műveiben:

bihal 'bivaly' — „ügy nézel ki, mint a ~ fürdés után” (T. 21.) Előfordul a szó

bival alakban is: „A ~aknak hoztam” (Uo. 83).

decka 'deszka' — „Mezítlábuk álmukban is csattog az ~n” (ESz. 20).

dubogás 'dübögés' — „Castaldo *csizmadubogását*” (Ist. 186).

dubogó 'dübögő' — „furesa, ~ lüktetés kezdte feszíteni a koponyacsontját” (T. 348).

ehezett 'éhes' — „Ha olyan ~ [a ló], kössön reá szájkosarat” (T. 83; vö. 91);

„azt gondolják, holmi *ehezettek* vagyunk” (T. 302).

feresztő 'fürösztő' — „~ *tekenő*” (R. 8)

gyermek 'gyerek' — „Az asszony a két ~et fürdette” (T. 109). De: „A belső házból a *gyerekek* is elésündörögtek” (Uo. 119).

* Forrásjelzésünkben a következő rövidéseket használjuk: A. = Anyám könnyű álmot ígér. Bukarest, 1971.; Cs. = Csillag a máglyán. (Az Itt állók, másként nem tehetek Két dráma. Bukarest, 1975. kötetben.); Lócs. = Egy lócsiszár virágvasárnapja (az előbbi kötetben.) ESz. I. = Engedjétek hozzám jönni a szavakat: Kortárs. 1975/2; ESz. II. = Ennek folytatása. Tiszatáj 1976/7. Ist. = Istenek és falovacsák. Esszék, újabb úti tünődések. Bukarest, 1973. R. = Rigó és apostol. Kolozsvár, 1973 T. = Tárt karú világ. Válogatott elbeszélések. Bukarest, 1959.

- kopac* 'kopasz' — „sapkák és kalapok érthető serénységgel repültek le a ~ fejekről” (A. 59); „A mezitlábás, ~ra nyírt parasztgyerekek” (Ist. 139); Vö: T. 349.
- kóré* 'kóró, kukoricaszár' — „Az eső után a szél szegődik most hozzám s a kukoricatáblák sivár zörgése. A ~t mostanság télen is látni” (A. 45); „mögöttem megszólal a *kórémuzsika*” (Uo. 88); „Gyermekkoromban onnan eregettük szerte a ~ vonatokat” (Ist. 97).
- kovártély* 'kvártély' — „nálunk lakik ~ban” (A. 76).
- lang* 'láng' — „A hideg fűtő, mikor a ~ot fűjni kezdjük, hamut köpdös a szemünkbe” (A. 74).
- leánka* 'leányka' — „A Kis Bözsi ~ja is oda jár” (T. 63; vö. 74). „Miután hét kilót hízott a ~” (A. 105).
- mucskol* 'mocskol' — „*Elmucskolod* a földemet” (T. 77).
- mucsok* 'mocsok'. T. 59.
- né'ni* ! — „mikor elmondtam nekik, hogy ~, mit akarunk, a fejüket csóválták” (T. 33); „Elmondja Patkós elvtársnak, ~, micsoda kavarodás keletkezett” (T. 373).
- pánkó* 'fánk' — „Bárcsak velünk maradhatnál, hogy ~t süssünk!” (A. 244).
- spórlós* 'spórolós' — „~ ember” (T. 80).
- suhány* 'suháng' — „magról szökkent ~ok” (A. 111).
- tajkol* 'tákol'. „Húsz év alatt ~tam, kérem, mindenfajta ócskaságból [a cséplőgépet]” (A. 131); „A szavak örültekházának egy ~t utánzatát sem tudta létrehozni” (Ist. 89; „apám... útiládát ~t” (Uo. 207); „A nyelv nem csupán házi használatra ~t eszköz” (ESz. I. 181).
- tajkoló-műhely* 'javító műhely' — „A padlás szájában egy hajdani ~ szerszám-maradványai: apám iparos korszaka” (A. 6).
- tarisnya* 'tarisznnya' — „Néztük magunkban az otthoni havat, láttuk szemünk előtt a sok gyereket a pereces *tarisnyával*” (Ist. 184).
- tarisnyál* 'tarisznyal' — „*Tarisnyáljunk*, s be a rajonhoz” (T. 360).
- teknő* 'teknő' — „Az asszony a két gyermeket fürdette a nagy *teknőben*” (T. 109; l. még 343, R. 8).
- terü* 'teher'. „Az egysoros, egyszavas divatversek korszakában haladása [ti. Illyés Gyula versének] lassúdadnak tűnik; ugyanis fölfelé tart, ~vel rakottan” (Ist. 99).
- tollu* 'toll' — „ahány ~ van a párnájában” (T. 370).
- tollúseprű* 'tollseprű' — „~vel döglött legyek után kotorászott” (T. 312).
Előfordul *tollúseprű* alakban is (Ist. 98).
- ülü* 'ölyv, ölyü' — „Kovács csak fél szemmel nézett rá [az asszonyra], mint a tyúk az ~re” (T. 10).
- üsmer* 'ismer' — „Nem ~em” (T. 59).
- veres* 'vörös' — „nem volt ~ a szeme” (T. 320; vö. 340).
- A *be* igekötő az erdélyi (székely) nyelvjárásnak megfelelően hosszú magánhangzójú Sütő Andrásnál: *bé*. „Eressz *bé*” (T. 23; 81 stb.).
- Voltaképpen nyelvjárási alakváltozatoknak foghatók fel azok a *j e l l e g z e t e s k é p z é s e k* (továbbképzések) is, amelyek különösebb értelmezést nem is kívánnak:
- bolondikus* (T. 122, 327), *csatarál* (T. 112), *fázódik* (T. 321), *fukari* (T. 331), *futrinkáló* 'futkosó' (T. 123), *kérel* 'kéri' (A. 131), *lefosikál*: „a kabátomat ... kétoldalt mind ~ták a rucák” (T. 332), *mulatózás* (R. 79), *nyúlánkoz* 'nyújtózik' (A. 14), *odagyurakodik* (T. 112), *régecske*: „*Régecske* volt” (R. 14):

sántál 'sántikál' (Ist. 213), *számigál* 'számolgat' (T. 82, 127, 301, 345), *téringet*: 'térítget' (T. 49), *úlingél* (T. 121).

Jelentésbeli tájszó valamivel kevesebb akad Sütő András műveiben, de ezek is jellegzetes, jól elkülöníthető ismertetőjelei az erdélyi nyelvjárásoknak:

cinterem 'temető' — „Arany János modorában írott verseimet írkalapokra sokszorosítva, a ~ környékén ághegyre tűzve, kedtem terjeszteni” (A. 23).

csusza 'kukoricacsutka' — „a kissármási begyűjtő központban jó száraz kukoricacsutkát osztanak... Néhány zsák *~t* kiutalhatna” (A. 33); „A tüzet anyám kelti életre maréknyi petróleumos hamuval és három *~val*” (A. 74).

darabont 'vízhordó szolgál, belső cseléd' — „a felszabadulás előtt vízhordó ~ a grófi uradalomban” (T. 14; Vö. még uo. 121).

fütő 'kályha, tűzhely' — „Az asszony tett-vett a ~ körül” (T. 13; Vö. még uo. 17, 343, A. 74).

hombár 'gabonatarató láda, kas' — „oldalra dűtve hever a ~” (T. 89).

kokas 'gümő, daganat' — „Csupa egy ~ az egész feje” (Lócs. 26). (A TESz. a *kakas*-nak ezt a jelentését 1900-ból idézi Abonyi Árpádtól.)

kukoricakas 'góré' — „A zsúppal frissen fedett ~ mellett oldalra dűtve hever a *hombár*” (T. 89).

rüdeg 'sobány, soványan tartott' — „A két ~ ruca” (T. 304; l. még uo. 307. Vö. MTsz.).

sánc 'árok'. „Egyszer megcsúszott [az asszony], zsákostul és arccal előrebukva, beesett a ~ba” (A. 96).

szivar 'cigaretta' — „egy ~nyi dohány” (T. 121).

szivarozni 'cigaretteázni' — „Fiacskám, ahogy megtanulj *szivarozni*, ládd, apád se *szivarozik*” (uo. 353).

Leggazdagabb azonban Sütő András írói nyelve az ún. v a l ó d i t á j s z a v a k b a n; ezeket tucatjával idézhetjük műveiből:

agyonpotyol 'agyonütöget, sujtol' — „[Nagyapa] immár ~tan a század hangoskodásától csöndes mosollyal mutat föl az égre” (ESz. I. 180; vö. MTsz.: „*potyol*...: ütögetéssel, veregetéssel puhít (húst, kemény gyümölcsöt) (Székelyföld, Szolnok—Doboka m.)”

agyonserítet '? agyoncsépett, barázdált' — „Egy koldus alázkodik elénk, krajcár kellene neki... Az ~ képéről mintha ismerném ezt az embert” (Ist. 180).

ángyó 'nagybácsi felesége' — „ángyóm... a Székely Jóska bátyám oldalán [van] Pusztakamaráson” (Ist. 184).

bakalódás 'verekedés, kötekedés' — „verekedéshez, ~hoz” (ESz. I. 182).

bakalódik 'veszekedik, veredik' — „ne *bakalódjatok*” (ESz. II. 14); „mi, *bakalódó* testvérek” (16.) Vö. *összebakalódik* „a vásárba *összebakalódott* valami lókupecekkel” (T. 30; l. még T. 315., A. 68).

bakbarát 'szerzetes' — „kolduló ~” (ESz. II. 15).

berbécs 'kos' „Az öreg juhok és ~ek nyughassanak” (ESz. I. 183).

bogos 'görcsös, göcsös' — „A karót a földre eresztette. *Bogos* akácfakaró volt” (T. 354).

boriska '? borsó' — „— Tudom, fiam, hogy sohasem szeretted a paszulyválogatást. A ~t s a nyűvesét is mindig közte hagytad” (A. 215).

bucskát vet 'bukfencezik' — „[a madár] ~ve tovaröppen” (ESz. II. 11).

bugyuta 'ostoba, együgyű' — „de ~ ember vagy” (T. 53); „valamely *sánta* vagy ~*férj*” (A. 90).

buzírvörös 'festőfű (*Rubia tinctorum*) gyökerének vörös színe' — „~ napok” (ESz. II. 15).

bütü 'vminek (lecsapott) vége' — „a ház ~jén” (R. 11); „Ezt az utolsó munkáját [Tamásinak, a Vadrózsa ágát] zokszó nélkül tűzhetjük oda (az életmű ~jére) — miként a házépítők szokták a befejezettség s majd a beköltözés örömeinek szimbólumaként” (Ist. 161).

cillingél 'ögyelegve, kószálva megy, ballag' — „Akkor elindult Sármásra. *Cillingélt* a nagy hegyen kifelé.

Apám korrigált:

— Nem *cillingéltem*. Csak mentem” (A. 131).

(Vö. R. 30., ESz. I. 180., MTsz.: *celleng*, *cellengel*)

cöccög 'rosszszalló hangot hallat' — „a bírálók minden irányból rárontottak [Sóni Pál egyetemi jegyzetére], és fejcsóválva ~tek” (Ist. 129; vö. uo. 186).

cöccögés „a rettegett Kritikus fejcsóválásai, ~ei láttán” (Ist. 57); „[mondandóját] csak fejcsóválással és ~sel közli” (A. 160).

cukorrépalapi 'cukorrépalevél' — „kicsi napszámos leánykák ~val bélelték kötényüket” (Ist. 97).

cságot 'nógat' — „Ne *cságass*, te” (T. 35).

csicsörke 'pacsirta' (A. 167).

csorbota 'madárfajta'. (A. 167; a MTsz., TESz. nem ismeri.)

csóré 'csupasz, meztelen' — „amennyi művésznő, az mind rosszféle volt. Egyszer itt voltak a faluban . . . az egész falu csudálta, hogy milyen ~k voltak” (T. 63). (Vö. Ist. 161.)

csorgó 'forrás' — „Friss vízért nyargalt a ~ra” (T. 353).

döblec 'tök' — „[ettünk] ~et, mézgát, csibkebogyót, szedret” (Ist. 213).

egyebugya 'együgyű, ostoba <ember>' — „sose tudja megválogatni az az ~, hogy kívül pofozkodjék” (T. 366); „[Seperjen ki-ki a maga portáján] ez az elv az ~oktondiságnak is nevetséges példája sok esetben” (Ist. 153.)

erdől 'erdőn dolgozik, fakitermelést végez' — „~ni mentek” (T. 312).

eszterág 'golya' — „Még az ~ is tudja a maga idejét az égben” (ESz. 13).

felgallyaz 'faágra felül, feltelepszik <madár, ember>' — „a fákra is ~tak a gyerekek” (R. 24); „A szavak odakint ~tak a fekete nyárfára” (ESz. I. 180).

firkáló bogár bogárfajta (A. 152).

fölcikkan 'felötlik, föl villan' — „~ egy név” (R. 64).

fuszulykaleves 'bableves' (T. 79, 368).

fuzsitus 'kelekótya, hóbortos' — „De hát nem volt ő, sohasem volt lelketlen ember . . . Csak az esze ~ . . .” (T. 370).

galagoly 'karatyol, gyorsan, érthetetlenül beszél' — „még ~t valamit németül” (T. 26); „a filiszteus olyasmit ~, miszerint képtelen már a jó és rossz szavai közt válogatni” ESz. II. 20).

gyöngyajak 'madárfajta' — „Keltike, poszáta, ~” (A. 167).

hergel 'izgat, ingerel'. „Mária . . . szavainak föltanúja vagyok . . . A fennálló hatalmat ~i velük” (Lócs. 12–13).

horgasin 'csánk, (hátsó) láb hajlása' — „égett a füle, remegett a *horgasina*, s valóban meglátszott rajta, hogy sokat töprengett” (T. 338; vö. MTsz.).

kajtár 'kiváncsi' — „még a rajoni, néptanács gépírónője is megnézte [az elnököt], pedig arról igazán nem lehetett azt mondani, hogy ~ lenne vagy ilyesmi” (T. 108).

- kajtat* 'kutat, kiabálva zaklat' — „nem $\sim nak$. . . örökké étel után a gyerekek” (T. 321).
- kalangya* 'gabonakereszt' — „Azzal [a cséplőgéppel] pedig . . . leverhet az ember naponta százötven $\sim t$ ” (T. 309).
- kárpál* '<nő> zajosan szid, leckéztet vkit' — „Mit fog ez [a felesége] $\sim ni$, ha megtudja — vakarta fejét” (T. 48).
- kártya* 'fakanna' — „ $\sim val$ hordja a vizet” (T. 89).
- kaszten* 'szekrény' — „A kolozsvári színház régi bútorokat vásárol jó pénzért . . . Ott van az ócska $\sim$ a padláson” (A. 35).
- keccent* 'koccanó hangot hallat' — „a süketnéma kutya ásítózott, és $\sim ett$ időnként a fogaival” (ESz. II. 23).
- keltike* 'madárfajta' — „*Keltike*, poszáta . . .” (A. 167).
- kendermagbogár* 'bogárfajta' (A. 152).
- kisírül* 'kisurran' — „A gyerek ezalatt $\sim$ az ajtón, sírva rohan az anyjához” (T. 97); „ $\sim$ a teremből” (uo. 316).
- kocsiló* 'fogatba való ló' — „a méltóságos úr akkoriban vett volt két *kocsilovat*” (T. 326).
- kolontos* 'féleszű, bolondos' — „A kutyaszentségit a $\sim \acute{d}nak$ ” (T. 362).
- kóré* 'növény szár' — „megette a $\sim t$ is a ház tetejéről” (T. 83); „Hadadi fölkelt a *zsúp* $\sim ról$ ” (uo. 39); „együtt vágtuk a $\sim t$ az egyházi földeken” (T. 330); „lehegve bukdácsolt a $\sim kocsányok$ között” (T. 37; vö. még T. 333, 337).
- kóricál* 'kószál, csavarog' — „Na és tavaszig hol $\sim tál$?” (T. 9) (Vö. uo. 82).
- kóst* 'takarmány' — „a marhák elé $\sim ot$ vetett” (T. 37).
- (*kukorica*) *kotro* 'kukorica szár' — „a *kukoricakotrokat* még nem hordta ki a föld szélére” (T. 73); „A *kotrok* ügyében . . . igaza van Katinak” (uo.).
- Kusti ne!* 'Kuss, takarodj <kutyának>!' (A. 208).
- landaris* 'egyfajta tánc' — „Né csak, hogy járja a *landarist*!” (A. 8) (Vö. MTsz.).
- lapótya* 'lángosforma lepény' — „Úgy illett volna, hogy megkínáld valamivel. Egy kis $\sim val$, ezzel-azzal” (T. 33); „a $\sim \acute{a}mat$ is megette [a ló]” (T. 84).
- lebotol* 'bottal lever' — „ám *botolja le* más az éden gyümölcsfáit” (ESz. 16). (Vö. T. 334.)
- lepal* 'levedli' — „A hóval együtt a játék kedvét is $\sim ták$ magukról” (A. 208).
- ieszotyog* 'lepotyog' — „Egyik [gyerek] fejtől, másik lábtól, a harmadik az ágydeszkáján, egymás gatyájába kapaszkodva, hogy *le ne szotyogjanak*” (T. 321). (Vö. MTsz.)
- letácsol* 'letorkol' — „a szószátyárkodásnak a mezei bölcsélet hamar véget vetett: magyar ember mikor eszik, nem beszél . . . Harmadik magyar nem lévén a házban, az axióma az én számra kerül föl lakatnak, s ilyenformán $\sim va$, egy nagy bottal a kezemben, szavaimmal a bögyömben, indulhattam az ugyancsak hallgató, Csendes nevű tehát után” (ESz. II. 17). (Vö. MTsz.)
- lőszekér* 'lovasköcsi' — „*Lőszekérrel* indultam” (Ist. 207); „kerékpár, $\sim$, autó” (ESz. I. 187).
- máléliszt* 'kukoricaliszt' (T. 82).
- mart* 'part, emelkedő' — „béfordult a $\sim alá$ [a ló]” (T. 91); „a csalános $\sim on$ kapaszkodtunk felfelé” (A. 9); „a sánc [= árok] $\sim jára$ ” (R. 12; T. 121).
- matarászik* 'mocorog, keresgél' — Az aranyeső-bokor ágai között $\sim$ [a fenyő-rigó]” (ESz. I. 180).
- megkutyálja magát* 'megmakacsolja magát' — „némelyik [lány] $\sim$, *korbács* nélkül meg se moccan” (Lócs. 48).

- megszusszan* 'szusszan egyet' — „*Megszusszanunk*, körülnézelődünk” (Ist. 98);
vö. Lócs. 22.
- méhfü* ' ? illatos, ajakos virágú növény (*Melittis melissophyllum*)'
„— Asszony, a vedret! — kiáltott apám.
— A *méhfüvet*! — szóltam én is, hogy hasznossá tegyem magam.
Az illatos fűcsokor már hajnal óta elő volt készítve a tejjel megpreckelt
méhkasban” (A. 8).
- menyecskemadár* 'egyfajta madár' (ESz. 11).
- naphaladás* 'késő délután, alkonyodás' — „még soha nem esett meg, hogy Sala-
mon otthagyja *~kor* a műhelyt” (T. 342); vö. A. 5.
- nyüszlet* 'nyugtalanul ide-oda jár' — „*~tam* . . . ablaktól ablakig” (Ist. 209).
- nyüszletés* 'nyüzgés, mozgalmasság' — „A gyász hír keltette *~ben* újra tapasztal-
hattuk, hogy némely szerkesztőnk még nem küzdötte fel magát a gerinc-
húrosok családjába. Akadt lapunk — nem is egy —, amely Áront sem
életében, sem holtában nem merte tudomásul venni” (Ist. 20.); „nagy *~be*
vagyunk, hogy százkilométeres körzetben összeszedegessük, amit a szere-
lők a pénzünkért maguk kellene hozzanak” (A. 34).
- osztováta* 'szövőszék' (T. 79).
- összehuttyan* 'összeesik, elernyed, lekókkad' — „Két hét alatt egészen *~t*,
elszíntelenedett, elkedvetlenedett [az elnök]” (T. 338); (vö. 352); „Vitor-
lám csakhamar *~tak*” (A. 21); „Vitorla természete van apámnak: *~*,
ha nem fúj a szél” (A. 160).
- pampó* ' ? ' „Anyám . . . kapkodta máris a *~it*” (R. 39).
- pipe* 'madárfióka' — „a kis fekete vadrucák a sárgapehlyhes *~knél* is szelíde-
bek voltak” (A. 96).
- pipevirág* 'pitypang, *Taraxacum officinale*' (ESz. I. 176).
- pipireg* 'káká' — „kötögetés kákával — *~gel* — [szőlőkötözésről van szó]”
(A. 152). A MTsz. a *pipirig*-et ismeri 'káká' jelentésben; egyetlen adata
a régi Alsó-Fehér megyéből való. A NySz. nem ismeri, a TESz. nem tár-
gyalja.
- piskáló* 'pislakoló' — „*~* rőzsetudatomban csak pernye volt annak előtte”
(ESz. II. 26).
- pityókatábla* 'burgonyatábla' (A. 9).
- porcsfű* '*Acanthus spinosus*' (A. 5.). Vö. MTsz.
- porkahó* 'finom porhó' — „vezeti őt a gyermek a *~ban* által az udvaron” (ESz.
I. 187).
- porondos* 'homokos, kavicsos' — „*~* sétány” (R. 110).
- póstalap* 'postai levelezőlap' — „Csak egy *~ot* írájál” (T. 63).
- preckel(és)* 'fröcskölés' — „A rendelkezésünkre állt eszközöket megterem-
tettük. Kitartó fűtyülés, meg-megállás és *~* a mérges bogarak irányába”
(A. 8); vö. uo: 9., 10; „a sötét fenyőfák alá is *bepreckelte* fényét [a Hold]”
(T. 354); „magánhangzóid némi székely színezettel is *meg* vannak *prec-
kelve* . . .” (ESz. I. 178).
- púgat* 'mély, búgó hangot hallat' — „A zsombékos réten béka *~ott*” (ESz. II. 23)
- (*meg*)*rekcumoz* 'megszid, megleckéztet' — „ötet otthon *~zák*” (T. 370); „a
dézsmaszedőket nagy szigorúsággal *megrekcumozta* (Ist. 212); „Én: Mégis
azt mondják: az a jó kutya, amelyik harap.
Ő: Az az elrontott kutya.
Én: Apám is *megrekcumozta* a múltkoriban a kutyát.
Ő: De mivel? A sapkámmal” (A. 160) (Vö. ESz. I. 177).

roncsalék 'törmelék' — „csak forgács. ~” (T. 373).

ruca 'kacsa' — „Úgy bujtok, mint ~ a moslékba?” (T. 35; vö. még 77., 296).

sírit 'sodor' — „Cigarettát ~ettek” (T. 27); „szivarat ~” (A. 214).

silinka 'parcella' — „Nagyon ügyes az a traktorista ... Csak tudod, az a baj, hogy a kicsi ~k miatt sok a fogyasztás. Nagy darab kéne neki, tudod?” (T. 36).

sisinkázik 'sikálkózik, csúszkál' — „kucsmás gyerekek *sisinkáznak* [a befagyott patakon]” (A. 215).

supákol 'páhol, döngöt' — „ne ~d az öcsédet” (ESz. II. 14).

suppan 'puffan, huppan' — „A szalmakalponyi népet [= méheket] először trágyafüsttel megkínózzák, majd egyetlen erőszakos mozdulattal a kasba belerázzák, fele-harmada jó helyre ~!” (Ist. 98), „a kicsi szék, ... amelyre *lesuppanjtuk* Lászlót” (ESz. I. 177).

szivarbogár 'bogárfajta' (A. 152).

szunnyatagság 'álmosság' (R. 12).

szuszek 'gabona- v. lisztartó nagy láda' — „A padlás meg a ~ is üres” (T. 121).

tálás '(fali)szekrény, pohárszek' — „A ~ tetejéről előkerül a kép” (A. 76).

tikog 'fuldokolva(köhög)' — „*Tikog* a nevetéstől” (Cs. 94); vö. MTsz.); „apró nyaklevesek ütemére torkából a vizet *kitikogja*” (ESz. I. 185).

törpebűrök 'növényfajta' (A. 5).

trotty 'totyakos ember' — „öreg ~ vagy már” (A. 10).

turma 'juhnyáj' — „Dánfalusi Kornél, az egész nagy ~ felelőse” (T. 48; vö. 67).

vadrUCA 'vadkacsa' (ESz. I. 23).

vincellérbogár 'szőlőpusztító bogár, Lethrus cephalotes' (A. 152); a MTsz. csak a Balaton mellékéről, Hevesből és Tokaj vidékéről ismeri.

Sütő András kolozsvári írói inaséveiről ezt írta visszaemlékezéseiben: „Benedek Marcell és Jékely Zoltán tömögette a zsebemet jótanácsokkal; két ragyogó stiliszta fésülgette mondataimból a mezőségi bogáncsokat.” Ismerve a két valóban kitűnő, erdélyi származású stílusművészt, bizonyosak lehetünk, hogy nem a tájszavakról van itt szó, amelyek inkább hímei, mint bogáncsai a nyelvnek, hanem esetleg néhány mezőségi alakváltozatról, az irodalmi használattól elütő nyelvtani nyelvjárásiasságról, amelyet Sütő Andrásnak már csak egyes szereplői használnak, de az ún. szerzői szövegben ő már nemigen él velük.

Lássunk ezekből is néhányat!

Némely i k t e l e n i g é t szereplői i k e s e n használnak: „maholnap *forrik* a must” — gondolja magában Salamon (T. 349), s a *lép* ige is ikesen fordul elő ugyanitt: „aki látta, azt gondolta, na, ez most *keresztüllépik* az isten templomán is” (T. 296), s a Csillag a máglyán-ban is ezt halljuk Kálvintól: „a tanácsnak egyetlen ellenszavazatán múlik, hogy melyikünk *lépik* a máglyára” (127). (Vö. még: „hármat *lépik* az ajtóig” [A. 162]). A *hány* ige szintén ikes Sütőnél: „vért *hányik*” (Lócs. 32).

A *vélekedik* ikes ige, ennek ellenére azonban a köznyelv (s többnyire az irodalmi nyelv is) *vélekedsz* alakban használja az egyes szám második személyt; Sütőnél azonban a szabályoabb *vélekedel* forma található (Cs. 126). A *jön* ige többes második személyét is a köznyelvtől eltérő, kissé választékos — nála nyelvjárási! — alakban találjuk: „Én nem mozdulok innen, míg vissza nem *jöszök*” — mondja Szarka az egyik elbeszélésben (T. 19). Az egyes szám harmadik személyben is akad nyelvjárási érdekesség; a *vesz* ige a régies színezetű *veszen* alakban olvasható: „Számigálta, hogy tehenet ~” (T. 302); A *visz* ige is előfordul hasonlóan: „Mint minden Illyés-vers: egyetlen rándítással mozdít ki

a helyről... S *viszen* fokozatosan gyorsuló ütemben" (Ist. 99). Másutt kötőhangzó található a múlt idő jele s az igeikötő között ott is, ahol a köznyelv nem használja: „*Megizzadott a homloka*” (T. 46); vagy: „követeli a *leszakadott* gombok szigorú nyilvántartását” (A. 14). Az igeragozás körébe tartozik még a tárgyias igeik feltételes módjának sajátos, ma már választékosnak vagy finomkodónak érzett használata: „*Sorolhatnók még a magány s a mellőzés ütötte sebeket*” (Ist. 26); „*látni szeretnők*” (uo. 47). Vagy: „*Mintha ismernők egymást!*” (R. 14; vö. még 35., 79). Ezt azért érdemes hangsúlyoznunk, mert napjainkban jelent már meg irodalmi szatíra, amely nevetéséges finomkodásnak bélyegezte a tárgyias igeik hagyományos feltételes módját, pedig az erdélyi írók saját nyelvjárásuk természetes elemeként használják.

Hasonló a helyzet az ún. régmúlt esetével, amely a köznyelvből szintén kiveszett — vagy legalábbis kiveszőben van —, míg a székely nyelvjárásokban (gondoljunk Tamási Áron műveire) tovább él, és Sütő András stílusa szerint a Mezőség tájnyelvében is: „a háború *kitörte volt* az ablakot” (Ist. 52); „A bálvány ... Károly, majd Mihály képében a falra volt felakasztva. Nem úgy persze, ahogyan azt Petőfi *kívánta volt*.” (Ist. 135) (Vö. 154., 207. ESz. I. 179, 186.); *légett volt* (R. 14); „Isten, amiként Lóttal, Jeremiással *tette volt*” (Lócs. 13). Az viszont már bibliai hatás, mikor Lisbeth az egyik drámában így beszél: „*Alig mentem vala el* azoktól, mikor *meztaláltam* azt, akit az én lelkem szeret” (Uo. 38).

A főnévragozásban is előfordul szokatlan nyelvjárásias kötőhang: „*Szivarat* sirített” (T. 37); a köznyelvi *szivarod* nyúlabb magánhangzójú tövel fordul elő: „van még egy *szivarad*?” (Ist. 174); a *motor* pedig érdekesen a hangugrató tövű főnevek módjára viselkedik: „nem tréfált maga velem, amikor azt mondta, hogy a *motrot* nekem adja?” (T. 295). Szerzői szövegben azonban az irodalmi nyelvi *motort* alak olvasható: „a *motort* ... megjavították” (T. 318); ugyanezen az oldalon azonban — a főszereplőre vonatkoztatva — már ismét a nyelvjárás alak található: „Ő [Salamon András] húzatta be számmal a *motrot* Kolozsvárra.”

A főnévragozásban a *kár* eredményhatározóként magas hangú raggal található: „a *kárré* ment malacok” (T. 314). (A MTsz. a Székelyföldről ismeri a hasonló ragozású *kárré tenni* 'tönkre tenni' kifejezést.) Az *ingyen* határozószó a régies *ingyért* alakban olvasható Sütőnél (T. 295, 304 stb.). Az *egyre* határozószó helyett a nyelvjárás *egyet* alakot használja: Dél óta ~ vitatták a grófi birtok ügyét” (T. J.); „a nagyhidig ~ faggatta őket, mi van” (Uo. 22).

Az már voltaképpen a mondatban körébe vág, hogy a nyomósító *nagyon* határozószó helyett a nyelvjárás *erősen* bukkán föl többször is, bár nem zavarólag: „~ nagy kavarodás volt” (T. 25); „*Erősen* megijedt” (T. 45; 127). S ez át is vezet a mondatban nyelvjárás sajátosságaihoz.

Jellegzetesen erdélyi nyelvjárás sajátosság a *kell* ige után egyszerű (többnyire *hogy* kötőszó nélküli) felszólító mód használata a köz- és irodalmi nyelvi személyragos alakok helyett: „Iskolába *kell menj*, Zsuzsika” (T. 58) (az „Iskolába *kell menned*” helyett); „Be *kell menjünk* [= mennünk] a városba” (T. 17); „be *kell hogy bizonyítsuk*” (T. 8); „vissza *kell vigyem*” (T. 123); „Azt is meg *kéne vásárold*” (T. 92); „Le *kéne fényképeztessük* magunk” (A. 35); „úgy gondoltad, hogy a csizmádat is ki *kell takarítsuk*” (T. 118). Mivel ezek a mondatnapi sajátosságok az utóbbi időben a köznyelvben is meglehetősen elterjedtek, nem

hatnak zavaróan az olvasóra, csak néha vezetnek kissé körülményes megoldásra, mint pl. itt is: „Nagy nyüsetlésbe vagyunk, hogy százkilométeres körzetben összeszedegessük, amit a szerelők a pénzünkért maguk kellene hozzanak” (A. 34).

A másik érdekes erdélyi mondattani sajátosság az igekötők használatában figyelhető meg, egy sajátos szórendi cserében: „Úgy nevetünk, hogy *esünk széjjel* az ünnepi asztaltól” (A. 127); „Gy. János például ugyancsak egy szeke-recske fáért esedezve azt hozta föl, hogy a fia harmonikázni tanul, gyakorolnia kellene, és *gémberednek meg* az ujjai” (A. 77); „az ember nem szállhat ki télen mezítláb az ágyból, mert *zsibbad el* a talpa a hidegtől” (T. 322); „Ma éjjel is kimegyen, *ugrom ki* az ágyból” (T. 370). E nyelvjárási sajátásnak Tamásin kívül irodalmunkban Illyés Gyulánál találjuk jellegzetes példáit, amikor az erdélyi származású Anna ízes mondatait idézi, pl. a Hunok Párisban lapjain.

Voltaképpen az író nyelvjárási gazdagságához tartozik a népnyelvi szólam- és szóláskincs is, amelyben szintén bővelkedik Sütő stílusa: „Munkások jöttek a városból, s *egy hoppra* széjjeldarabolták [a gróf földjét]” (T. 11); „*Egy hoppra* megette” (T. 36). Ilyen az *összehord toronyát-boronyát* („Csáki Zsigának igen-igen beszédes kedve támadt, *összehordott toronyát-boronyát*” (T. 29); a *tengelyt akaszt* („nem jó az urakkal ~ani” (T. 26.)), a *markába szakad* („Úgy cselekedjünk, hogy *markunkba semmi ne szakadjon*” (Ist. 212.)), az „isten számába *kivetve*” (R 7), a „*ne űzd az eszedet*” (T. 84), az újabb keletű *kerek-perec*: „megmondta ~” (T. 81) vagy a szitkozódások közül a *Vesszen a maga dögi*be (T. 366, ESz. I. 185.), a „Hó, *az antiját!*” (T. 35).

Igazi szó-lá-s-ha-s-o-n-l-a-t is bukkan föl Sütő András írásaiban: „már recsegett-ropogott a vásárhelyi színház, majd azután ... *összement, mint a tótorgona*” (Ist. 133); vagy: „A betűvetésnek az egyházak sovány keblére szorult hajlékai létükben oly *bizonytalanok, mint a kutya vacsorája*” (Ist. 215). Újabb keletű a *mint a huzat*: „szó nélkül ment ki, ~” (T. 369). Gyakori a szólás-, illetőleg szólamkeveredés. A *Sion hegye* eredetileg a bibliai eredetű „*áll, mint a ~*” szóláshasonlatban volt ismeretes; Sütő Andrásnál érdekes módon a nagyságnak lesz fokmérője a bibliai hegy: „— Ez nem tudományos kérdés. Ez akkora marhaság, mint Sion-hegye” (T. 357). *Herkópáter* neve eredetileg a *A herkópáternek se*, illetőleg a *Tudja a herkópáter!* szólásokban volt ismert (az előbbi az eredeti, l. O. Nagy: Mi fán terem? Bp. 1957. 153—5), de Sütő András írásai szerint a történelmi névvel alakult szólások használati köre tovább bővült: „— ... kié ez a traktor?

— A miénk! ...

— Tudom. Nem is a ~é. (T. 74)

Jellegzetes szó(lás)vegyülés eredménye a *hétparancsolatját!*: „Most már ezután nem lesz beteg a háznál, a ~” (T. 349). A *hétszentségét* s a *tíz parancsolat* keveredett itt sajátosságosan, a szitkozódás indulatában.

De aki mestere, művésze — sőt bátran mondhatjuk: költője — a magyar nyelvnek, az nem éri be a szerzett vagyonnal (noha, mint hallhattuk, nem volt rest e nyelvgyűjtögető munkában sem), hanem maga is hozzáteszi fényes filléreit s aranyait. Sütő András különös nyelvi, szóteremtő lelemény birtokosa, s ez a tehetsége ott sziporkázik könyvei oldalain, drámái színpalái közt. „*Fel-szomorkodott a néptanács*hoz” — olvassuk Salamon Andrásról; „gondolkodása sem egyéb *bolondistókiságnál*” — halljuk az önistenítő íróról (Ist. 150); a tanács

küldönce *nyargonc-ember* — persze csak ironikus használatban (A. 244); Zsögödi Nagy Imre egyik festményén „az asszony fején a kendő, szinte megkövesült *gyászglória*” (Ist. 102).

Különösen akkor van elemében Sütő András és tolla, mikor ironikus, a Tamásiból is ismert groteszk humorral írhat: „Igaz, nem is lett volna könyv az, ha nem kiáltanak rá tüzet, *máglyakritikát*” — mondja Szervét Mihály (Cs. 73); s ugyanő mondja a vita hevében: „Vitázni! Veled! ... A teológus — egy *akasztológussal*” (Cs. 132). Ilyen groteszk, komikus hatású az erőszakosan képzett *hitnyomozni* a *hitnyomozó*-ból (ahogy pl. a *vadevezni* is az a *vadevező*-ből): „*H i t n y o m o z ó* ... Périgord hitnyomozó vagyok. *K á l v i n* Akkor tessék *hitnyomozni*” (Cs. 80). Hasonló alkotású, s hasonló komikus hatású a *közismert*-ből képzett *közismerellen*: „az életműve [Kemény Zsigmondé] kiadatlan; immár egész nemzedékek számára ~” (R. 9; vö. még 19). Úgyancsak Kemény-nyel kapcsolatban olvashatjuk a leleményes szójátékot a szellemi javaknak kijáró tiszteletéről: „a *nagybirtokosnak*? Nem. Az *agybirtokosnak*” (R. 9). Humor bujkál a székérkerékre alkalmazott emberi vonatkozásban éppúgy, mint az áldással fenyegetőző átokban: „egy *nyugdíjba* romlott *székérkerék*” (R. 11), illetve: „*Ó, verjen meg a napsütés*” (R. 8) stb.

S mennyi líra és képzelet van egy-egy ilyen jelzőben, mint a „*telet síró* idő hánykódása” (T. 364), „a *zúsmarás lélek* megbolydult döbbenete” (Ist. 164) vagy a „Semmi és a Volt kertje [= a temető]” (A. 68). S ezzel elérkeztünk Sütő András egyéni szóképeihez, hasonlataihoz.

Hogy a költői képek, hasonlatok voltaképpen a nyelv, a stílus körébe tartoznak-e, azt a stilisztika már régen eldöntötte, hiszen nemcsak gondolat nem létezik nyelv nélkül, hanem képzelet, költői kép sem, s a kettő — nyelv és képzelet — kölcsönösen gerjeszti egymást — hogy a villamosságból vett képpel éljünk.

Se szeri se száma Sütő András szemléletes, kifejező hasonlatainak, metaforáinak.

A h a s o n l a t o k legnagyobb része szinte kézzelfoghatóan földi, reális, közel a népi szólások, szóláshasonlatok televényéhez: „A lakodalom széjjelment valóban, akár egy földhöz vágott kancsó” (A. 95); „Maholnap szétesel, mint az abroncstalan hordó. Miért iszol annyit?” (T. 351); „A törvény igazsága általános és, sajnos, hozzávetőleges. Mint a katonabakancs” (Lócs. 45); „Hogy ez idejőjjön s rám üljön, mint kő a káposztáshordóra?” (T. 349); „Beült a jó életbe, mint a fürdővízbe” (T. 369); „Úgy költözteted a véleményed, mint a malacot az árnyék után” (T. 358); „Olyan vagy, mint a mosogatórongy. Az is odalapul, ahová éppen bevágják” (T. 375); „[a városi iskolába készülő gyerek] egész délelőtt jött-ment, ténfergett, mint az elveszett kismalac a hetivásáron” (T. 353); „annyiba se veszed az életemet, mint az elhányt szivarvéget?” (T. 349); „[a módos gazdát] úgy cipelte mostanáig az élet, mint az ökör a legyet a fülében” (T. 311); stb. Vannak persze líraibb, költőibb hasonlatok is, ahogy a tárgy megkívánja, illetőleg magával hozza: „a telefonpóznák mint aranyceruzák ragyogtak a lebukó nap fényében” (T. 340); „Máskor ... a gondok olyan derűsen ültek az arcán meg a szeme körül, mint a fecskék a tavaszi napfényben” (T. 362); „Ködös, hűvös októbertégi este volt. Az ég fekete koronájáról az ősz lebotoolta már a sok nyári csillagot. Amit magnakvalónak meghagyott, az végtelen, nyirkos messzeségből szomorkodott le tompa ragyogással a falura” (T. 344). Vagy: „odakint szinte zenével hullt a hó, s milliónyi fehér körhinta csábított” (ESz.II. 15); „És a móka [Tamási műveiben]? ... Láncon csörög

ez a móka, miként a medve szomorúsága, minek a másik vége ott a kényszerűség markában” (Ist. 12). Máskor a hasonlat helyébe még tömöritőbb megoldás lép: „Elmémben az új összefüggés — villámrándulásnyi idő töredéke alatt — szinte csattanva lépett működésbe” (ESz. II. 27).

S úgy látszik, hogy idő haladtával az író képérzékenysége, árnyalatok iránti fogékonysága egyre csak nő. Nyelvi — verbális — élmény s tárgyi emlékek fogózkodnak egybe szinte elválaszthatatlanul írásaiban, ahogyan például itt is: „Koporsó, mondogattam, az első találkozás kábulatában; ilyen tehát a koporsó. Lábtól fejig három hangsúlyrebbenés a kiejtésben; a kezdet és a vég három fekete szótaglépcsője; az utolsónak csúcsán nagyanyám riadt-fehér homloka, két csukott szeme, akár egy ledöntött gótikus torony két bezért ablaka” (ESz. II. 26).

Az elvont egy-egy reális, szemléletes kép által tapintható közelbe jön az esszék legszebb lapjain: „Kötésig gázoltunk a mulandóság tanulságaiban” (R. 61). Vagy milyen kifejező megjelenítése ez a vidám, ünnepi perceknek: „Virágvasárnapi a hangulat. Csupa virágdobáló tekintet repdes az ember felé” (A. 134). S mily sokat mond Kemény Zsigmond késő éveiről ez: „Agya, melynek befogadóképessége hajdan fölért egy akadémiával, beomlott tárna volt” (Ist. 24).

A példákat szaporíthatnánk, de talán ez is elég annak igazolására, hogy Sütő András a magyar prózának, különösen pedig „a gondolat költészetének” a lírával át-meg átitatott esszének egyik legnagyobb mestere. Tanítómestereiről, példaképeiről — Tamási Áronról, Kemény Zsigmondról — már volt szó. De mindenekelőtt a népnyelvtől tanult nagyon sokat, s a régi nyelvtől, irodalmi nyelvünk nagy nemtőjétől, a veretes vizsolyi bibliától is, amelyet Németh László nevezetes tanulmányában Balassi lírája mellett XVI. századi irodalmunk legjelentősebb teljesítményének nevezett.

Elég, ha a Nagyenyedi fügevírág művészi archaizálású soraira gondolunk, ahol voltaképpen nem is nagyon kellett archaizálni, hiszen Erdélyben régi nyelv és népnyelv századokig egyet jelentett, amint maga Sütő András is megírja kollégiumi élményeire emlékezve: „A Pápai Páriz- és Kőrösi Csoma-jelöltek — mintha csupa tiszteletből tennék — Bethlen Gábor stílusában társalogtak: ... Mire besütötül s esmét lefeksziünk, talán a félelem is elmúlik bennünk. Biztunk hozzájuk, akik azt mondták, menjetek tük is a tudásbul valami zsákmánt szerezni” (Ist. 210). De természetesen van itt is tudatosan szerzett vagyon az ősi örökség mellett. Kolhaas a drámában a Példabeszédek s az Énekek Éneke szavaival beszél: „Aki megőrzi az ő száját, megtartja önmagát; aki felnyitja száját, romlása az annak. Emlékezz Salamon példabeszédére” (Lócs. 14). Vagy: „Az ő fogai hasonlók a juhoknak nyájához” (Uo. 17).

S Szervét is bibliai szavakat idéz a börtönben: „Te parancsoltad meg a szólást és ítélted örök kárhozatra a hallgatást. Gyertyát sem azért gyújtanak, hogy a véka alá rejtsek, hanem hogy a gyertyatartóba tegyék és fényét vesse mindazokra, akik a házban vannak. Gondolkodó emberek, ti vagytok a világ világossága, nem rejthető el a hegyen épített város” (137).

Szellemi mestereiről, példaképeiről szólva Tamásitól nyilvánvalóan a tündéri képzeletet, a népnyelv röptető bűbáját örökölte, Keménytől pedig a nagy gondolatokkal való vívódást. Van azonban még valaki, akitől igen sokat tanult, akinél kép, képzelet és gondolat a legmagasabb művészi fokon forrt egybe, megteremtve a magyar esszéírás remekeit; s ha név szerint nem is említené mesterei között Németh Lászlót, akkor is észre kellene vennünk, hogy az

elvontat a szemléletessel ily plasztikus egységbe ötvöző, gondolatot és lírát szinkronban lüktető írásművészete a Tanú írójától is sokat tanult. Gondoljunk csak ilyen mondataira: „Egy távoli és láthatatlan bolygó létét zárt szobában, számtani műveletek segítségével lehet igazolni; egy nép érzésvilágát, ha az nem zúdult keresztül az író idegrendszerén, képtelenség megragadni” (Ist. 143). Sütő András idegrendszerén átzúdult ez a világ, ezért jár biztos talajon, akár Róma vagy Perszeopolisz, akár Bukarest vagy Budapest, Marosvásárhely vagy Pusztakamarás köveit rója. Tamási Áronról írja, de a vallomástevőre is éppúgy illenek e sorok: „A pisztráng természete élt benne; ár ellen úszva kereste a mindennapok tiszta vizeit, s mindig a forrás közelében” (Ist. 7).

Ötvenedik születésnapjára Illyés Gyula azt írta, hogy „A jelenkori magyar irodalom egyik legnagyobb vigasza Sütő András”. (Tiszatáj, 1977. 6. sz. 3.), s nyelvi vonatkozásban is elmondhatjuk ezt: bár a magyar prózának, az új magyar esszének már nemcsak reménye s reménysége, hanem gazdag beteljesedése is.

Talán legtalálóbb önjellemzésében — amely költői képnek is tökéletes — ezt írta: „Olyannyira visszaszoktam e parányi világba, mint az akváriumba ültetett hal; kicsi hal, korsónyi víz, néhány csillámló kavics, sziklautánzat, tengerutánzat; fönt valahol kétarasznyira, ahol a nagy égnei kell lennie, sárgán világol az óriás nap: egy mogyorónyi villanykörte. S a mozgás benne néhány szép lendület, szinte óceáni, egészen az üvegfalakig, amelyek, miközben azt mímelik, hogy nincsenek, az akadálytalanság látszatával csábítanak örökös újrakezdésre. Ha megtagadnám is azzal, hogy elmegyek, a lehetetlenséget kísérelném meg, miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete” (A. 245).

Kívánjuk, az 50. évét átlépő írónak, hogy élete sok fényben szivárványozzék még, s hogy mindig érezze a szülőföld tenyérnyi vizében, az Érnek partján is az Óceánok testvériségét, ahová Ady szerint minden tiszta vízű folyók elérnek.

Szilágyi Ferenc

Anyanyelv-pedagógia és kommunikációkutatás

Az anyanyelv-pedagógia kifejezés még szakmai körökben sem honosodott meg. Anyanyelv-tantárgypedagógiáról, anyanyelvi nevelésről, a nyelvtan-, a fogalmazás-, a helyesírás tanításáról születnek írások. Ezek helyett nemcsak azért ajánljuk az *anyanyelv-pedagógia* terminust, mert nyelvtanilag szemléletesebb és egyértelműbb, hanem azért is, mert úgy gondoljuk, hogy az anyanyelv-tanulás ügye nem szűkülhet le az anyanyelvnek, mint egyetlen tantárgynak a kérdésére. Ez a normatív kijelentés persze nem több deklarációnál, nem több jámbor óhajnál. Évtizedek óta hangoztatott szükségletet fejez ki, de különösebb előrelépés mégsem történt megoldásában. Az most már a kérdés, miért nem. Azért-e, mert a nem magyar szakosok, a nem anyanyelv-pedagógiai kutatók nem akarják méltányolni e társadalmilag egyébként indokolt szükségletet, vagy pedig azért, mert az anyanyelv-pedagógia nem tudta az egyéb iskolai szakmáknak (matematikusoknak, biológusoknak stb.) bebizonyítani az általa hangoztatott követelmény megvalósításában a többi szakma valóságos érdekelttségét. Magunk részéről a probléma okát a másodikként említett tényezővel magvarázzuk, mégpedig azért, mert úgy látjuk, hogy az iskolai anyanyelvi nevelés pedagógiája mind a kutatás, mind a képzés, mind a napi gyakorlat vonatkozásában az utóbbi 5–6 évig nem rendelkezett olyan tudományos megalapozottsággal, amely a nyelvi nevelést, ill. a nyelvhasználat fejlesztését akként írta volna le, ami, nevezetesen kommunikációs folyamatként. A kivezető utat ezért egyebek mellett abban látjuk, hogy az anyanyelv-pedagógiának meg kellene újulnia a kommunikációkutatás eredményei által, de nem a kommunikáció fontosságának a deklaratív jellegű hangoztatásával és néhány kommunikációs terminus illusztratív jellegű emlegetésével, hanem a kommunikációkutatás eredményeinek anyanyelv-pedagógiai integrálásával.

Ez persze csak akkor sikerülhet, ha az anyanyelv-pedagógia szóösszetétel utótagját, a „pedagógiát” nem szűkítjük le a hagyományos értelemben vett metodikára.

Az anyanyelv-pedagógiát pedagógiaként értelmezni egyenlő azzal, hogy a neveléstudomány teljes rendszerét és új kutatási eredményeit az anyanyelvi nevelés problémáival szembesítjük, mivel meggyőződésünk, hogy így és csak így integrálható a kommunikációkutatások eredménye az anyanyelv-pedagógiába, és csak ez után várható, hogy a nem kifejezetten anyanyelv-pedagógiával foglalkozó iskolai szakmák felismerik szerepüket és lehetőségeiket a kommunikációs képességek fejlesztésében.

Az iskolában fejlesztendő kommunikációs képességek köre rendkívül tág. Egyik dimenzióban a mindennapi, a tudományos (szakmai) és a művészeti

kommunikációs képességek fejlesztéséről lehet szó. Egy másik dimenzióban a csoportkommunikációban megtestesülő közvetlen emberi kommunikációs képességek formálásán át, a tömegkommunikáció révén terjedő információk szelektív befogadására való felkészítésig terjedhet az iskola teendője. Egy harmadik összefüggésben a kommunikációs szerepek — a küldő, a befogadó, az interpretátor szerepekkel kapcsolatos képességek — formálása lehet a fontos. Negyediként pedig a kommunikáció tudatosságával, magával a kommunikációelmélettel mint tanítandó ismeret- és tevékenységrendszerrel kapcsolatos feladatok jöhetnek számításba pedagógiai, közelebbről anyanyelv-pedagógiai szempontból. A dimenziók pusztá felsorolása nyilvánvalóvá teszi, hogy e kérdések nem szűkíthetők le sem az alsó tagozatra, sem az ún. „magyartanításra”. Ugyanakkor azt sem állíthatjuk, hogy az oroszánrészt ebben a munkában nem a tanítóknak és a magyartanároknak, ill. az anyanyelv-pedagógiai kutatásoknak kell vállalniuk egyelőre. Az előző mondatban említett „egyelőre” határozószóval azt kívántuk érzékeltetni, hogy korántsem alakult ki még — sem a napi gyakorlat, sem a kutatás szintjén — egy szükséges és lehetséges munkamegosztás az iskolában történő kommunikációs képességek fejlesztése ügyében. Egy tény, hogy a kommunikációkutatás eredményeinek pedagógiai alkalmazására hazai szakirodalmunk tanúsága szerint nyelvészek és anyanyelv-pedagógusok vállalkoztak elsősorban. Elképzelhető lenne az is, hogy a neveléseméleti és a didaktikai kutatók kísérelnék meg a kommunikációkutatás eredményeinek az integrálását. De az is kivitelezhetőnek látszik — mint ahogy már akad is rá példa —, hogy a nem anyanyelv-pedagógiai szakmák, így pl. a matematikai, a természettudományos, a művészeti neveléssel foglalkozó diszciplínák egyenként végzik el a standard pedagógiai teendőikhez kapcsolódó kommunikációs feladatok kutatását is. E két utóbbi lehetőség közül bármelyik valósul meg, az anyanyelv-pedagógiának kijelölhető kétfajta szerepe mind a kutatás, mind a napi gyakorlat terén. Eszerint az anyanyelv-pedagógiának egyfelől nagyon egyértelműen és rendszerszerűen le kell írnia a saját illetékességi körét a kommunikációs nevelésben, másfelől vállalnia kell a kezdeményező interdiszciplináris együttműködést a kommunikációs nevelésben illetékes nem anyanyelvi nyelvi szakmákkal.

Úgy látjuk, ez utóbbi teendőre csak akkor kerülhet sor, ha az előző feladatát az anyanyelv-pedagógia már megoldotta, ezért a továbbiakban ehhez szólunk hozzá néhány probléma és javaslat megfogalmazásával egy — általunk kidolgozott és irányított — kommunikációkutatásra épülő anyanyelvi kísérlet alapján.*

Ha az anyanyelv-pedagógiát abban az összefüggésben kívánjuk művelni, ahogyan fentebb említettük (tehát nem metodikaként, nem szakdidaktikaként), csakhamar szembetaláljuk magunkat azzal a legégetőbb problémával, hogy a pedagógiai célelméleti kutatások még nem tisztázták megnyugtató módon — különösen nem a köznevelés fejlesztésével összefüggésben — azt a kérdést, hogy a szocialista típusú személyiség alakításában mi a szerepe a kommunikációs képességeknek. Nem tisztázódtak ezek teoretikus szinten, tehát a nevelés- és a művelődésfilozófia szintjén, de még az ún. középszintű pedagógiai elméletek szintjén sem. Ezért nem dőltek még el

* Anyanyelvtanítási kísérlet a kommunikációkutatás eredményei alapján. 1971 — 1975. Szerk. Zsolnai József. Kaposvár, 1976. 254 l.

pl. olyan kérdések, hogy kell-e tanítani a csoportkommunikációt, vagy sem; fejlesztendők-e az ún. beleélő (empátiás) képességek, tanítandók-e a tömegkommunikációra vonatkozó ismeretek. Mivel ezek tisztázatlan kérdések a pedagógiai célelmélet körében, így nyelvészek, pszichológusok, nyelvpszociológusok kísérlik meg a problémák megfogalmazását és eldöntését. Az ő közreműködésük e kérdésben nélkülözhetetlen, illetékességük sem vitatható, de merészség lenne azt állítani, hogy közreműködésük elégséges. Mivel eddig hazánkban sem a nevelésfilozófiai, sem a középszintű pedagógiai elméletek nem tisztázták egyértelműen a kommunikációs képességek fejlesztésének kérdéskörét az osztálytársadalmi gyakorlat szükséglete szempontjából, rendkívül nehéz leírni a gyakorlat számára a kommunikációs szempontból kiválasztott célok és követelmények hierarchikusan összefoglalt rendszerét, tantervelméleti műszóval élve: a kommunikációs nevelés ún. céltaxonómiáját. (A nevelési célok rendszerszerű vizsgálatát az ún. céltaxonómiai vizsgálatokat B. S. Bloom kezdeményezte 1956-ban. Magyarországon 1972 óta vált ismertté. Vö. Báthory Zoltán: Értékelés a pedagógiában: problémák, perspektívák. Pedagógiai Szemle 1972. 3. 212—23). Mivel célelméletileg tisztázatlanok a fenti kérdések, a tantervkészítők és a kutatók saját tapasztalatuk és felkészültségük alapján hoznak döntést arról például, hogy a kommunikációs képességek mely körét érdemes fejleszteni egy-egy életkorban. Ha világosan látnánk a személyiség fejlődésében a kommunikáció szerepét mind a jövő társadalmi szükséglet, mind a közoktatáspolitikai szempontjából, eldönthető és leírható lenne, hogy — az óvodától a további iskolafokozatokon át — mit lehetne, és mit kellene tenni a kommunikációs képességek fejlesztése ügyében. Mindaddig, amíg ez várat magára, az anyanyelv-pedagógiai kutatások vagy lemondanak a kommunikációs nézőpontú célrendszerek (taxonómiák) kidolgozásáról, vagy magukra vállalják a kommunikációs neveléssel összefüggő céltaxonómiai jellegű problémák „megoldását”. Az utóbbi valamivel jobb az előzőnél, de semmi biztosíték nincs arra, hogy az ilyen önelvű problémamegoldás meg tudja mondani pl. a természettudományos nevelést gondozó szakembereknek, hogy nekik egy-egy iskolafokozaton belül milyen teendőik lehetnek a tudományos kommunikációs képességek fejlesztésében.

A célelméleti kutatások elégtelensége az egyes életkorokban lényeges nyelvi-kommunikációs tananyag kiválasztását rendkívül megnehezítik. Az itt tornyosuló problémák a következők. Az iskolában eddig tanított nyelvhasználati tevékenységek, mint pl. a helyesírás, az írás, az olvasás, a fogalmazás, a szépirodalmi művek elemzése stb. kommunikációs nézőpontból taníthatók, vagy sem; vagy milyen új nyelvhasználati tevékenységekkel bővíthető ezek köre? Célszerű-e pl. gyorsolvasást, beszédtechnikát, retorikát, publicisztikai stílust és műfajokat tanítani, vagy sem? Vagy pl. az ún. szóbeli kifejezőképesség fejlesztését csoportkommunikációs keretben oldjuk-e meg, vagy hagyományos módon? Ha a csoportkommunikáció mellett döntünk, akkor a metakommunikációs képességeket, a gesztust, a mimikát fejlesszük, vagy sem? Végül a kommunikációs képességek fejlesztését milyen grammatika tanításával tudatosítsuk? Avagy tanítsunk-e a tudatosítás érdekében egyáltalán kommunikációs ismereteket? Magunk úgy látjuk — kísérleti gyakorlatunk alapján —, hogy nagy könnyelműség lenne lemondani a nyelvi nevelési tantervek kommunikációelméleti megalapozásáról. Mégpedig azért, mert a kommunikációelméleti nézőpont nem csak tananyag kiválasztó, hanem tananyagelrendező elv is lehet a nyelvi

nevelés tanterveinél. Pusztán azért, mivel minden nyelvhasználati tevékenység — a levélírástól a köszönésig, vagy akár a rádióhallgatásig — leírható kommunikációs keretben. A kommunikációs elv a tananyagkiválasztásnál szelekciós elvként fogható fel. Mivel általa eldönthető, hogy egy adott nyelvi ismeret, vagy egy tervezett nyelvhasználati feladatsor szükséges-e, illetékes-e egy kommunikációs képesség fejlesztésében.

Ugyanakkor ez nem jelenti, hogy csak olyan nyelvi ismeretek tanításának van helye az iskolában, amely csak és kizárólag a nyelvhasználattal kapcsolatos. Ha csak ezt az elvet tartanánk kizárólagosnak, akkor pl. nyelvtörténeti ismereteket aligha taníthatnánk. A mondottak alapján arra hívjuk föl a figyelmet, hogy hibák sora származhat abból, ha a kommunikáció elvét nem kezeljük az egyik legalapvetőbb tananyagkiválasztó elvnek.

Feltehető a kérdés, a kommunikációnak milyen szerepe van a tananyag elrendezésében. A válasz a következő gondolatmenet alapján kézenfekvő. A kommunikációs képesség csak kommunikációs tevékenységben fejleszthető. Egy-egy kommunikációs tevékenység sikeres végzéséhez viszonylag pontosan körülírható, hogy milyen mennyiségű nyelvi-kommunikációs ismeret és milyen mennyiségű feladatsor megoldása szükséges. Ha rendelkezésünkre állna egy adott iskolafokon kialakítandó vagy kialakítható nyelvi kommunikációs képességek célelméletileg meghatározott köre, akkor el lehetne dönteni azt is, hogy a kérdéses tananyag elrendezését az elvégzendő kommunikációs tevékenységek vagy az elsajátítandó nyelvi-kommunikációs ismeretek elsődlegessége szempontjából célszerű-e hierarchizálni, illetőleg osztályozni elsősorban. (Saját — a kisiskolások kommunikációs képességeit fejlesztő — kísérletünkben tananyag-elrendező elv a nyelvi-kommunikációs tevékenységek elsődlegessége az ismeretekkel szemben.)

„A tekintélyre épülő iskola kommunikációs stílusáról még nem született részletekbe menő tudományos leírás. De mindnyájan ismerjük — ha máshonnan nem, emlékeinkből — a hosszú terem végén, a katedrán előadó, faggató, büntető, korholó, leereszkedő, kedélyeskedő tanártípust, aki imperatívusban vezeti végig az órát.” (Szépe György: Az iskola nyelve. Köznevelés, 1977. 17. sz. 10). Szépe diagnózisa sajnos a nyelvi-kommunikációs képességek fejlesztéséért elsődlegesen felelős magyartanárt éppúgy jellemzi, mint a nem magyartanárok nagy hányadát. Az most már a kérdés, hogy a kommunikációkutatás eredményeit is figyelembe vevő anyanyelv-pedagógia milyen úton-módon járulhatna hozzá ahhoz, hogy e nem kívánatos kommunikációs gyakorlat megszűnjön, hogy a tanulók kommunikációs aktivitása érvényesülhessen, közvetlenebb lehessen. Ne legyen formális, merev, hogy ezáltal lehetővé váljék a tanulók számára a nem kis összeszedettséget feltételező szakmai-tudományos és művészi kommunikáció gyakorlása a mindennapi kommunikációs élethelyzetek teljes rendszerének megtanulása, elsajátítása mellett. Nyilvánvaló, hogy az imént vázolt problémák csak gyökeres stílus- és magatartásváltással oldhatók föl a pedagógusok részéről, ennek pedig előfeltétele, hogy maguk a pedagógusok (de legalább a tanítók és a magyartanárok) megismerkedjenek a kommunikációkutatások eredményeivel, hogy tudatosulhasson bennük, miként fogható föl a jó értelemben vett tanulásiirányítás a kommunikációs problémák megoldásának egyik lehetőségeként, s hogy értékelni tudják a diadktika által leírt ún. munkaformákat (a frontális osztálymunkát, a csoportmunkát) a kommunikációs képességek fejlesztése szempontjából is. Ehhez persze az anyanyelv-pedagógiának nemcsak a kommunikációkutatás, hanem

a kiscsoportkutatás és a szociometria eredményeinek az alkalmazását is vállalnia kellene.

Ha az anyanyelv-pedagógia a fentebb vázolt módon képes lesz megújulni, alkalmas ismeretrendszer lesz arra, hogy általa a pedagógus a nyelvi-kommunikációs nevelést megértse, szabályozza és továbbfejlessze. S talán ezen az alapon lehetővé válik az is, hogy szakszerűen és jó szándékkal kezelje a lemaradókat, akik (ma már ez pedagógiai közhely) éppen nyelvi kommunikációs hátrányaik miatt tekinthetők lemaradóknak.

Befejezésképpen ismét hangsúlyozzuk, nem érheti szemrehányás az iskola nem magyar szakosait azért, mert nem tudnak kellő intenzitással a nyelvi kommunikációs nevelés problémájába becsúszni. E vázlatos problémafelvetésre épp azért vállalkoztunk, hogy rámutassunk, az anyanyelv-pedagógiának kell először megújulnia a kommunikációkutatások eredményeinek integrálásával azért, hogy az iskola képes legyen kapacitásának tetemes hányadát a nyelvi-kommunikációs nevelés érdekében mozgósítani.

Zsolnai József

Az anyanyelvi nevelés gazdagításáért. Pedagógus Továbbképző Intézet, Szolnok, 1977. 107 lap.

Az új tanterv alapelvét képező egységes (integrált) anyanyelvi nevelés ügyét szolgálja ez a tanulmánygyűjtemény, mely a Jászberényi Tanítóképző Főiskolán készült. Szerkesztője, Nagy József az előszóban három feladatkört vázol: „1. a nyelvi nevelés kiszélesítése, a nyelvi (anyanyelvi) szemléletmód formálásának szakszerűbbé tétele; 2. az előbeszéd és a kifejezőképesség rendszerszerűbb fejlesztése, az anyanyelvi nevelés egészébe való harmonikus beépítése; 3. az olvasási készség intenzívebb alakításával az önálló olvasás és az irodalom megszerettetése, a személyiségfejlesztés folyamatába való beillesztése” (3). A kötet tanulmányai ezen feladatok köré csoportosulnak; az írás eszközszerepével, a helyesírással és az írásbeli fogalmazással — a szerkesztő is utal erre — nem foglalkoznak. A könyvet terjedelmes bibliográfia zárja le (102–7), mely a legutóbbi évtized tantárgypedagógiai szakirodalmáról nyújt tájékoztatást.

1. Nagy József: „A beszédfejlesztés gazdagításának lehetőségei és módszerei az alsó tagozaton” (5–31). A szerző a beszéden beszédbeli kifejezőképességet ért, melynek szerepe az anyanyelvi nevelésben középponti: „...a beszéd és a szóbeliségen alapuló írásbeli kifejezőképesség az anyanyelvi nevelés egyik legnyilvánvalóbban integráló tényezője” (5). Pszichológiai alapokon (Rubinstein) nyugvó elmélete szerint a tanulók szituatív beszédlet kontextusossá kell tenni, ugyanis az összefüggő, kontextusos beszéd az írásbeli közlés elsajátításának az alapja (9). Szemléletes példákat idéz gazdag kísérleti anyagából erre a két beszédtypusra. Az elméleti fejtegetést módszertani kérdések követik: a beszédtechnika formálása, a szókincs gyarapítása, a tanulók szerkezetalkotó képességének továbbfejlesztése, ezen belül a szövszerkezetek tudatos alkotása, a mondatalkotás, valamint a dialógus és a monológ gyakorlása különböző beszédhelyzetekben.

A szókincs fejlesztésével kapcsolatos fejezet különösen jelentős, mert a szerző ebben ismerteti (14–22) a tanulók szóhasználatának gyakorisági jellemzőivel foglalkozó munkásságát. Módszerei a rugalmasabb szóhasználat fejlesztését célozzák.

A beszédképesség fejlesztésének időigényes munkája az anyanyelvi órákon történik: „Önálló beszédfejlesztő tantárgy nincs. Ennek a munkának bele kell olvadnia az egységes anyanyelvi nevelés folyamatába, az anyanyelvi órákon folyó tevékenységbe” (22). Ezt az aprólékos munkát az eddigénél kisebb óraszámkeretben kell elvégezni — itt a negyedik osztályos óraszámcsökkentésre gondolunk —, ezáltal mindenképpen kevesebb

idő jut a nyelvtanra és a helyesírásra. Ez utóbbi területeken — a pedagógusok általános véleménye szerint — már nem szabad kevesebbet nyújtani, mert ez már magára a beszéd-fejlettségre fog hátrányosan visszahatni. Korántsem tekinthető bizonyítottnak az a vélemény — melyre a szerző a 6. lapon hivatkozik, és amelynek pontosan a nyelvtan- és helyesírástanítással kapcsolatban van jelentősége —, hogy hatéves korra kialakul a nyelvi kompetencia, a tanítónak pedig csak a korlátozott kód által okozott hátrányos helyzet megszüntetése a feladata. A nyelvi kompetenciával néha még idősebb korban is baj van, mindenesetre elgondolkodtatóak az alábbi, 1978 januárjában írt felvételi dolgozatokból vett példák: „...alakjai nemesi büszkeséggel vannak *felruházva*”, „*Őt-e* pálya jobban vonzotta”, „*E-korszakában* pénzversei a legjelentősebbek” (58., 68. és 69. számú dolgozat). Természetesen Nagy József munkásságával egyetértünk, csak az érem másik oldaláról sem szabad megfeledkeznünk.

Egy terminológiai megjegyzés: a 7. lapon egyenlőségjel van a *beszédmű* és a *fogalmazás* között; ez nem célszerű, mert a beszédmű mint szövegnyelvészeti szakszó mászt jelent (vö. Deme: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai, 1971. 41, 388).

2. Fábrián Zoltán: „A beszéd és olvasás együttes fejlesztéséről” (32–45). A szerző szerint a szókincs fejlettsége és az olvasási készség között szoros kapcsolat van, ezen tételt kísérletekkel bizonyította, melyekből adatokat közöl tanulmánya bevezetőjében. Két részterületet vizsgál: 1. A beszéd szerepe az olvasási készség fejlesztésében. 2. A beszéd szerepe az aktív olvasói magatartás fejlesztésében. A kezdeti szakaszban nagy szerepet tulajdonít a mesehallgatásnak, a 3–4. osztályban pedig az olvasmányok tartalmának. Az eddig is bírált olvasmányanyag felfrissítéséről, átalakításáról, érdekessé tételéről ír, amelyre valóban nagy szükség van.

3. Farkas Ferenc: „A szövegelemzés és lehetőségei az alsótagozatos nevelésben” (46–62). Ez a tanulmány a kötetnek az igazán úttörő munkája, ugyanis a szövegten eredményeit kísérli meg az oktatásban alkalmazni. Módszerűen a szegmentálást és a kohézió megállapítását választja, keresi a kommunikáció szempontjából lényeges elemeket, és ezek alapján stilisztikai következtetéseket kíván levonni. „Végző célja: a közlés és értés tudatosságának biztosítása, a beszéd, íráskészség, valamint a szövegértés gazdagítása” (46). A tanítóknak az órára való felkészülés során a következő szintek vizsgálatát ajánlja: a szövegszint, a mondat szintje, a szerkezetek szintje, a szókészlet szintje, a szóhasználat szintje. A stílárius vonásokra csak a szókészlet szintjén utal; ezzel nem értünk egyet, hiszen a többi szintnek is van stílúshatása. A tanulmányt példa zárja le, azaz egy tanítási óra leírása, ahol is kitűnik, hogy az egyes szintek szövegbeli összefüggéseik alapján valóban új megvilágításba kerültek. Természetesen csak olvasmányrészleteket dolgozhatunk fel az említett módon. „A szövegelemzés elemi szintű művelése előkészíti a felső tagozat és középiskola anyanyelvi nevelésének eredményesebb tételét, és nagy szolgálatot tehet a funkcionális nyelv szemlélet kialakításában” (54).

4. Doboss Gyula: „Elvek és eljárások a szépirodalmi olvasmányok feldolgozásában” (55–62). A műelemzéssel az alsó tagozaton is kell foglalkozni, tudniillik az eddigi elemzések kimerültek a történet és a tanulság ismertetésével. A szerző a kommunikáció-elméleti modell alkalmazását tartja célravezetőnek, de a dolgozat további részében nem marad meg ennél az elméleti kiindulásnál. Az elemzést a fogalmazástani szempontjainak hangolja össze, a következő egységekre összpontosítja figyelmét: cím, a mondatok összefüggése, kapcsolatuk, rokonértelműség, elrendezés, tagolás, anyaggyűjtés. Nem fejt ki rendszeresen az egyes területekhez kapcsolódó tudnivalókat, inkább ötleteket ad; úgy is mondhatjuk, hogy az ötletadást alapulvó emeli: „Szabály, séma nincs” (62) — írja; ez meglehetősen kényelmes álláspont olyan időszakban, amikor a forrongás miatt pontosan az elemzési módszerek kidolgozása a feladat. „A szakirodalom és újabb

dokumentumaink is ilyen szellemben nyilatkoznak az érintett kérdésekről” (62) — jegyzi meg, az új Anyanyelvi tantárgypedagógia jegyzetre hivatkozva. Ezzel az alapállással kötelességünk vitatkozni, hiszen tanítók százait bocsátjuk ki úgy, hogy a kelleténél csekélyebb módszerbeli eligazítást kapnak az új jegyzet alapján. Pedig szárnyalni, ötletekkel sziporkázni csak az tud, aki elrugaszkodik a mesterségbeli megkötöttségektől, de a mesterségbeli fogások ismerete nélkül szárnyalás sincs, csak kapkodás. A tanyai, a falusi és a nagyvárosi közlekedésben tolongó, sokszor másokat helyettesítő, két műszakban dolgozó tanítóknak kevés idejük van szakeikkek lapozgatására, több módszertani segítségre van szükségük, mint valaha, és ezt az új jegyzet nem adja meg.

5. Fábiánné Kocsis Lenke: „Az olvasás tanítás lehetőségei a tanulók erkölcsi nevelésében” (63–77). A tanulmány az erkölcsi tudatosság, az erkölcsi meggyőződés és az erkölcsi érzelmek kialakításával foglalkozik az olvasás tanítással kapcsolatban. Az etika oktatás jelenleg még kidolgozásra vár, nincs e célra külön tantárgy, ezért ki kell használnunk az adott lehetőségeket. Ez a feladatunk igen nagy jelentőségű, hiszen „míg tanulóink természettudományos területeken gazdag tudásanyaggal rendelkeznek, ismereteik, fogalmaik kellő differenciáltságúak, addig társadalmi ismereteik, s köztük erkölcsi vonatkozású fogalmaik és ítéleteik is rendkívül hiányosak és bizonytalanok” (63).

6. Gledura Lajos: „Vizuális nevelés az anyanyelvi órákon” (78–87). A szerző a képolvasás lényegével és (közlési, gyakorlási, irányító, ösztönző) funkcióival foglalkozik, majd az anyanyelvi nevelésben betöltött szerepét tárgyalja (az integrálás eszköze, a személyiség megismerésének lehetősége, a képolvasás és ábrázolás, képolvasás és szimbolikus gondolkodás).

7. Horgosi Ödön: „Anyanyelvi nevelés — idegen nyelvi nevelés az alsó tagozatban (különös tekintettel az orosz nyelvre)” (88–101). A tanulmány bevezetése ismerteti az alsó tagozatos nyelvoktatás rendszerét, a tagozatokat (amelyeknek megszüntetése ebben az évben megkezdődik), majd a tanítóképzők orosz szakosító kollégiumairól ad tájékoztatást. A dolgozat nagy része kontrasztív elemzést tartalmaz. Ez a téma nem tartozik közvetlenül az anyanyelvi neveléshez, ezért mindössze két megjegyzésre szorítkozunk: 1. A 93. lapon ezt írja a szerző: „Nyomdatechnikai okokból nem szabályszerű átírást alkalmazunk!” Nemigen világos ez a megjegyzés a 96. és a 97. lap példái alapján: *znat'*, *portfel*, *szkam'ja*, *ucsü' sja*, *zanimat'szja*, *chorosaju*, *S Novym godom* stb. Azt hiszem, a nyomdatechnika nem akadály a annak, hogy a szerző döntsön 'vagy az AkH., vagy a szlavisztikában honos fonetikai átírás mellett. 2. A 90. lapon ez áll: „A nyelvtanulás problematikáját általában érintve több nyelvész és nyelvpedagógus hangsúlyozza, hogy a tanuló ne „a nyelvet”, hanem annak saját használatra szükséges funkcióit sajátítsa el. Ennek következtében sürgetik a nyelvtanulás „mikronyelvének” a kidolgozását, amely-nél alapvetőnek a deszkriptív és a generatív elv összeegyeztetésének problémáját tartják.” Ez utóbbi állítás vagy fölületes fogalmazású, vagy nincs átgondolva, tudniillik: „... a generatív grammatika lényegében azt a folyamatot kívánja modellálni, amellyel a nyelvképesség, a kompetencia birtokában egy nyelv valamennyi mondatának a szerkezete leírható” (kiemelés tőlem, J. A.; Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Dacia, 1977. 157).

Összegezésként: Vajon megfelel-e a tanulmánykötet annak a célnak, amelyet a cím fogalmaz meg: „Az anyanyelvi nevelés gazdagításáért”? Az a meggyőződésünk, hogy igen. Ez a gazdagítás azonban nem jelent lényeges megújulást; a tanulmánygyűjteményből kibontakozó problémák pedig az általános helyzet problémái. Ügyelnünk kell arra, hogy ez a gazdagítás minden vonatkozásban gazdagítás legyen.

A. Jászó Anna

Logikai relációk kifejezése hálódigrammmal a szöveg és a mondat vizsgálatában

A tudomány fejlődésében egyes problémák rendszerint akkor merülnek fel — állapította meg Marx —, amikor megoldásuk feltételei létrejönnek. Ez a helyzet a szaktudományoknak és társtudományainak fejlettségi szintjével, de a megfelelő — esetleg máshonnan kölcsönzött — kutatási módszer alkalmazásával is bekövetkezik.

Minden szaktudománynak megvan a sajátosságosan rá jellemző, többnyire tapasztalaton alapuló hagyományos kutatási metodikája, egyre gyakoribb azonban az egymástól látszólag távol eső tudományágak kutatási módszereinek átvétele, s így a módszerek szintézise, a problémának tudományközi közelítése. Bizonyos vonatkozásban integrálhatja a különböző tudományágakat a kérdésföltevés, nevezetesen az, hogyan növelhetjük közlendőnk információtartalmát (rövid közleményben több hírmennyiség), és hogyan tehetjük áttekinthetőbbé, egyértelműbbé.

Bonyolult összefüggések megértésére gyakran elégtelen a szóban (időbeli egymásutániségben) vagy írásban (lineáris rákövetkezésben) közölt szöveg, mert egyszerre csak viszonylag kisszámú relációt tudunk áttekinteni, megjegyezni. Segítségünkre lehet pl. a grafikon, a gráf, a diagram, a modell, a konfiguráció stb., tehát a probléma látható megjelenítése. Ennek lehetőségeit érdemes keresnünk, gondosan ügyelve arra, hogy mit, mikor, hol és milyen feltételek között alkalmazunk.

Az operációkutatás (operáció = 'művelet, műveletek rendje bizonyos feladat végrehajtásáról' jelentésben) távol esik a nyelvtudománytól, nem társ- vagy rokontudománya, sőt nem is érintkezik vele. Nem egyéb, mint „az egyes tudományágak közös vonásaiból épülő ún. »tudományközi tudomány«. Kenneth Boulding találóan »több-nemű» tudománynak nevezi. Az operációkutatás és a vezetéstudomány konvergenciát mutat, s ez azt jelenti, hogy bonyolult rendszereket egészében — és nem csupán vetületeiben — igyekszik megragadni, módszereiben pedig egzakt problémakezelésre törekszik” (Dr. Papp Ottó: A hálótervezés módszertana és alkalmazása. Tankönyvkiadó Bp., 1973. Kézirat 8).

Az operációkutatás módszerei közé tartozik a hálótervezés is; üzemszervezésben, tervezésben, technológiai folyamat megtervezésében stb. alkalmazott módszer. „A hálótervezés célja és eredménye, hogy vizuális és könnyen áttekinthető képet alkossunk a munkafolyamat egészéről, feltüntetve a kapcsolatokat, függőségi vonatkozásokat is. Gyors és tömör információközlésre alkalmas” (i. m. 58). A hálótervezés tehát több egy mást követő, esetleg párhuzamosan futó folyamat grafikus ábrázolása, amelyhez ha szükséges, a tevékenység időigényét is kiszámítják, s ezzel a különböző időpontban indítható részmunkákat összehangolják.

* Nevezhetnénk így: a szentenciológiában és a textológiában — a kifejezéseknek a Deme László által használt értelmében (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó. Bp., 1971. 388).

Az elmondottak után még mindig nehezen képzelhető el, hogy az említett módszernek köze lehet a nyelvtudományhoz, s hogyan volna ezen belül a szentenciológiában és a textológiában alkalmazható. Ehhez többet kell tudnunk a hálótervezésről, a hálódiaagrammal történő ábrázolásról, annak törvényeiről, szabályairól, elveiről.

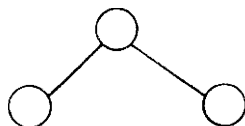
A hálótervezés alapja

Hivatkozhatnánk a szakmunkákra (Papp Ottó i. m., továbbá ua. 383. Bibliográfia (23), (37), (41) sorszám; T. Werneck—F. Ullmann: Hálótervezés. Műszaki Könyvkiadó. Bp., 1975.) magyarázat nélkül, de inkább a rövid bemutatást választom, megkönnyítendő a terminológia értelmezését, kialakítását. Mindezt a jelzett szakirodalom alapján állítottam össze, elsősorban azokat a részeket emelve ki, amelyek nélkülözhetetlenek a megértéshez.

A hálótervezés — mint ezt fentebb idéztem — elsősorban *folyamattervezés*; pl. egy munkafolyamatnak a kezdetétől a befejezéséig szóló elemekre, munkafázisokra bontott, vagy bontható terve. A folyamattervezés a legegyszerűbb fázisa a hálótervezésnek, ehhez járulhat még az időtervezés, költségtervezés, kapacitástervezés. A mi szempontunkból — feltételezésünk szerint — ez a fázis, vagyis a folyamat- vagy logikai tervezés a használható. Ez ugyanis a kezdő ponttól a végpontig terjedő munkafolyamaton — esetleg szakaszon — belül a logikai összefüggések feltárására törekszik. Alapja a *hálódia* gram, a terv grafikus ábrázolása a folyamatok időbeli lefolyásának és logikai kapcsolatainak feltüntetésével.

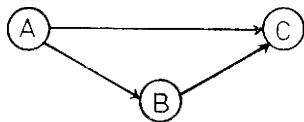
A pontosság kedvéért és a lényeg megértése céljából szóljunk egy kicsit részletesebben az ábráról.

A gráf: ábra; pontokból és azok közül bizonyosokat összekötő élekből álló alakzat (1. ábra).

1. ábra

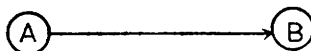
A hálódiaagram irányított éleket igen, ugyanakkor körutat nem tartalmazó gráf (2. ábra).

2. ábra

A nyílak jelzik a kapcsolat irányát (mindig balról jobbra mutathatnak), nem lehet körben forgó, önmagában zárt rendszer. A háló formai elemei: körök (esetleg mértani formák), vonalak és nyílak.

A körök s a nyílban végződő vonalnak is megfelelő jelentése van a hálótervezésben. A jelentés különböző: számunkra az „eseményt orientált háló” alkalmazása látszik célravezetőnek. Ez esetben a kör = „tevékenység”; a vonal nyíllal = logikai rákövetkezés (3. ábra).

3. ábra

„A” logikailag összekapcsolódik „B”-vel, de „A” időben és sorrendben megelőzi „B”-t. Mivel több tevékenység logikai relációját akarjuk ábrázolni, a „tevékenység”-köröket számmal vagy az ábécé betűivel jelöljük. Szabály, hogy a nyílnak a kisebb sorszámról a nagyobb felé kell mutatnia, ugyanígy a betűjelölésnél is ennek a feltételnek kell érvényesülnie.

„A hálódiaagramnak a feladat végrehajtási modelljét kell adnia, tehát úgy kell egymás után kapcsolnunk, hogy a végrehajtás módjáról [sorrendjéről, rákövetkezéséről — *R. M. E.*] adjanak tájékoztatást. Ha többfelé elágazó tevékenységet tervezünk, úgy kell összeilleszteni, ahogyan azok valóban egymás után következnek, egymásból folynak, vagy esetleg párhuzamosan futnak” (Papp Ottó i. m. 28).

A hálótervezés logikai szabálya, hogy valamilyen rendszerező elv alapján kell egymáshoz kapcsolnunk a „tevékenység”-eket; a rendszerező elv nem lehet más, mint ami a rendszer alapját képezi; pl. termelési feladatoknál a technológia.

Logikai sorrend szempontjából vannak: 1. Egymástól független tevékenységek, nincs közöttük olyan kapcsolat, amely szükségessé teszi, hogy egy tevékenységet előbb befejezzünk ahhoz, hogy a másikat indíthassuk. 2. Egymástól függő tevékenységek, amelyek *a)* megelőző, *b)* egyidejű, *c)* rákövetkező tevékenységek lehetnek (Papp Ottó i. m. 28–9).

Összegezve az eddigieket: Egy megjelölt feladat végrehajtásához (pl. nagyobb szabású építkezéshez) hálótérket készítünk. Ismernünk kell hozzá a háló elemeit (esemény, tevékenység, rákövetkeztetés); a háló geometriai szabályait (összefüggő, irányított, hurokmentes); a háló logikai szabályait (a rendszerező elv legyen az, ami a rendszer alapját képezi).

A háló elkészítése előtt az indító és a célesemény közti munkafolyamatról részletes folyamatlistát készítünk. (A folyamatlista a munkafolyamat programozása és megfelelő sorrendbe állítása. Ezt a sorrendet jelöljük számmal vagy betűvel. Elkészítése feltétlenül szakértelmet kíván.) „A hálótervezés egyik legfontosabb és ugyanakkor talán legnehezebb mozzanata a logikai háló megszerkesztése. Az egész terv „jósága” ezen áll vagy bukik” (Papp i. m. 58). A folyamatlista alapján, a logikai kapcsolatoknak, függőségeknek figyelembevételével elkészítjük a hálódiaagramot.

Ismerkedjünk meg a fentiek kívül néhány fontos fogalommal:

Látszattervékenység — nincs időigénye, jele — $\rightarrow$ (Papp i. m. 33).

Csomópont — több nyíl fut be, illetve indul ki egy pontból (Werneck—Ullmann i. m. 225).

Különböző léptékű háló — összetettebb tervek nagy léptékű hálóval ábrázolhatók, ennek egy kiragadott eleme maga is lehet kis léptékű részhaló.

A hálószerkesztés technikai fogásairól, módszereiről nem szólok, s szemléltető hálódiaagramot sem közlök itt, majd a továbbiakban, a szöveg vizsgálata kapcsán részletesebben magyarázom.

Szükségesnek látszik megjegyeznünk a terminológiát illetően, hogy a magyar műszaki szaknyelv terminológiája sem egyezik minden tekintetben a külföldi (német, angol, orosz) szakirodalomban közöltekkel (Werneck—Ullmann i. m. 307). Mi a magyar nyelvű munkák terminológiáját vettük és vesszük alapul, nyelvünkön belül ugyanis egységesítették a terminusok értelmezését.

Hálótervezés — nyelvtudomány

„A hálótervezés rendkívül sokféle, egymástól jelentősen eltérő feladatok megoldására alkalmazható” (I. Werneck—F. Ullmann i. m. 8). Ebből az utalásból kiindulva érdemes megpróbálnunk: mond-e valamit a nyelvtudomány számára is, le tudjuk-e fordítani a műszaki szaknyelvet saját tudományunk szaknyelvére; s ha mindez sikerül, segíti-e a nyelvtudomány valamely ágának a fejlődését tartalmilag, vagy esetleg csak új ábrázolási formákkal.

Információelméleti kutatások kapcsán egy szovjet tudós, Szkorohogyko E. T. megkísérelte a háló alkalmazását a nyelvtudományban. (Szemanticesszkije szvjázi v lekszi u teksztah. Voproszju informacionnoj teorii i praktiki [szbornik N° 23.] Viniti Moszkva 1974. 6—105.)

A szöveget alkotó egyes mondatok szemantikai kapcsolatát mutatja ki hálós módszerrel, elsősorban a lexikai és grammatikai egységek közötti kapcsolat alapján. Típushálókat szerkeszt, de ezek nem fejeznek ki relációt, nem orientált hálók. Beszél gráfról — ez mindig az ábrát jelenti; s hálóról — ez a szerkezetet. Szépirodalmi és tudományos szakszövegek, főleg az utóbbiak struktúráját tipizálja, s megkísérli összeállítani a típushálók rendszerét. Kutatásai — a publikáció szerint — statikus szemléletűek: elsősorban struktúrákat keres, s alapul a kész szövegbeli statikus egységet veszi, kiemelve a szövegrészleteket a kommunikációs helyzetből.

De ha a beszélést, a szövegalkotást folyamatként szemléljük, a kapcsolatok dinamizmusa lényeges és szembevetendő. Ez a dinamikus összefüggés, azaz a folyamat a szövegalkotásban olyan jelentős, hogy mindenképpen figyelmet érdemel, s a szövegvizsgálat során nem mellőzhető.

Végül tehát mit érdemes vizsgálnunk és ábrázolnunk hálómódszerrel? A címben jelzett szentenciológiát és textológiát igen: úgy tűnik, hogy a mondatban és szövegben rejlő tartalmi-logikai relációkat feltárhatjuk és megjelíthetjük hálódiaagram segítségével.

Kiindulási lehetőséget kínál a szöveg: ezen belül a különböző nagyságrendű egységek pl. fejezetek, bekezdések, mondategységek, mondategységek¹ közötti relációk elemzése. A rendszerező elvet mindig előre tisztáznunk kell: pl. egy fejezeten belül a bekezdések logikai relációt szándékoznak elemezni. Ennek a hálóábrája nagy „léptékű” lesz, mert kisebb egységekre is bonthatnánk — mondategységekre, mondategységekre.

Különböző műfajú és nagyságrendű korpuszokat hálódiaagram segítségével vállatva a szöveg tartalmi viselkedésformáira derülhet fény. Hangsúlyozom: nem grammatikai vagy szerkezeti viszonyok feltárására vállalkozom itt — más rendeltetésű munkák erről érdemlegesen szólnak (Deme László i. m., továbbá uő.: A mondatok kapcsolódása a beszédben. Nyr. 89: 292—302; Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik. NytudÉrt. 83. sz. 114. stb.; Békési Imre: Tipológiai és gyakorlati adatok a bekezdésnyi beszédmű szerkezetéről. JATE Nyelvészeti Dolgozatok 1974. 9—18; uő. A közös elemek kapcsoló szerepe a mondat fölötti szövegegységben NytudÉrt. 83. sz. 82; uő.: Egy baleseti hír szerkezete Nyr. 1974. 414—21; stb.) — csupán tartalmi-logikai relációk feltárására.

a) „Tartalmi mélyítés”² és hálódiaagram

Arany János a következő sorokat írta Szilágyi Istvánnak egyik hozzá intézett baráti levelében:

¹ A *mondategység*, *mondategység* a Deme László használta értelmében (i. m. 39).

² Tartalmi mélyítésen a közölt információ (híryanag) minél több oldalú bemutatását értem.

„E fordulatos időben fordulunk mi is — lefelé. Vagy fordulunk, a mint a szél fú, mint a szélkakas. Fordulunk, mint a pecsenye a nyárson, mindig sületlenebb oldalunkkal a tűz felé, hogy süljön meg az is. Fordulunk, mint a búzaszemek a rostában: fölül a gaz; mint az ördögmotolla, mely sehova sem halad, mint a »jóidőmalma« — így összszel: mondjak-e még többet?» (Arany János levelezése író-barátaival. Bp., 1888. I: 264.)

Tekintsük egy tartalmi „tömbnek” (l. Deme László: Az általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969. 111) ezt a közlést, és próbáljuk meg relációit ábrázolni. Először tartalmi szegmentálással mondategységekre bontjuk a tömböt. Ezután a kódolás következik; a mondategységeket az ábécé betűivel szimbolizáljuk.

A = „E fordulatos időben fordulunk mi is — lefelé.

B = Vagy fordulunk, a mint a szél fú, mint a szélkakas.

C = Fordulunk mint a pecsenye a nyárson, mindig sületlenebb oldalunkkal a tűz felé, hogy süljön meg az is.

D = Fordulunk, mint a búzaszemek a rostában: fölül a gaz;

E = mint ördögmotolla, mely sehova sem halad

F = mint a „jóidőmalma” — így összszel:

G = mondjak-e még többet?”

A kódolt szöveg tartalmi-logikai összefüggéseinek optimális feltárásával készítjük el a „folyamatlistát”: a mondategységek tartalmi összefüggéseit, egymásrakövetkezését kell tükröznie.

Folyamatlista:

A összekapcsolódik	B, C, D, E, F, G-vel
B összekapcsolódik	G-vel
C összekapcsolódik	G-vel
D összekapcsolódik	G-vel
E összekapcsolódik	G-vel
F összekapcsolódik	G-vel

Látszatösszefüggések:	B — → C
	C — → D
	D — → E
	E — → F

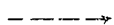
Most elkészíthetjük a szöveg nagy léptékű logikai hálóját. (Azért nagy léptékű a háló, mert kisebb egységekre is bonthatnánk, pl. mondategységekre.)

A kör "tevékenységet" jelent a hálótervezésben
- itt mondategységet.

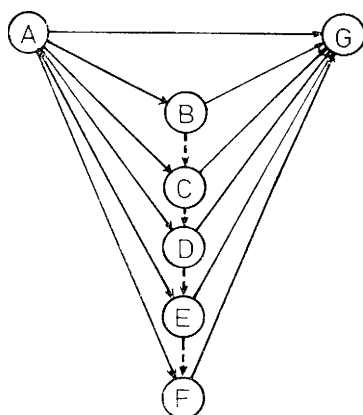

Logikai rákövetkezést, tartalmi összefüggést
jelent. / "A" megelőzi "B"-t, "B" követi "A"-t /

Látszatösszefüggés - itt egymásutániság.

Hálódiaagramja a 4. ábra

4. ábra

Érdemes figyelni arra, hogy rövid, gyors és tömör az információközlés, amit a hálódia a leírással vagy szóbeli közléssel szemben nyújt. Hogyan írhatnánk le? Így:

A vizsgált korpusz hét mondategészből áll, egységes tartalmi tömböt alkot (Tartalmi egységnek, tömbnek tekintem a kb. egy bekezdésnyi terjedelmű szöveget amely egy tételmondatból és annak rövidebb vagy hosszabb kifejtéséből áll.) A mondat-egészek tartalmi-logikai összefüggése a következőképpen alakul: az első és utolsó mondat-egész olyan szorosan összefügg, hogy a többi mondategész akár el is maradhatna, ha csak a legszükségesebb tényeket akarnánk közölni: „A”-ra következhetne „G”, a „rövid menet”: $A \rightarrow G$. (Elnevezése — „rövid menet”, s a későbbiekben a „teljes menet” is — Deme László-tól származik, szóbeli közlés alapján.) Mondandónk tartalma így a legszükségesebbekre korlátozódik, többről informál azonban a következő relációk közül bármelyik:

$$\begin{aligned} A &\rightarrow B \rightarrow G \\ A &\rightarrow C \rightarrow G \\ A &\rightarrow D \rightarrow G \\ A &\rightarrow E \rightarrow G \\ A &\rightarrow F \rightarrow G \end{aligned}$$

A legtöbbet azonban a „teljes menet” (A-tól B-n, C-n, D-n, E-n, F-en át G-ig) mond számunkra (lásd a 4. ábrát): az egyes mondat-egészek tartalmilag mélyítik az egész tömb jelentését. A látszatösszefüggés a valóságban meglevő egymásutániségot szimbolizálja; s a kapcsolat azért „látszat”, mert egymás nélkül is funkcionálhatnának a „B”-től „F”-ig terjedő mondat-egészek. Másképpen kifejezve: kulcsfontosságú az egymással konvergencia „A” és „G”. Mindkettő „csomópont” tehát külön-külön is konvergenciát mutatnak B-vel, C-vel, D-vel, E-vel, F-fel — az utóbbiak egymással divergensek.

Továbbá az idézett tartalmi tömb alapinformációját³ az „A” $\rightarrow$ „G” relációban közöljük: nevezhetnénk ezt az információ első szintjének — jelölve i_1 -nek. Nem maradunk meg ennél a szintnél, hanem még öt információval bővítjük (B, C, D, E, F). Képlettel kifejezve $K = i_1 + 5$. Értelmezése: a vizsgált tartalmi tömb (korpusz = K) egy (i_1)

³ Alapinformáció: az olvasó vagy hallgató számára közölt, a megértés szempontjából nélkülözhetetlen híranyag.

alapinformációt + 5 kiegészítő információt közöl. Funkciójukat tekintve a kiegészítő információk mélyítik a tartalmat.⁴

A hálóra a diagram formájával is kifejezi a tartalmi mélyítést, s ha ismerjük az ábrázolási rendszert, gyorsan áttekinthetjük a tartalmi konstrukciókat is.

b) Bevezetői nagyságrendű szövegrészek tartalmi-logikai szerkezetének összehasonlító egybevetése hálódiaagram segítségével

Az egybevetés céljára választott korpuszok egyetemi tankönyvekből vett bevezetői részletek. A tanárképző főiskolák számára készült Rónai Béla—Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika (Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 36) szerkesztéstani részében az anyag elrendezésének elveit taglalva a logikai sorrendet mint elrendezési elvet Deme László: Az általános nyelvészet alapjai (Bratislava, 1969. 215) című egyetemi tankönyvének részletével szemlélteti a szerző. Magam is ezt a szöveget választottam, de nem az utalást, hanem az eredeti egyetemi tankönyvet véve alapul; ugyanis egy bevezetői egészre, nem annak részére volt szükségem. „A nyelvtudomány: a nyelv és beszéd tudománya” a fejezet címe, melynek bevezető bevezetését vizsgáltam hálós módszerrel.

Az egybevetésre szánt másik korpusz Kardos Lajos: Általános pszichológia (Tankönyvkiadó, Bp., 1964. 155) „A beszéd” című fejezetének a másikéhoz hasonló nagyságrendű része. Két egyetemi tankönyv, mindkettőjük rendeltetése azonos, a téma is rokon, legfeljebb más-más tudományág felől közelítve.

A Deme-szöveg jele legyen K_1 (korpusz 1) a Kardos-szövegé K_2 .

Vizsgáljuk az elsőt!

K_1

„Amit Marx a filozófiára mond, az érvényes a szaktudományokra is: hogy feladatuk a valóságnak nemcsak tanulmányozása, hanem megváltoztatása is. Ezt azonban a nyelvtudomány csak akkor érheti el, ha már vizsgálódása során is tekintetbe veszi ezt a végső célt. Tehát a nyelvet nem szemlélheti úgy, mint önálló és önálló rendszert; csak mint olyan eszközrendszert, amely a beszéd szolgálatában áll. S a beszédet sem tekintheti másképpen, mint funkcionális társadalmi tevékenységnek, amely a kommunikáció lebonyolítására való. Mindkettőben a társadalmi szerepet-feladatot kell látnia elsősorban. S ha vizsgálódásai során — helyesen — felfedezi azt, hogy a mondat már nem a nyelv egysége, hanem a beszédé, s hogy a beszéd már nem eszközkészlet, hanem eszközhasználat, akkor ebből le kell vonnia a következtetéseket. De nem azt, hogy a beszéd — és alapegysége, a mondat — már nem tárgya a nyelvtudománynak. Ellenkezőleg: azt, hogy a nyelvtudomány nem pusztán a nyelv tudománya, hanem az e g é s z n y e l v h a s z n á l a t é; nyelv és beszéd egyaránt.” (Deme László: Az általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969. 215.)

Az előzőekben közölt módon kódoljuk a szöveget.

- A = „Amit Marx a filozófiára mond, az érvényes a szaktudományokra is: hogy feladatuk a valóságnak nemcsak tanulmányozása, hanem megváltoztatása is.
- B = Ezt azonban a nyelvtudomány csak akkor érheti el, ha már vizsgálódása során is tekintetbe veszi ezt a végső célt.
- C = Tehát a nyelvet nem szemlélheti úgy, mint önálló és önálló rendszert; csak mint olyan eszközrendszert, amely a beszéd szolgálatában áll.

⁴ Kiegészítő információ: a megértés szempontjából nélkülözhető háttéranyag.

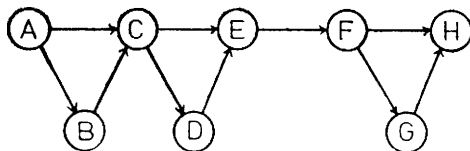
- D = S a beszédet nem tekintheti másképpen, mint funkcionális társadalmi tevékenységnek, amely a kommunikáció lebonyolítására való.
- E = Mindkettőben a társadalmi szerepet-feladatot kell látnia elsősorban.
- F = S ha vizsgálódásai során — helyesen — felfedezi azt, hogy a mondat már nem a nyelv egysége, hanem a beszédé, s hogy a beszéd már nem eszközkészlet, hanem eszközhasználat, akkor ebből le kell vonnia a következtetéseket.
- G = De nem azt, hogy a beszéd — és alapegysége a mondat — már nem tárgya a nyelvtudománynak.
- H = Ellenkezőleg: azt, hogy a nyelvtudomány nem pusztán a nyelv tudománya, hanem az egész nyelvhasználaté; nyelv és beszédé egyaránt.”

A kódolt szöveg folyamatlistája tartalmi-logikai relációk alapján.

Folyamatlista:

A összekapcsolódik	B—C-vel
B összekapcsolódik	C-vel
C összekapcsolódik	D—E-vel
D összekapcsolódik	E-vel
E összekapcsolódik	F-fel
F összekapcsolódik	G—H-val
G összekapcsolódik	H-val
○	= mondategész
→	= logikai rákövetkezés, tartalmi összefüggés

A K_1 hálódiaagramja az 5. ábra.

5. ábra

A hálódia illusztrálja a K_1 szukcesszivitását, lineáris voltát, azt, hogy „A”-tól „H”-ig terjed és 8 mondategészből áll. A „rövid” és „teljes” menet itt is világosan elkülöníthető. A „rövid menet”: $A \rightarrow C \rightarrow E \rightarrow F \rightarrow H$ a bekezdés lényegét közli; ha abból bármit kihagynánk, csorbulna a szöveg tartalma. A „teljes menet” 3 mondategésszel (B, D, G) több; de nem egyszerű mennyiségi növekedésről van szó, hanem olyan kiegészítésekről, amelyek a tankönyvi szöveg minőségét is növelik; méghozzá az egész bekezdését, és nemcsak azét a mondategészét, amelyhez tartalmilag közvetlenül kapcsolódnak.

Nézzük meg ismét a hálódiaagramot (5. ábra) és segítségével próbáljuk meg bizonyítani ezt az állítást. „A” közvetlenül is tartalmi-logikai relációban van „C”-vel, „B” is „A”-ból következik, s bár összefügg „C”-vel is, „B” elsődleges feladata az egész bekezdés tartalmi konstrukciójának szempontjából fontos. Az „A” ugyanis — a bekezdés tételmondata — filozófiai jellegű megállapítás, a „B” ennek speciális irányba (a nyelvtudományra) történő fordítása úgy, hogy szempontot ad a további tartalmi kapcsolatokhoz (ez a szempont a „cél”), vagyis a konklúzióra történő utalás.

A „C” részletező kiegészítése a „D”. A „G” feladata az „F” tartalmi egyértelműsítése.

A fentieket összegezve: bár a szerző mondandóját „rövid menet”-ben is kifejezheti, ez nem célszerű, mert a pontos információt a „teljes menet”-tel adja, ugyanis az

egész bekezdés egysége érdekében tesz kiegészítő utalásokat: „B”; vagy megállapításokat pontosít; „D”, „G”. Tankönyvről lévén szó, ez indokolt szempont.

Egy kis kitérővel, közbevetésként nézzük meg a K_1 jelzésű szöveg „A” mondat-egységének kis léptékű logikai hálóját is. Ez úgy értendő, hogy „A”-t mondat-egységekre bontjuk, elkészítjük a folyamatlistát s a hálódiaagramot. Kódolásra itt a numerikus sort alkalmazzuk.

„A”

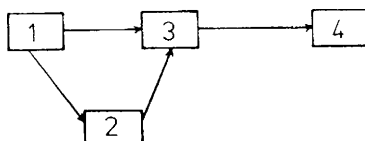
1. Amit Marx a filozófiára mond,
2. az érvényes a szaktudományokra is;
3. hogy feladatunk a valóságnak nemcsak tanulmányozása,
4. hanem megváltoztatása is.

Folyamatlista:

1. összefügg 2, 3-mal
2. összefügg 3-mal
3. összefügg 4-gyel

□ = mondat-egység
 → = logikai összefüggés

Hálódiaagramja a 6. ábra.

6. ábra

A hálórész a mondat-egységek tartalmi kapcsolódását mutatja. Érdekes, hogy hasonló a bekezdésnyi szöveg (K_1) ábrájának első láncszeméhez a kisebb egység tartalmi-logikai rendje is.

Nem próbálkoztam vele, hogy a mondat-egységeknél kisebb egységek hálója meg-rajzolható-e (szintagma, glosszéma, lexéma), ez merőben új szempontokat követelne, s az értékelés is minden bizonnyal másként történhetne.

A kitérő után ismerkedjünk meg a K_2 jelzésű szöveggel, és a megszokott előkészítés után szerkesszük meg a hálódiaagramot.

K_2

„A beszédet megalapozó feltételes kapcsolatok látszólag eltérnek a közönséges feltételes reflexektől, melyekről eddig szó volt. Nem tekinthetők időlegesnek, hanem az egyén egész életére szólóan kialakulnak. Úgy tűnik fel, hogy pl. az asztal érzéklete és az „asztal” szó kimondása közötti kapcsolat sohasem múlhatik el, ha egyszer elég szilárdan létrejött — nem kerülhet sohasem gátlás alá (hacsak kóros esetekben nem). A feltételes reflex, mint emlékezhetünk, gátlás alá kerül, ha nem kap megerősítést. A beszédreakció akkor nyer megerősítést, ha „helyes”, ha a másik ember megérti — de a beszédreakció „helyessége” csak az emberek konvencióján múlik, amellyel a szót és a valóság-mozzanatot egyöntetűen összekapcsolják. Arra, hogy valamilyen beszédreakció helytelenné váljék (s így megerősítést ne nyerjen), csak akkor kerülhetne sor, ha az emberek hallgatolagos megállapodása, konvenciója megváltoznék — amire általában nincs ok.

A dolgok természeténél fogva nemigen fordulhat elő, hogy az illető nyelvet beszélő emberek egy szép napon elhatározzák, az asztalt ezentúl nem „asztalnak” fogják nevezni, hanem másnak. De, ha ez az eset előfordulna, az asztal vizuális képének és az „asztal” szó kimondásának feltételes kapcsolata valóban gátlás alá kerülne — éppúgy, mint minden más kapcsolat, melyet nem erősítenek meg.” (Kardos Lajos: Általános pszichológia. Tankönyvkiadó, Bp., 1964. 155.)

A szöveg kódolása: — mondategészekre bontva jellé alakítjuk.

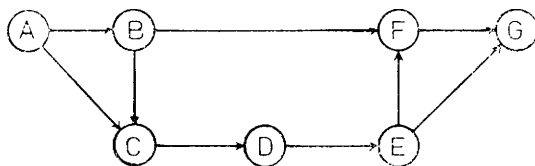
- A = „A beszédet megalapozó feltételes kapcsolatok látszólag eltérnek a közönséges feltételes reflexektől, melyekről eddig szó volt. Nem tekinthetők időlegesnek, hanem az egyén egész életére szólóan kialakulnak.
- B = Úgy tűnik fel, hogy pl. az asztal érzéklete és az „asztal” szó kimondása közötti kapcsolat sohasem múlhatik el, ha egyszer elég szilárdan létrejött — nem kerülhet sohasem gátlás alá (hacsak kóros esetekben nem).
- C = A feltételes reflex, mint emlékezhetünk, gátlás alá kerül, ha nem kap megerősítést.
- D = A beszédreakció akkor nyer megerősítést, ha „helyes”, ha a másik ember megérti — de a beszédreakció „helyessége” csak az emberek konvencióján múlik, amelylyel a szót és a valóságmozzanatot egyöntetűen összekapcsolják.
- E = Arra, hogy valamilyen beszédreakció helytelenné váljék (s így megerősítést nyerjen), csak akkor kerülhetne sor, ha az emberek hallgatólagos megállapodása, konvenciója megváltoznék — amire általában nincs ok.
- F = A dolgok természeténél fogva nemigen fordulhat elő, hogy az illető nyelvet beszélő emberek egy szép napon elhatározzák, az asztalt ezentúl nem „asztalnak” fogják nevezni, hanem másnak.
- G = De, ha ez az eset előfordulna, az asztal vizuális képének és az „asztal” szó kimondásának feltételes kapcsolata valóban gátlás alá kerülne — éppúgy, mint minden más kapcsolat, melyet nem erősítenek meg.”

Az „A”-val kódolt mondategész funkcióját tekintve egy információs egység; formai konstrukcióját nézve a pont mint mondatzáró frásjel kettéválasztja a tartalmilag egységes egészet. Vizsgálati szempontunk is a funkció determinálta szegmentálást sugallja.

A folyamatlista az alábbiak szerint alakítható ki:

- A összekapcsolódik B, C-vel
- B összekapcsolódik C, F-fel
- C összekapcsolódik D-vel
- D összekapcsolódik E-vel
- E összekapcsolódik F, G-vel
- F összekapcsolódik G-vel

Hálódigramja a 7. ábra.

7. ábra

A kódolt szöveg, a K_2 lineárisan és két szinten ábrázolható. Az információ első szintje a „rövid menet”

$$A \rightarrow B \rightarrow F \rightarrow G$$

Vele párhuzamosan fut az információ második szintje: $C \rightarrow D \rightarrow E$, és csomópontokon keresztül kapcsolódik az első szinthez. Ez utóbbinak feladata az információközlés szempontjából egyrészt régebben tanult, de itt felidézendő tartalmi utalás („C”), másrészt ennek a tételnek részletesebb kibontása. (Ez az „A” $\rightarrow$ „B” tartalmi reláció más szintű vetülete.) A „teljes menet” az első szinten kezdődik ($A \rightarrow B$) a második szinten folytatódik ($C \rightarrow D \rightarrow E$) és az első szinten fejeződik be ($F \rightarrow G$).

Összehasonlítás céljából nézzük meg a K_1 (5. ábra) és a K_2 (7. ábra) hálódíagramját:

A K_1 láncszerű ábrával jeleníthető meg, az információt egy szinten közli a szerző, az első szinten olyan módon, hogy kiegészítő, utaló stb. mondategységek is vannak a láncszemben, de mindig közvetlenül visszakapcsolódnak az első szinthez: „B”, „D”, „G”. A kiegészítő információk egymással nem kapcsolhatók össze. Az első szintnek minden mondategysége csomópont, a „C” a legexponáltabb: két előző és két követő mondat egésszel van logikai relációban. A kiegészítő információk egyike sem csomópont.

A K_2 jelzésű szöveg hálódíagramja két szintű lineáris ábra. Az első szint minden mondategysége csomópont, a második szinten hasonló a tartalmi konstrukció egy kivétellel. Úgy értelmezhető, hogy 7 mondategységből 6 olyan típusú, hogy tartalmi-logikai relációban van egyszerre 2–3 mondategésszel alap- és kiegészítő információ szintjén. Ez a különböző szinten és többfelé ágazó logikai kapcsolat nehezíti a szöveg tartalmi megértését.

Bár messzemenő következtetésekre nem ragadtathatjuk magunkat, a hálódíagram vizualitása segíthet abban, hogy a szöveg tartalmi, esetleg szerkezeti rendjét keressük, feltárjuk. Különböző rendeltetésű szövegek tartalmi vizsgálatának, egyéni stílus vizsgálatának stb. feltételezésünk szerint kiegészítő módszere lehetne.

Magam megkíséreltem hosszabb, a XVIII. század elejéről származó, csak részben frásjelzett (28–30 soros) szöveg szegmentálását hálós módszerrel előre eldöntve, hogy a kommunikációt, információt, esetleg egyebet választok vizsgálati szempontnak. Az eredményt hely hiányában most nem közlöm, de hadd jegyezzem meg, hogy a szöveg tartalmi sajátosságai támpontot adnak ahhoz, hogy például a mondategységek határait kijelöljük. Igaz, mint ezt Nagy Ferenc megjegyezte az író egyéni stílusából adódik, hol a mondat egész határa; összetett mondatokat alkot-e, vagy felszabdalja a szöveget egyszerű mondatokra. De az is igaz, hogy a mondatok telítettsége, tartalmi rendje nem mindig van egyenes arányban a mondatok hosszúságával.

Végül és összegezve:

Amikor a hálótérvezéssel megismerkedtem, a folyamat és összefüggések ábrázolhatósága ragadott meg, és kerestem a nyelv és beszéd tudományában azt a közeget, amely befogadja ezt a módszert. A textológiai és szentenciológiai kínáltam meg vele, azzal az igénnyel, hogy térben is lássuk azt, amit csak időben egymás után mondhatunk el, írhatunk le. Kísértett a lehetőség, hogy a szöveget kódolva a hálódíagram segítségével az összefüggéseket pillanatok alatt áttekinthetővé tehetjük.

A dolgozat elején feltett kérdésre válaszolva úgy tűnik, hogy ezt az eljárást tartalmi viszonyok feltárására és ábrázolására is használhatja a nyelvtudomány.

Sok lehetőség rejlik benne, ha más tudományágak felé is kitekinthetünk (logika, matematika, pszichológia, pedagógia); az alkalmazás lehetősége is tágul saját szaktudo-

mányunkon belül, ha jobban megismerkedünk vele, megfogalmazzuk törvényeit, típusokba rendszerezzük.

A hálós módszert természetesen nem tehetjük uralkodó metódussá a nyelvtudományban — amint egyetlenegy másikat sem —, de kiegészítő módszerként ki-művelve — talán a dolgozat is bizonyítja — hasznos szolgálatot tehet.

Rozgonyiné Molnár Emma

Lélektani-jelentéstani mozzanat és alaktani megszerkesztettség a szóösszetételben

1. A szóalkotás kérdéseivel foglalkozó szerzők — akik az elméleti-módszertani vonatkozásokon túlmenően a mai nyelvállapotról is figyelnek — bár egyöntetűen említést tesznek arról, hogy az új szóképzések között az összetett szavak száma ugrásszerűen megnövekedett (vö. Kovalovszky Miklós: *Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései. Nyelvművelésünk főbb kérdései.* Bp., 1953. 169; Benkő Lóránd: *A magyar szókészlet fejlődésének jellemző vonásai. A magyar nyelv története.* Bp., 1967. 351–71; Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstani.* Bp., 1970. 348; Mai magyar nyelvünk. Bp., 1976. Szerk. Grétsy László), vizsgálódásaikban nem próbálkoznak, hogy megválaszolják: *hogyan fejlődött és lett fontos a szóösszetétel mint szóalkotási mód; melyek azok a pszicholingvisztikai és történelmi-társadalmi tényezők, amelyek napjaink nyelvi-kommunikációs kapcsolataiban az összetételt részesítik előnyben.* (Vö. még: Fábíán Pál: *A különírás-egybeírás szabályozatlanul maradásának okai* akadémiai helyesírásunk megalkotásakor. *Nyutud. Ért.* 58. 440.)

Benkő László egyik tanulmányában (*A szóösszetétel mint az irodalmi nyelv alakulásának egyik fokmérője.* *Nyr.* 86: 45–52) Veres Péter összetett szavait vizsgálva kísérletet tett ugyan arra, hogy az összetételnek a „nyelv alakulásában” játszott szerepét felvillantsa, sőt hogy annak „korjellemző” jellegét kimutassa, de ezt elsősorban a stilisztika szempontjából végezte s nem bocsátkozott annak vizsgálatába: *mi készíteti tudatunkat arra, hogy a nyelvi érintkezésben az összetételt használjuk inkább.*

2. Az Értelmező Szótár anyagának statisztikai elemzése rendjén Papp Ferenc (*A lexémák alaktani szerkezete, szófaja és jelentésgazdagsága.* *MNy.* 68: 23–33) a két legfontosabb szóalkotási mód — a képzés és az összetétel — vizsgálata szempontjából fontos következtetésekre jutott: (1) minél motiváltabb, alaktanilag minél strukturáltabb valamely lexéma, annál kevesebb a jelentése; (2) az egyes szófajok nem azonos módon vannak strukturálva, s az egyes strukturális típusok nem azonos arányban vannak képviselve a szófajokon belül; (3) míg az igék esetében a képzés játssza a fő jelentésszámcsoökkentő szerepet, addig a magyar főnevek körében a fő jelentésszűkítő (specifikáló) eszköz az összetétel.

Míthogy a szóalkotás — s így a szóösszetétel is — elsősorban jelentéstani kérdés (vö. Klemm Antal: *A mondatelmélet.* Bp., 1928. 20), külön figyelmet érdemel a szerzőnek az az orosz és magyar szótárírói gyakorlattal igazolt „feltételezése”, hogy „... amíg az egyes szófajokat alkotó lexémák alaktani szerkezete függ valamely nyelv rendszerétől, addig a jelentésszám legfeljebb a szótárírók ízlésétől, megállapodásától, de nem a nyelvtől” (i. m. 32–3). Ugyanis — tovább véve a gondolatot — ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy az a morfológiai-szintaktikai viszony, amelynek alapján a

nyelvudomány mindmáig az alaki eszközökkel való szóalkotás eredményeit — az összetett és képzett szavakat — vizsgálta, elemezte, osztályozta, nem befolyásolja a szóalkotást mint folyamatot, csupán biztosítja a szükséges feltételt, hogy ez a folyamat végbemehessen.

3. Az összetételben lejátszódó folyamatnak, dinamikus mozgásnak a megragadására Károly Sándor tanulmányaiban találunk kísérletet (vö. Tesniere szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *ÁNyTan.* 1: 161—86; A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. *ÁNyTan.* 4: 91—104; A finnugor összetételek történetéhez. I. OK. 23: 243—8; A szóösszetételek és a velük kapcsolatos lexikai egységek. A főnévi összetételek. *ÁNyTan.* 6: 271—328). Vizsgálódásunk szempontjából legfontosabb az a megállapítása, amelyet a finnugor összetételekkel kapcsolatban fogalmazott meg: „Feltehető, hogy az összetételekben és a lexikológiai egységekben a morfológiai szerkesztésmód már a legrégebb időkben is sajátos jellegű lehetett: ami a szemléletben mint egység jelentkezett, azt a beszélő minden különösebb morfológiai viszonyító eszköz nélkül összekapcsolta” (i. m. 247. — Az én kiemelésem. — O. F.).

4. A „szemlélet által meghatározott sajátos szerkesztésmód” a szóösszetétel nyelvélektani összefüggéseit állítja előtérbe, amely az utóbbi évek kutatásaiban egyre nagyobb teret kap.

Gombocz Zoltán *Funkcionális nyelvszemlélet* című tanulmányában (MNy. 30: 1—7.) még csak az összetett szó képzetkeltő szerepét hangsúlyozza. Pais Dezső (Kérdések és szempontok az összetételek vizsgálatához. MNy. 47: 140—4) és az ő nyomán a MMNyR. a szóösszetételekről azt állapítja meg, hogy benne képetváltás következik be. Papp Istvánnak A szóalkotás problémái című írásában (MNy. 9: 3—31.), amely akár „egy új szempontú leíró nyelvtan egyik fejezetének tekinthető” (Kálmán Béla: MNy. 68: 369), a szóösszetételről az áll, hogy olyan, morfológiai szerkezetet tekintve kéttagú lexikai egységet hoz létre, amely „két eléggé távol eső életkört” úgy „fog egybe”, hogy „a tagok külön önálló jelentései ugyan szerepet játszanak, azonban a beszédaktus alkalmával a tagok külön jelentései nem tudatosulnak rendszerint, hanem csak szintetikus képegesz áll előttünk” (i. m. 112. — Az én kiemelésem. — O. F.). A képszerűség és a benne érvényesülő lélektani felfogás még hangsúlyozottabban fogalmazódik meg Karácsony Sándor nem eléggé méltatott társaslélektani alapon írt nyelvtankönyvében (Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. Exodus Kiadás. Bp., 1938.), amelyben, a szószerkezetekről írva azt a folyamatot érzékelteti, ahogyan a nyelv a tagolatlan valóságot a megismerés folyamán részekre bontja, egymáshoz viszonyítja, majd a megért(et)és érdekében [kommunikatív szempont!] arra törekszik, hogy a részek egységes képben összeálljanak (i. m. 137—8).

5. Hogy az összetételben valóban egy „képzeletbeli képnek”, egy „szintetikus képégesznek” a létrejötte és megnevezése áll a középpontban, azt a nyelvlélektani kutatások asszociációval foglalkozó vizsgálatai még inkább megerősítik.

Ebben a vonatkozásban először is fontos eredmény annak bizonyítása, hogy a szójel-jelentés viszonylatában az asszociatív kapcsolat tágabban értelmezendő, mint két képmás — a valóságos tárgy és a valóságos hangsor képmása — közötti viszony: több más viszony (vö. Károly Sándor jelentésmeghatározását. Általános és magyar jelentés-tan. Bp., 1970.) mellett beletartozik a képmásoknak a valóságra való visszautalása is (vö. Békési Imre: Gombocz jelfelfogásáról marxista pszichológiai szempontból. MNy. 64: 207—16). Ugyanis ez hallgatólagosan annak kimondását is jelenti, hogy olyan tár-

gyak együvé tartozása is lehetséges — a tudati tükrözésben —, amelyek között eddig a megismerő tevékenység semmiféle reális (hasonlósági, érintkezési, oksági stb.) kapcsolatot nem teremtett. Ebből pedig következik tovább, hogy — mivel a szavak is az objektív valóság tárgyai („A szó: dolog, amely a többi dologgal a dolgok egyesülésének általános strukturális törvényei szerint egyesül.” — L. Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd. Bp., 1967. 332) — közöttük a gondolkodás és a gondolatok közlése folyamán a kapcsolatok végtelen lehetősége alakulhat ki. („Bármilyen gondolat igyekszik valamit valamivel egyesíteni, egy és más között kapcsolatot teremteni” — Uo. 335–6.) De ezek a kapcsolatok nem bizonyos, hogy létre is jönnek. Ugyanis „a kapcsolatbalépés lehetőségeinek a valószínűsége különböző — rangsorolt és a rangsor állandó (vö. Fodor Katalin: Az asszociációkról. A Hét. 3 [1972.]: 47, 48).

6. Leggyakrabban a logikai kapcsolatban álló szavak lépnek asszociációba. Ez amennyire természetes, épp annyira fontos. Hiszen azért, hogy a mindennapi gyakorlat általános, közös tapasztalatára épülnek, ami által biztosítják a gondolatcsere (közlés) zökkenőmentes lefolyását, arra a gondolkodási szintre is következtetni engednek, amely — mint ugyancsak közös, társadalmi eredmény — őket létrehozta, és amely valóban korjellemező is lehet. Így a *békejavaslat*, *béketerv*, *munkásigazgató*, *munkáslevelező*, *osztályöntudat*, *szervezőfelelős*, *tervén*, *tervgazdálkodás*, *versenykihívás* stb. összetételek például azon kívül, hogy meghatározott történelmi-társadalmi változásokra utalnak, bennük korunk komplex gondolkodására is ráismerhetünk, arra a gondolkodásra, amely az eddigi ismeretek kapcsolataiból olyan új szintéziseket teremtett, mint a határtudományok (*biofizika*, *biokémia*, *matematikai nyelvészet* stb.) vagy az *úrállomás*, *úrhajó*, *holdjármű* stb. jelölte tudományos-technikai vívmányok.

De — tegyük hozzá azonnal — ebből még nem következik, hogy a szóösszetétel mint szóalkotási mód genezisében korunkhoz kötött. Hiszen végső soron benne is az ember szemlélete fejeződik ki, amely a legrégibb időktől fogva érvényesül, s így a szóösszetételben is az emberi gondolkodás korai fejlettségét kell látnunk, akár csak a képzők esetében (vö. Balázs János: A képzőelemek funkciói a nyelv és a gondolkodás fejlődése szempontjából. ÁNyTan. 7: 5–16).

7. Kevésbé gyakoriak, de a hírértékük annál nagyobb azoknak az asszociációknak, amelyek valamilyen élmény felelevenítése céljából jöttek létre, vagy azon törekvésből születtek, hogy mások által eddig ki se gondolt kapcsolatokat hozzanak létre. Ilyenekkel az írói alkotásokban találkozunk elsősorban, s éppen ezért fontos szerepet játszanak a művek keletkezése körülményeinek felderítésében, illetve az alkotó eredetiségének, újszerűségének megítélésében. Persze a két tényező, az élmény és az eredetiségre való törekvés nem külön-külön, hanem együttesen, egyszerre hat.

8. Ha az elmondottak után arra keresünk választ, hogyan jön létre a „képzeletbeli kép”, a „szintetikus képegész” az asszociációból, illetve a már létrejött és az összetett szóban rögzített összetételi asszociáció hogyan játszik közre új összetételek keletkezésében, a következőket mondhatjuk el: Az összetételekben realizálódó kapcsolat csak egy lehetőség a szabadasszociációs kapcsolatokon (pl. *szék* — *bútor* — *tárgy* stb.) belül. De olyan lehetőség, amely a szavak jelentéseibe sűrített történelmi-társadalmi tapasztalat, megismerő tevékenység alapján új jelentést vagy jelentésárnyalatot hordozó kapcsolatokat kínál, amelyeket az ember mint új felismeréseket ragad meg. Azt is mondhatnók, hogy az összetételben valósággal „kicsapódnak” és épp ezáltal állandósulnak ezek a felismerések. (Vö. a transzformációban fellépő ellipszis jelenségével.)

A „kicsapódás” vagy Tesniere atomfizikai fogantatású műszavával élve: az egy magon belül való elhelyezkedés (vö. Károly S.: ÁNyTan. 1: 161–86) „fuzionális” folyamatának lejátszódását az segíti elő elsősorban, hogy a valódi összetételek új, metaforikus jelentések hordozói: pl. *csirkefogó*, *maholnap*, *napraforgó* vagy az újabb keletű *benzintyúk* 'olyan nő, aki ha csak teheti motorkerékpár vagy gépkocsi tulajdonosokkal viteti magát' stb. Ezek, mivel mindig új lexikológiai jelentést hordoznak, az egybe- és különírás szempontjából sohasem okoznak nehézséget.

A képzéssel foglalkozó szakirodalom megkülönböztetésének analógiájára az ilyen összetételeket lexikológiai összetételeknek nevezhetők. Amiből következik, hogy az olyan összetételek, amelyekben az összetevő tagok nem vesztik el önálló jelentésüket, hanem úgy fejeznek ki jelentésárnyalatokat vagy akár új jelentéseket, hogy szintaktikailag alá- és fölérendeltségi viszonyba kerülnek, grammatikai összetételeknek minősítenének.

Természetesen a kétféle összetétel között — akárcsak a képzés esetében — nincs merev határ. Itt is számolnunk kell a csak stilisztikai fogantatású hapax legomenonok végtelen sokaságával: *ideges-méltóság*, *esőszál*, *sivatagév*, *képzelet-vetítógép*, *időtest*, *villám-ráfos* (viharszekér), *fehér-meleg*, *híggék*, *tehetség*-, *gondolatokoldus* stb. A példák Pusztai János Illés szekerén (Buk., 1969.) című regényéből valók. Ezekről a specializálódás különböző fokozatain át vezet az út az összetételi tagok jelentéseitől elvonatkoztatott új jelentések felé. A specializálódásra az ad alkalmat — akár a keletkezés pillanatától —, hogy ezek az összetételek az ember termelő tevékenységére, ill. társadalmi életére vonatkoznak s igen sokszor mint ezeknek a területeknek a terminus technicusai tekintethetők. Az ilyen példák mint *közgyűlés*, *termelőszövetkezet*, *szériagyártás*, *munkatelep*, *szervezőfelelős*, *osztályöntudat*, *pártaktivista*, *részletfizetés*, *munkavállalás*, *tömegmozgósító*, *pártonkívüli* stb. önmagukért beszélnek.

9. A napjainkban nagy számban keletkező összetett szavak nyilván a korábbi összetételi típusok mintájára jönnek létre. Ebből azonban nem következik, hogy „az analógia . . . új szóösszetételi szabállyá alakult át” (MMNyR. 1: 422). Hiszen az a nyelv egyéb területein is érvényesül, s éppen ezért csak arról lehet beszélni, hogy az analógia mint általános, a nyelv egészében ható törvény segíti (vagy nem) az összetételben érvényesülő sajátos nyelvi törvény szabályos bekövetkezését, de nem okozza azt (A nyelvben érvényesülő analógiafajtákra vö. Károly S.: I. OK. 13: i. h.)

10. Az eddigiekben az összetételek lélektani háttérét és jelentésbeli vonatkozásait vizsgáltuk. Felvetődik azonban a kérdés: az összetett szavak szerkezeti felépítettsége milyen összefüggésben van a jelentéssel? Befolyásolja-e annak alakulását, s ha igen, hogyan?

Általánosan ismert tény, hogy az összetett szavak elő- és utótagból állanak, és hogy ezek külön-külön is különböző morféimákból állhatnak: néha csak tőszókból (*népbíró*), máskor meg a tagok különböző toldalékos formáiból (*szervezőfelelős*). Meg kell azonban állnunk annál a jelenségnél, hogy a tagok közötti viszonyt tekintve egyes összetett szavak különböző besorolásúak lehetnek. A MMNyR. az *édesbús*, *keserédes*, *dűsgazdag* mellékeveket például egyidejűleg jelöletlen határozós és minőségjelzős összetett szavaknak tekinti; a tárgyas összetételeknek minősített *favágó* (-ás), *villanyszerelő* is felfogható jelöletlen birtokos jelzői viszonyként (vö. Károly S.: ÁNyTan. 4: 97). Vagy különösen érdekes a MMNyR.-ben a szervetlen összetételekről szóló fejtegetés következő kitétele: „... tagjai között vagy egyáltalán semmiféle értelmi-logikai, illetőleg grammatikai összefüggés nincs (ilyen például a *hiszekegy*), vagy ha felfedezhető is ilyen, ez az összetevődés és az összetett szó egésze szempontjából teljesen kö-

zömbös (ilyen például az *egyszeregy* és a *miatyánk*, amelyekben a *-szer* ragnak, illetőleg a névmással és a személyraggal megjelölt birtokviszonynak a szóalkotó folyamathoz és a tőle létrehozott új szóhoz semmi köze)” (i. m. 456). Ugyanis mindezek, ha empirikus megsejtések formájában is, ugyanazt igazolják, amit Papp Ferenc vizsgálódásai alapján kimondtunk: az összetétel mint szóalkotási folyamat a jelentések között, a jelentésekben játszódik le és nem függ az összetett szó szerkezeti felépítésétől. Illetve még pontosabban: minthogy a szavak a különböző toldalékok segítségével új lexikológiai és grammatikai jelentésekre tesznek szert, amelyek a jelentésmezőt úgy módosítják, hogy újabb kapcsolatok kialakulását teszik lehetővé, azt kell mondanunk, hogy az összetett szó tagjai külön-külön is a legkülönbözőbb morfológiai felépítésűek lehetnek (tőszó, ragos, jeles, képzett, ill. összetett szó), amelyeket a beszélők a gondolatközlés folyamán új jelentések kifejezésére összekapcsolnak.

11. Ha elfogadjuk, hogy az összetétel „független” a szerkezeti felépítettségétől, ezzel a szubjektív tényezők meghatározó szerepét is hangsúlyoztuk. Ez a szubjektivitás azonban a nyelv szubjektivitása, ami azt jelenti, hogy „beszédünket a jelen dinamizmusában — s amennyire a jelen dinamizmusa történeti is egyben, úgy történetileg is — mindenekelőtt a közlési funkció teljesítése formálja, alakítja” (vö. H. Molnár Ilona: *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. Nytud. Ért. 60. 29.*), vagyis a közlési aktus célja, rendeltetése, egyszóval a beszélő „szemlélete”, „látásmódja”. Amiből következik, hogy a nyelvi kapcsolatokat a kommunikáció logikája szabja meg és nem a dologi összefüggések logikája, s így nincs pontos megfelelés a fogalmi viszonyok és a nyelvtani szerkezetek között (uo. 30).

A szóösszetételre értelmezve a tétel igaz voltát talán azzal érzékeltethetjük a leginkább, hogy az összetett szavaknak mindig van egy vagy több kifejtő szerkezet megfelelője (pl. *béketerv* = 1. békével kapcsolatos terv; 2. terv a béke megteremtésére; stb.), amely nem csak helyettesíti, de megérteni is csak ennek irányából lehet, mert csak erre a szerkezetre mint alapszerkezetre vonatkoztatva válik határozott értelművé (vö. Telegdi Zsigmond: Az összetételek vizsgálatához. *ÁNyTan. 3: 203–11*). De ebből következik az is, hogy ugyanazon fogalom a szavak különböző kapcsolataiban juthat kifejezésre (*habkönnyű* ~ *pehelykönnyű*, *koraráncos* (Pusztai) ~ *koravén* stb.) s így a szóösszetételre is áll, amit H. Molnár a szóképzéssel kapcsolatban kimondott: hogy „fel lehet fogni mint mondatyszerkesztési célokra alkalmas viszonyító eszközt” (i. m. 34). Hozzá kell tennünk azonban, minthogy ő is felhívta rá a figyelmet: ilyen szerepe nem mindenik képzőnek, ill. összetételnek van. Példákat kimondottan csak a grammatikai képzések, ill. összetételek köréből említhetünk.

12. A szófaji vonatkozásokat tekintve Papp Ferenc a képzést az ígéhez, a szóösszetételt a főnévhez kötöttnek minősíti. (Lásd a 2. pontot.) A MMNyR.-ben is az áll, hogy az összetett szavak között „legnagyobb számban névszókat”, „legritkábban pedig igéket” találunk (i. m. 1: 425). A jelenség megokolását egyik tanulmányban sem kapjuk. A választ valószínűleg az egyes szófajok, ill. szóalkotásmódok sajátos jellegében — azok megfeleléseiben — kell keresnünk.

Köztudott, hogy az ige cselekvést, történést, létezést fejez ki. Vagyis olyan tapasztalati tényezőket, amelyek az anyagi (tárgyi) valósággal szemben elvonatkoztatottaknak tekinthetők (vö. Klemm A. i. m. 69). A képzők pedig egy elvonatkoztatott-általános jelentés hordozói (lásd a MMNyR. egyes képzőinek jelentésmeghatározását), tehát a szóképzés mint szóalkotás igen jó eljárásnak kínálkozott az elvont igei aspektusok (*járkál*, *járogat* stb.) s általában az elvonatkoztatott jelentések kifejezésére (*alapoz*, *békül*, *aratás*, *rádiós*, *vizes* stb.), amilyenekkel az igeek csoportjában találkozunk nagyobb számban.

Az összetételekben a nyelvtani elvonatkoztatás és általánosítás, amely magasabbrendű a lexikológiai elvonatkoztatásnál (vö. V. A. Zvegincev: A nyelvfejlődés belső törvényeinek fogalmához. NyIK. III/1, 8.), mivel az összetétel tagjai önálló jelentésű szavak, nem annyira nyilvánvaló, de vitathatatlanul létező jelenség. Ezt néha könnyen felismerhetjük abból, hogy a főfogalomnak alárendelt (specifikáló) fogalom olyan általános jelentések hordozói, mint 'a hozzá való hasonlóság' (*tűzpiros, szörnyű-szép, hígkék, toronydaru*), 'a hozzátartozás' (*pártlap, bizottságfelelős*), 'az anyag megnevezése' (*vasbeton, emberanyag*) stb. Bonyolultabb az elvonatkoztatást észrevennünk azokban az összetételekben, amelyekben a tagok között „általános fogalmi körű, éppen ezért szegény tartalmú fogalomszavak” (*csinál, ad, tesz, válik* stb. — Károly S.: ÁNyTan. 4: 103) teremtenek kapcsolatot (pl. *tervgazdálkodás* = *terv szerinti* . . ., *munkásigazgató* = *munkásból lett* . . . stb.), néha nem is önmagában, hanem más szavak és toldalékok segítségével (*béketerv* = *a békével kapcsolatban készített* . . .). Ezek az alaktani elemek viszont nemcsak abban segítenek, hogy az összetételt megértsük. Mint grammatikalizált elemek az összetétel elvonatkoztató erejére s az elvonatkoztatás fokozataira is utalnak. Ez az elvonatkoztatás sajátos jellegű, különbözik a képzés elvonatkoztatásától: míg a képzésben az egyik tag hordozza az általános jelentést, addig az összetételben az elvonatkoztatott általános jelentést **f o g a l o m s z a v a k v i s z o n y a** hordozza, s mint ilyen természetszerűleg a megnevező szavakhoz, a névszókhoz kötött.

13. Minthogy az eddigiekben azt igazoltuk, hogy a szóösszetétel — s a szóképzés is — egy sajátos szemlélet nyelvi megnyilatkozása, a kérdés olyan felvetése, hogy a mai nyelvben a szóösszetétel vagy a szóképzés termékenyebb és gyakoribb szóalkotásmód-e, aligha célszerű. Hiszen azt mindig a szubjektíve kifejezendő tartalom határozza meg. Így például az *osztályöntudat* egy meghatározott fogalom megnevezésére összetétellel keletkezett, de ha ezzel kapcsolatban újabb tartalmakat akarunk kifejezni, azt már — meglehet — képzéssel tesszük (*osztályöntudatos, -i, -beli* stb., amelyek „új” voltát ugyanúgy nem lehet kétségbe vonni, mint ahogy sok más összetett szó képzett származéka is természetes nyelvi képződmény).

14. Az összetétellel kapcsolatban sajátos színezetet jelentenek azok az összetett szavakból továbbképzéssel kapott igék (*alelnököl, úrhajózik*), illetőleg azok, amelyeket összetett szavakból elvonással kaptunk (*közellátás > közellát, műélvez, úrkutat* stb). Ezekben az esetekben az összetétel csak előfeltételként játszott szerepet. S igazolja azt, hogy az összetétel nem elszívetelten létezik a szóalkotási eljárások rendszerében, hanem a többi szóalkotásmódokkal kölcsönhatásban, esetenként feltételezettségi viszonyban.

A nyelvművelő szakirodalom ezeket a mesterséges keletkezésű igéket (az elvonással keletkezetteket) stílusréteghez kötötteknek tartja ugyan, amelyeken még erősen érződik az alkalmiság, de mint típus t életképesnek minősíti s a nyelv szelleméből fakadó természetes szóalkotási módként fogadja el (vö. Kovalovszky M. i. m. 171–2).

Oláh Ferenc

Szó- és szólásmagyarázatok

Juhászdél. Az idő és a tér meghatározása, beosztása — mint ismeretes — hosszú ideig csak nagy nehézségekkel és viszonylagos pontossággal sikerült. Valójában addig, amíg a középkor végén, a 14. században a súllyal hajtott órák meg nem jelentek, az idő meghatározása még a legiskolázottabb embereknek is nagy gondot jelentett. A kitűnő francia gazdaságtörténész, M. Bloch ismertet egy érdekes esetet, amikor is a középkori Franciaország egyik városában bajnívást tűztek ki reggel 9 órára; a kitűzött időpontban azonban csak az egyik fél jelent meg, aki kérte, hogy a bírák nyilvánítsák győztesnek. Ők ezt meg is tették volna, csakhogy a pontos időt nem tudták megállapítani. A napot vizsgálták, majd a papokhoz fordultak, akiket e kérdés eldöntésében is a legilletékesebbeknek tartottak. Végül is hosszú vizsgálat és vita után úgy döntöttek, hogy 9 óra valóban elmúlt (vö. M. Bloch: A történelem védelmében. Bp., 1974. 160).

Az időnek efféle viszonylagossága vagy bizonytalansága egyébként még hosszú ideig jellemző volt az alsó néposztályok szemléletére. A népi emlékezet szinte e század elejéig nálunk is nem a naptár, illetve a benne rejlő hónapok, napok szerint rögzítette a számára fontos dátumokat, hanem az ünnepek, jeles napok vagy fontos, évszakokhoz kapcsolódó munkák szerint. „Karácsony előtt két héttel” vagy „húsvét hetében, szerdán”, esetleg „aratás előtt egy héttel” vagy „szüret idején” — hangzottak az efféle idő-meghatározások. De ugyanúgy búcsúk, vásárok vagy éppen természeti csapások is eligazításul szolgálhattak. A „simon — judási vásár” pl. az őszi időszaknak lehetett jó határozó pontja; a „nagyasszonyi búcsú” a nyárinak, míg „árvizek ideje” folyók mentén a tavaszinak. A naptár szerinti hónapok, hetek és napok szerinti időbeosztás és időmeghatározás csak viszonylag lassan általánosult.

Még ennél is nehezebb lehetett a pontos *íránymeghatározás*, amelynek igénye főképpen egyes földterületek határának kijelölésekor merült fel minduntalan. A legegyszerűbb volt természetesen a naphoz igazodni, amely járásának legmagasabb pontja — télen is, nyáron is — a déli irányt mutatta. Ennek ellenpárja: észak már a fentiekből természetszerűen adódott. Kelet és nyugat esetében viszont bizonytalanságot okozott a téli és nyári napkeletnek illetve napnyugatnak eltérő pontja. Ezért is külön feltüntették a „téli” és a „nyári napkeletet” illetve „napnyugatot”.

Mindez azonban csak a négy égtájnak hozzávetőleges pontosságú jelölését tette lehetővé. Az ennél részletesebb, pontosabb irányjelölésre is természetesen adódott mód, mégpedig igen eredeti megfigyelés alapján. A 18. századi határperekben nem egyszer találkozhatunk a határvonal irányának jelölésekor a kifejezéssel: „Juhászdél”.

1752-ben pl. a Zala megyei Récse határperében az egyik tanú, a galamboki Kovács István is eképpen határozta meg a határvonal irányát: a határ a „Berek mellett, a Vadász Rétytynél lévő kis kútnál kezdődik. . . , a'honnénd mint egy *Juhász Délnek hajulván* tart a Ballikási völgyre . . .” (OL, Battyány cs. lt. 175/Hp). De a tanúk az 1754-i kanizsai határperekben is többször hangoztatták, hogy a határ „mintegy *Juhász Délnek tér és tart*

Kanisáru! Récsey hegyre járó Szekér úton . . . lévő keresztes Tölgyfára . . .” (OL, Battyány cs. lt. 37/14/10).

S hogy mi is volt a *juhászdél*, arra ugyancsak a nyugat-dunántúli Kresznerics Ferenc 1831-ben megjelent Magyar szótárában (281) találhatjuk meg a feleletet, amelyben leírta, hogy a „Juhász-dél”: „Tempus circa horam nonam matutinam. Mert — mint magyarázta — a juhászok nyári napokban 9 óra tájban szoktak haza hajtani, birkát fejni, bárányokat szoptatni, s’ a’ t. Így hallottam Ságbon — fűzte hozzá — 1828. Nov. 25.”

Íme, tehát ismét a munkának egy adott fázisa az, ami részint időmeghatározásra szolgált és ugyanakkor az idő az égtáj szerinti irányt is jelölte, ahol akkor a nap állt. Amint látható, ez a speciális, pásztorréteg életéhez kapcsolódó idő- és iránymeghatározás a 18. században a Dunántúlon annyira általános lehetett, hogy azt a hivatalos megyei kihallgatás során is alkalmazták.

Takács Lajos

Kies, kietlen. I. E szópár két tagja látszólag éppen olyan szemantikai viszonyban van egymással, mint az *erdős*: *erdőtlen*, *farkas*: *farkatlan*, *fás*: *fátlan*, *fogas*: *fogatlan*, *házas*: *házatlan*, *köves*: *köveltlen*, *okos*: *oktalan*, *vizes*: *víztelen* stb. Csakhogy míg az utóbbiaknál egészen nyilvánvaló számunkra, hogy az *erdő*, *farok*, *fa*, *fog*, *ház*, *kő*, *ok* ’értelem’, *víz* stb. meglétével vagy hiányával van dolgunk, addig a *kies*: *kietlen* esetében tanakodni kezdünk: mi is lehet az a **ki(j)* főnévvel jelölt dolog, ami egyszer van, másszor meg nincs? Világosság akkor sem igen gyullad agyunkban, ha áttanulmányozzuk az ÉrtSz. gondos értelmezéseit: „*kies* . . . Természeti bájjainak üdeségével, enyhe változatosságával kellemes hatást keltő, részeinek összhangjával szemet, lelket gyönyörködtető, vonzó, elbájoló <táj, vidék>”, „*kietlen* . . . Terméketlen v. már nem termő talajú és a mostoha éghajlati viszonyok következtében elhagyott v. lakatlan, lehangolóan kopár, sivár, barátságtalan <táj, vidék>”.

Nem kapunk megnyugtató felvilágosítást a *kietlen* és *kies* alapszaváról a TESz. (2: 484–5) szócikkből sem: „Bizonytalan eredetű szócsalád. Alapszava talán a *kěj* főnév, illetőleg ennek régi változata, tagjai *-tlen* fosztóképzővel és *-s* melléknévképzővel jöttek létre. A származtatást főként az teszi bizonytalanná, hogy a két szónak [*kietlen* és *kies*] a régi nyelvben leggyakrabban adatolható jelentése és használati köre, amellyel később a köznyelvbe is bekerültek, eléggé távol esik a feltett alapszó tulajdonképpeni jelentésétől és alkalmazási területétől. Lehetséges, hogy a későbbi adatolható *kies* analógiás úton keletkezett a fosztóképzős és *-s* képzős szópárok analógiájára . . . Az a feltevés, hogy e szavak a *ki*, *kinn*, *kívül* határozószók családjába tartoznak, kevésbé valószínű.”

Az ’érzéki élvezet, gyönyör’ jelentésű *kěj* főnévből kiindulva valóban nehéz megértenünk a *kies* és a *kietlen* szemléleti háttérét. A *kěj*-nek ezt a jelentését pedig ősinék kell tartanunk, mert a *kěj* arra a finnugor **keje*-re vezethető vissza, amely igenévszó lehetett ’élvez’, illetőleg ’élvezet, érzéki gyönyör’ jelentéssel (TESz. 2: 426; MSzFgrE. 2: 346).

A CzF.-től felállított *kěj*: > *kies*, *kietlen* etimológia, amely már egy évszázada vándorol cikkről cikkre, könyvről könyvre, valóságos iskolapéldája a puszta összeesen-gésen alapuló, formális eredetmagyarázatnak. Ideje vele leszámolnunk, és módszeres vizsgálat útján jobb magyarázatot találunk a *kies*-re és a *kietlen*-re.

2. Kezdjük a vizsgálatot a *kietlen*-nel, mert a nyelvemlékekben az jelenik meg előbb. Helynévi használatban az Abaúj megyei Szend helység 1259/1327/1400/1402. évi határjárásában bukkan fel: „in vallem que dicitur *Kyethlenazow*” [= a *Kietlen*-aszó-nak

mondott völgybe] (Györffy 1: 144). Növényzet nélküli, kopár völgyre vonatkozhatott. Nem tartom megalapozottnak a *Kyethlenazow* előtagja és a *kietlen* azonosságát illetőleg a TESz. kételyét, amit az adat elé tett kérdőjel fejez ki. A kérdőjel odatevője talán arra gondolt, hogy az adat esetleg **Követlen-aszó*-nak is értelmezhető. Azonban a *követlen* (1838: Tzs.) melléknév — a *köves*-től eltérőleg — a régi magyar nyelvből nem mutatható ki. Valószínűtlen, hogy az Árpád-korban az *aszó* földrajzi köznév jelzője lett volna. A *kietlen* viszont a régi magyar nyelv gyakran használt szava volt. Erről tanúskodik a NySz. (2: 303) gazdag idézetanyaga. A TESz. dokumentációja szerint köznévként a *kietlen* az „1372 u./1448 k.” évszámmal jelzett Jókai-kódexben (112) fordul elő legkorábban.

Úgy vélem, hogy a *kietlen* megfejtéséhez a hasonló szerkezetű *mez(i)telen* melléknév adja kezünkbe a kulcsot. A *mez(i)telen* — akárcsak a *kietlen* — egy határleírásban bukkan fel a következőképpen: 1270/1311: „Vsque ad vnum montem . . . qui vocatur *Mezech-telenhig*” [= egy hegyig . . . amelyet *Mezitelen-hegy*-nek hívnak] (OklSz.). A *Mezech-telenhig* (HazaiOkmt. 6: 228) alakban 1278/1311/1428/1570-ből is adatolható *Mezitelenhegy* a szepességi Lőcse környékén egy növényzet nélküli, kopasz hegynék volt a neve.

Legkorábbi helynévi előfordulásuk elemzése alapján a *kietlen* és a *mez(i)telen* melléknév egymás szinonimájának tekinthető ’növényzet nélküli, kopár, kopasz’-féle jelentéssel. Minthogy pedig a rokon jelentésű szavaknak azonos szokott lenni a szemantikai történetük is, s a helyes etimológiára olykor éppen a szinonima vezet rá, a *kietlen* etimológiájának felderítéséhez érdemes felhasználnunk a tisztázott etimológiájú *mez(i)-telen* tanúságtételét.

A *mező*-vel és a *mezítél* előtagjával egy szócsaládba tartozó *mez(i)telen* (TESz. 3: 914; MSzFgrE. 2: 444) alapszava az ómagyar **mez-* ’ruhát ölt’, amely az ugor **mečs-* ~ *meš-* ’ua.’ igei töre megy vissza. A *mez(i)telen* elsődleges jelentése tehát ’fedetlen testű, ruhátlan’ volt. Ebből fejlődött a legkorábbi adatban jelentkező ’növényzet nélküli, kopár’ jelentés. A *mező* folyamatos melléknévi igenévből vált főnévvé, mégpedig rendkívül fontos földrajzi köznévvé. A tulajdonképpeni értelme ’füvel fedett, fűvet öltő (föld)’ volt.

Akárcsak a *mezítelen*, a *kietlen* is keletkezhetett ’ruhát felölt’ jelentésű igei töből. Ilyen igei tö a török nyelvekben ismeretes; vö. csagatáj, modern uigur, tarancsi *kāj-* ’ruhát felölt’ (Räsänen: EtWb. 246), balkár, karacsáj *kij-* ’ua.’ (uo.), kun, kirgiz stb. *kī-* ’ua.’ (uo.). L. még ótörök *kej-*, *kij-* ’ua.’ (DTS. 294, 306). E török igei tö *kād-*, *ked-* ’ua.’ változatából képződött az eddig ki nem mutatott **kedmān* ’ruha’, amely a magyar *ködmön*-nek a forrása (TESz. 2: 603).

A török *kāj-*, *kij-*, *kī-* ige magyar átvételéből a *kietlen* ~ R. *kejellen* ~ *kijellen* (TESz. 2: 484) kifogástalanul megfejthető. Képzésmódjához vö. *éretlen*, *járatlan*, *kéretlen*, *váratlan* stb. A várható ellenvetésre, hogy ti. a törökből származtatott **kej-* ~ **kij-* igei alapszó a magyar nyelvelmékekből önálló használatban nem mutatható ki, a következőket válaszolhatjuk: a magyar **mez-* ’ruhát felölt’ mint verbum finitum szintűgy nem mutatható ki a nyelvelmékekből, egykori meglétét mégsem vonjuk kétségbe, hanem realitásnak vesszük, és rá alapozzuk a *mez(i)telen* és a *mező* fent ismertetett származtatását. Nem mutatható ki az ómagyar nyelvelmékekből az *ildomos* ’okos, ésszerű’ és *ildom-talan* ’buta, ésszerűtlen’ melléknévek **ildom* ’gyors, ügyes’ alapszava sem, ez utóbbinak egykori megléte és ótörök származása mégis a magyar etimológiai kutatások szilárd eredményei közé számít (TESz. 2: 199). Hasonlóképpen vitán felül áll az ómagyar *beléndes* ’parázna’ és *beléndez* ’paráználkodik’ fenn nem maradt **belend* ’paráznaság’ alapszavának szláv származása (TESz. 1: 274). Ne siessünk tehát az ellenkezéssel. A hiperkritika vagy — Bárczi Géza szavai szerint — az „ingyen szkepszis” éppen annyira káros lehet a tudományra, mint a kritikátlanság.

3. A *kietlen* ellentétes értelmű szópárja, a *kies* melléknév a TESz. (2: 484) adatolása szerint 1456 körül bukkan fel. Valószínűnek tartom, hogy a *kies* a korábbi *kietlen* mellett a *-lan/ten* : *-s* képzős denominális melléknévpárok mintájára analógiás úton, a rendszerkényszer szorítására jött létre, ahogyan a TESz. (2: 485) is gyanítja. Szemantikái fejlődése a legszorosabban kapcsolódik a *kietlen*-éhez.

4. A mai magyar szókinész stilisztikai rendszerében a *kietlen* és a *kies* a választékos stíluselemek rétegében foglal helyet. Akkor használjuk őket, amikor a megszokottnál ünnepélyesebbek, igényesebbek akarunk lenni. Nem mindig volt ez így. A kódexirodalom korában egészen hétköznapi szavaknak számítottak. A főnevesült *kietlen* a latin *desertum*-nak, német *Wüste*-nek volt az egyenértékűje. Az első magyar bibliafordítás újszövetségi részét tartalmazó Müncheni Kódexben a Keresztelő János prédikációjára vonatkozó Vulgata-i „Vox clamantis in deserto” (Márk 1: 3) ekképpen hangzott magyarul: „Iuolton^e žaua *kietlenben*” [= Űvöltőnek szava *kietlenben*] (MünchK. 71). A *kietlen* tehát azon az úton volt, hogy főnévvé váltan fontos földrajzi köznévvé legyen. Esélye volt arra, hogy a magyar szókinészben afféle szerepet játsszon, mint a hozzá mind keletkezésében, mind pedig szemantikái fejlődésében hasonló *mezítelen* családjának főnevesült tagja, a *mező*. Másképpen történt. A *mező* fejlődése zavartalan volt, a *kietlen* főnév fejlődésében viszont törés állt be. Főnévi szerepéből kiszorította a szláv eredetű *puszta*. A „Vox clamantis in deserto” mai fordítása így szól: „A *pusztában* kiáltónak szava.”

Kiss Lajos

Sárkány. Amikor Gombocz a BTLw. „Rückblick. Folgerungen” fejezetében bolg.-török eredetű *sárkány* szavunkat a „Religion, Mithologie, Aberglaube” kategóriába sorolta, akkor nyilvánvalóan az egész világon elterjedt *drakon* mesemotívumra gondolt. — A TESz. a közt. *sazayan* ~ bolg.-tör. *šarakan* ~ *šarkan* > m. *sárkány* származtatást elfogadja, de hozzáteszi: „alapszava azonban tisztázatlan”. — Ahhoz, hogy *sárkány* szavunk alapszavának mibenlétét kihámozhassuk, föltétlenül eismernünk kell a magyar *sárkány* természetrajzát. — Solymossy Sándor, Népmeséink *sárkány* alakja c. (Ethn.-Népelet 42: 113–30) alapvető tanulmányában rámutat, hogy ha népmeséink rengeteg nyugati elemmel keveredett *sárkány*-áról lefejtjük mindazt ami idegen, akkor megkapjuk a hazai *sárkány* eredeti, csak a keleti világban föllelhető vonásait. — A nyugati *sárkány* ui. barlangokban, hegyek gyomrában lakik, és mai elképzelése feltehetően az onnan előkerült ősvilági szörnyek csontvázmaradványainak hatására alakult ki. Ezzel szemben, a magyar népmese *sárkánya* mindig lápos, mocsaras helyeken tanyázik. Kriza Vadrózsáiban tóban lakik és tudvalevőleg kutakban is szeret tartózkodni. Az ÚMTSz. Baranyából származó adata: *a rétben vót két nagy sárkánykigyó* (rét, a szántóföld mélyebben fekvő, vizenyős része) is erre utal. Jellemző tulajdonsága továbbá a magyar *sárkány*-nak, hogy esőt hoz: *leereszkedett a sárkány, nagy eső lesz* (TSz.); Bálint Szegedi Szótárában pedig a *sárkánykigyó* visszatartja az esőt. Nagyon tanulságos idéznünk a mondottakkal kapcsolatban a párhuzamos oszmán török népnyelvi mondást: *jağmurun sazağani geldî gitti* 'az eső sárkány jött és el is ment' (Zübeyir: Anadilden derlemer 330) és uo a *drakon* értelmezésekképpen: *gelîp geđisi jağmur* am. 'záporosó, illetőleg hirtelen jött-ment eső'.

A magyar *sárkány* víziéletet kedvelő természete alapján felvetődik a gondolat, hogy esetleg régen az egész keleten elterjedt ciklikus időszámítás 5. évének, a *sárkány* évnek emlékét őrzi, amely ott mindig valamiféle víziállat. — Az őtörök nyelvmélekek szövegei még igen szűk látókörű időszámításról tanúskodnak. A keleti embernek nemigen volt érzéke az asztronómiai időszámításhoz, tökéletesen kielégítette a 12 állatról: egér, bika, tigris, nyúl, sárkány, kigyó, ló, birka, majom, tyúk, kutya, disznó állatokról

elnevezett holdhónapokban számított évek színes körforgása, az úgynevezett ciklikus időszámítás. Az Orkhoni rovásírásos feliratok szerint Bilge Kagan a kutya év 10. hónapjának 26. napján halt meg, ami pontos elhalálozási dátumnak számított. Úgy látszik, az egyes állatévekhez bizonyos hiedelmek is fűződtek, mert pl. az Uigurica II.: *χυθυq goin jūl* 'boldog birka év'-ről beszél. Ennek az időszámítási módnak első nyoma a törökségnél már a VI. században kimutatható, de eredete vitatott. A mi szempontunkból teljesen közömbös, hogy egyiptomi, kínai vagy más eredetű-e, azt azonban nehéz lenne elképzelni, hogy a honfoglalás előtt, az orosz steppe akkori török nomád kultúrájába beilleszkedő magyarság, éppen csak időszámításuk módját ne vette volna át. Tudjuk, hogy ezt az időszámítást a velünk szorosabb kapcsolatban élt bolgár-törökök is ismerték (vö. Mikola: Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. JSFOu. 33). A tatár kánok pedig még a mongol invázió után is ragaszkodtak *jarlik*-jaikban ehhez az időszámításhoz.

Fontos figyelembe vennünk, hogy az állatciklus egyes éveinek az elnevezése változhat ugyan a különböző keleti népeknél, de mindig ugyanazon állatfajon belül mozog. Tehát, ugyanaz az év lehet: egér v. patkány; tigris, párdue v. oroszlán és a ciklus egyetlen madárneve a *tyúk*, a kínaiaknál *kī* 'kakas', az egyiptomiaknál pedig az *ibis*. Az 5. év mindenütt víziállat; az egyiptomiaknál *krokodilus*, a kínaiaknál *lung*. A *lung* már a klasszikus korban is mocsárban élő, kígyóhoz hasonló csodaállatként szerepel. Megjelelése megtermékenyíti a rizsföldeket (esőt hoz), eltűnése viszont kiszáradítja a földeket (vö. Vissier: The dragon in China and Japan 35–9). Más variáns szerint a *lung* elterjedése az égbolton esőt hoz és szárazság áll be, ha kútba rejtőzik. — A ciklus 5. évének neve az egyes török népeknél valami halféleség. Vö. Menges megjegyzését: *balıq jılı* 'Fischjahr' stadt 'Drachenhjahr' (Glossar). Van rá eset, hogy a ciklus 5. évét hol hálnak, hol pedig *lū*-nak (< *lung*) mondják, mint például a türkmének és azarbaidszanok. — A kínai kultúrfőlény nagy sárkánykultusza igen korán kiszorította a használatból az ótörök *sazagan*-t. Clauson (763) a török nyelvmélekekre épült etimológiai szótárában pl. már csak *lu*-ról beszél, de hozzát teszi: „*lu* < chin *lung* prob. originally introduced into Turkish as one of the animals of the twelve-year cycle”. Ugyanezen a véleményem van Pelliot is: „Le mot d'Asie Central pour *dragon* en dehors du *lu* tiré du chinois *lung* . . . était *sazagan*” (Journ. As. 25: 289). — A magyar *sárkány*, illetőleg a bolg.-tör. *šarakan* ~ *šarkan*, köztörök *sazagan* megfelelője ma már elavult szó, csak az oszmán és krimi nyelvjáráásokból mutatható ki, továbbá a Codex Cumanicusból. Elszórtan egyebütt is akad nyoma, pl. az 1950-ben Kazánban megjelent tatár-orosz szótárban ezt találjuk: *sazagan* *ir* 'starij cholestjak' és *sazagan* *kız* 'staraja deva', vagyis a valaha nagy szerepet játszott *sárkány* az elmarasztaló: 'zsörtölődő, hárpiskodó' jelző rangjára süllyedt, ami magyar viszonylatban sem ismeretlen jelenség.

Ha most már a *sazagan* ~ *šarakan* szavakról leválasztjuk a *-gan*, *-kan* képzőt, megkapjuk a köztörök: *saz* 'láp, mocsár' és a bolg.-török: *šar* (mai csuv. *šur*) alapszót, a magyar *sár* szó megfelelőjét. Ezek szerint *sárkány* szavunk etimónja szerint annyit jelent mint: 'vízben élő állat'. — Közép-Ázsia nagy kiterjedésű mocsaras vidékét az oroszok a mai napig *sazi*- néven nevezik (vö. Bolš. Sovj. Enc. 37:59). Könnyen hihető, hogy a beláthatatlan vizenyős területeket fantasztikus állatokkal népesítette be a nép képzelete, de lehetett a *sazagan* egy valamikor valóban létező állat is, mint az egyiptomi *krokodilus*. — A *sárkány* fenti származtatását egy 'mocsár' jelentésű *saz* ~ *šar* (> m. *šar*) alapszóból, támogatja halféleség elnevezése is: *sazan* 'der Karpfen' (Radl. IV, 394). A ponty is a lassú folyású, mocsaras vizeket szereti (vö. Herman O.: Magyar halászat). Mint török jövevényszó megvan a *sazan* az orosz nyelvben is (vö. Vasmer II, 568). De számunkra sokat mond, hogy megvan az oroszban ugyanennek a halnévnek csuvas változata is: *šaran*, amiről Vasmer megjegyzi: „Vermutlich liegt wegen des *r* eine čuv. Entlehnung vor” (III, 375).

Sárkány szavunknak a mai csuvasból ki nem mutatható megfelelőjével kapcsolatban igen fontos számunkra J. Polivka nagy cseh mesekutató közlése (Revue des Et. Sl. II, 269—71), aki pontos forrásmegjelöléssel utal a régi orosz epikus költészet *šarkan*-nak nevezett *drakon* motívumára. Ezek szerint úgy látszik, hogy a magyaron kívül az orosz nyelvben is nyoma van a bolg.-török *šarakan*-nak. De az sem közömbös, hogy a mi *Sárkány* helyneveink megtalálhatók a Szovjetunio votják nyelvterületén is (vö. Bolš. Sovj. Enc. 47: 333). — Végül, a TESz. megemlíti a *sárkány* szó előforduló jelentései közt: 'egy fajta kígyó'; 'krokodil'; 'egy fajta tengeri hal'. Vajon nem ősi reminiscencia?! — A honfoglalás után gyökeresen megváltozott életkörülmények, az időszámításban is fordulót jelentettek. A keresztény időszámításra való áttéréssel a talaját vesztett *sárkány* a mesébe szorult, szaporítva a mesekutatók gondjait. Jagič (Arch. für Sl. Phil. II, 421—81) a *sárkány*-t meglovagló garabonciás diák témájával kapcsolatban megjegyzi, hogy a délszárvi *drakon* is szereti a vizenyős helyeket, ami keleti vonás. Különben az a véleménye, hogy a *drakon* probléma rendkívül összekuszálódott szálainak a kibogozhatósága teljesen reménytelen.

Összegezve az elmondottakból adódó tanulságot: A török népmese *drakon*ját soha nem hívják *sazagan*-nak, hanem: *jılan*, *jilbagan*, *manguz*, *ežderha* stb. a neve. A *drakon* fogalomban összekeveredett kategóriákat egyes török szótárak, mint például Suranbajew 1954-ben megjelent tatár-orosz szótára pontosan különválasztja és azt mondja: *drakon* 1. myth. *ajdahar*, *aždaha*; 2. zool. *ulu* (< *lung* = *sárkány*). Vagyis a ciklikus időszámítás letűnével kiveszett *sazagan*-t, illetve kínai megfelelőjét a *lung*-ot a mai napig zoológiai lényként tartják számon. — Ami *sárkány*-unk ellenben teljesen belevesztett a nyugati *drakon* fogalomkörébe s csak hivatott mesekutatók sejtették meg keleti eredetét.

K. Palló Margit

Dűlőre jut. E szólásszerű kifejezésnek már három magyarázata is van, de ezek egyike sem kielégítő. O. Nagy Gábor legutóbbi megfigyelt kísérletét (Mi fán terem? 63), mely újból az *eldönt*, *eldől* igék újabb keletű átvitt értelméhez kapcsolódik, s mely szerint a *dűlőre jut* egyszerűen a. m. 'döntésre jut, eldől', már csak azért sem fogadhatjuk el, mert szólásunknak minden valószínűség szerint nem ez az elsődleges jelentése. E szólás országszerte ilyen kapcsolatokban él: *nem lehet vele dűlőre jutni*, *nehéz* vagy *könnyű vele dűlőre jutni*, azaz 'megegyezni, egyezsége jutni; sikert érni el vele'. Ugyanez a jelentése ezeknek az érdekes variánsoknak: *nehéz lesz vele eldűlőzni* 'megegyezni' (SzegSz.), *nem lehet vele kidűlőzni* 'egyezségre jutni vele' (Bácztopolya s. gy.). Közel áll e jelentéshez a dűlőzés értelme e mondatban is: „Hogy dűlőznek a hívek?” 'sikeres-e a munka?' (NyF. 37: 56). A *dűlőzni* ige semmiképpen nem származhat közvetlenül a *dől*ni igéből.

Még érdekesebb e kifejezés használata az általam ismert legrégebbi adatban. 1817: „Ha gondolod, hogy *ki nem mehetsz vele a dűlőre*, jobb hogy jókor állj el tőle” (Marton István: Új Deák Rudimenta. Győr 73, egy helyesírási példamondat). Az „állj el tőle” azt bizonyítja, hogy a „vele” nem emberre, hanem dologra vonatkozik. E *kimenni* a (1) *dűlőre* későbbi változata a *kijönni dűlőre* (a megmerevedett forma rendszerint elveszti a névelőt), vö. „kigyüttünk bodor korpára, kigyüttünk dűlőre”, melynek jelentésmegadása 'belevesztettünk a vállalkozásba' (Nyr. 2: 463, Szeged vidéke) alighanem téves, hiszen éppen az ellenkezőjét kellene jelentenie, azt, hogy 'sikeres volt a vállalkozás', mint az 1817-i példában: 'ha gondolod, hogy nem érsz el vele sikert . . .', s mint ebben: „hogy *menjék a munka fodor korpára*” 'gyorsan' (Nyr. 42: 299), azaz 'sikeresen'. Idézhetek még egy szinonim szólást is: „Hadi tsalárdsággal akarta ez a forróba dönteni Kiuntchinget, de *nem ment ki pénzére*” 'nem sikerült' (Szekér Joachim: Magyarok eredete 19, 1791-ből).

Kimegy a dolog pénzére, fodor korpára, dűlőre tehát egyaránt a dolog sikeres kimenetelét jelenti, s amennyiben a téves jelentésmegadás: 'belevesztettünk a vállalkozásba', mégsem téves, akkor vagy arról lehet szó, hogy a jelentés a konkrét alapszemlélet elhomályosodásával az ellentétébe csapott át, amire számos példánk van, vagy pedig ellenkező értelmű szólásokkal kontaminálódott, mint amilyen a *kimentünk hegyesre* 'tönkre mentünk' (Nyr. 14: 472, Kiskunhalas), vö. *kihögyöz* 'kisemmiz' (MTs.).

Mindezen adatokból két dolog tűnik ki. Egyik az, hogy a *dűlőre jut* eredeti jelentése 'valamiben sikert ér el', majd 'valakivel egyességre jut', a másik pedig, hogy e *dűlő* a föld dűlője, hiszen a *dűlőzni*, a *dűlőre kimenni*, *kijönni* szavak csak e *dűlő*-ből származhatnak.

A *dűlő*, mint ismeretes, a *dől* ige származéka, s ilyen kifejezésekből vonódott el, mint ezek is: „mely hold vetés *dől* az én magam szőleimre” (1695-ből, TörtT. 1899, 508); „A telkek egy szélben a templomra *dőlnek végeikkel*” (1735, TörtT. 1909, 465). A *valamire dőlő föld* szókapcsolatból vonódott el egyfelől a *dőlőföld*, *dőlő* 'földdarab' jelentése (I. TESz. *dőlő* a.), vö. „szederindát, melyet két egymásra *véggel* menő *dőlőföld* között a borona érdeklét” (XVIII. sz. vége, Nyr. 14: 221); „a *nyilasnak* vagy *dűlőnek* egyik végétől a másikig” (1801, Kánt Filozófiájának rostálgatása 61), másrészt a *dűlő* 'a föld végénél keresztben húzódó földcsík, ahol az eke megfordul' (vö. Fogarasi: *dűlő* 'eine gewisse Feldstrecke, die Anwand, s ugyanott: *Angewende* 'Streifen zum Pflugwenden am Feldrand'). E földcsíknak azonban más, fontosabb szerepe is volt, amint ez a *dűllőz*, *feldűllőz* igékből kikövetkeztethető. „*Dűllőz*: a szántó föld végeit fölszántja, hogy bizonyosabb határa legyen és a letiprás akadályoztassék. *Feldűllőzi* a földet” (Kresznerics, *dűllőz* a.). „Az alföldi városokban az utcabírák mikor csutkaföldet, tengeri földet *feldűllőztettek s elosztottak*, a hivatalos ívás soha el nem maradt” (Takáts S.: A magyar múlt tarlójáról 326). A *dűlő* tehát véget és határt jelentett, s a *dűllőzés* egy nagy mezei munka sikeres befejezését, hiszen a feldűllőzés az aratás, betakarítás után történhetett.

A *dűlő* harmadik jelentése 'a földek végeinél keresztben húzódó út', melyet a TESz. 1859-től kezdve adatol. De valószínű, hogy már korábban is ismeretes volt. 1790–2: „felele vezérem, menjünk *más dűlőre*”, valószínűleg 'más útra' (Fekete János: A négy menyország, IrtK. 1950. 100), vö. „nosza már lépjél *más törésre* is, lássuk, mint perdül ott-is sárhányó lapátod” (Matkó: BCsák. 198, NySz.). A *dűlő* 'út' jelentése van meg a „három döllőben” 'három ízben' kifejezésben (Kálmán: Magyar Nyelv. 3: 205), Csitár), voltaképpen 'három úttal'.

Mint a fenti példákbl is láttuk, a föld mindig *v é g g e l dől* valamire, s így ahol a *dűlő* van, ott a földnek vége is van, vö. még: „a Kákaszkék *dűlleire forog véggel* a kaszálónk (Nyr. 38: 378; érdekes szemléletre mutat a *forog* ige), s ezért a *dűlő* felvette a 'vég' jelentést is. A következő mesevégből a *dűlő* a *vég* szó egyenértékese: „Itt a vége, dűleje” (Nyr. 9: 282). A 'vég' jelentésből könnyen megfejthető mind a 'megegyezik valakivel', mind az 'eldől' jelentés. *Valakivel véget érni* ugyanis régen azt jelentette, amit ma a *valakivel dűlőre jutni*. Egy 1657-es adat szerint „Az szolnoki Bék igen rosz ember, | Kévénsága ennek kettősön ezer, | Ennél az ló ára is szászhusz tallér, | *Vele ember véget csak nehezen ér*” (Debreceni Városi Jkv., közölve Gazdt. Sz. 10: 330); 1664: „Mi Vas Jánossal *véget nem érhetünk*, mert ő keme az régi szokást nem akarván követni — az maga jobbágyának gabonáját külön akarja dézmáltatni” (Teleki M. Lev. 3: 206). Ugyanakkor „majd *vég* válik benne” 'majd eldől' (MTsz.).

Végeredményben tehát Tolnai és M. Horváth (MNY. 28: 241) magyarázatánál kööttünk ki, a szántóföld végénél húzódó dűlőnél, amelyre való kijutás, akár a megrakott szekérrel, mint M. Horváth gondolta (vö. a legrégibb példában *kimenni a dűlőre*), akár a *dűlő* ~ *vég* megfelelés alapján, mindenképpen a munka sikeres befejezését jelentette.

Természetesen nem lehet kizárni annak a hatásnak lehetőségét sem, amelyet az *eldőlni* ige és a valakinek szándékát (hanyatlásra, esőre) *dőlőre vinni* (1803, MVir.) gya-

korolt a *dőlőre jut* újabb 'eldől' jelentésére. Mint a TESz. is megállapította, az *eldől* átvitt értelmű jelentése régebbi a XIX. század elejénél; a TESz. 1772-ből adatolja, de van rá adat 1766-ból is: „referáltam egy causát, azo piniómból kiforgatának, midőn *eldőlt* in contrarium” (MonIrók 38: 284, Halmágyi naplója). Az *eldől* e jelentése valaminek jobbra vagy balra, erre vagy arra dőléséből fejlődött, vö. 1792: „mikor ők a dolgot *valamerre eldőlítik*” 'eldöntik' (Zimmerman: A nemzeti büszkeségről 235). Régebben a *hanyatlík* igét használták inkább 'hajlik, dől' jelentésben: 1659: „se jobbra, se balra ne hanyatoljon (az utasítástól)” (Erd. Országgy. Eml. 12: 230); 1693: „Akár hadra, akár békességre *hanyatoljon* a dolog, az mi bőrünkben jár” 'dőljön' (MonIrók 23: 588).

Megemlítem végül, hogy a *feldülözni a nótát* 'kicifrázni' jelentése (Nyr. 30: 443, Nagylózs) azon az alapon keletkezett, hogy a feldülözés, azaz az aratás után a tarlószől felszántása rendszeren kacskaringós vonalakkal történt: a szántó mintegy szabadjára eresztette fantáziáját, mint az énekes, aki kicifrázta a dallamot. Az ötletet e hasonlathoz valószínűleg ilyen kifejezések, mint a *dülőre viszi az éneket* (OrmSz.) 'átsegíti a nehéz részen, sikerrel befejezi' (?) szolgáltatták.

A *dülőre jut* általam adott megfejtését megerősíti a *szegeletre jut* 'egyezsége jut, megegyez' (MTsz.) kifejezés is. E szegeletet érthetjük valamely földdarab szegeletének, ahová a föld *szegelek* vagy más szóval *dől*.

Bernáth Béla

Dalma. E névről többször is írtak már (a MNy. 52–3. évfolyamaiban). Többnyire arra kaptunk választ, hogy miként vált női névvé. Először Vörösmarty Mihálynak Zalán futása című eposzában fordul elő, mégpedig a 7. és a 8. énekben (a megjelenés ideje: 1825.). Hogyan alkotta a költő ezt a nevet? A kérdésre több magyarázat is van. Ladó János Magyar utónévkönyvében (Akadémiai, 1972. 37) a *dal* szóból származtatja. Ezt a vélekedést kizártnak tarthatjuk, hiszen *Dalma* jelzői az eposzban a következők: *rémítő, rettentő, vitézlő*. A *dal* szóval tehát nem ő, hanem egy másik személy kapcsolatos: a 2. énekben szereplő Huszton leánya, Dalamér, akiről a költő is így ír: „*Dall* vala Hábor-ról...”

Mikesy Sándor már közelebb jár az igazsághoz. Áttekintve Vörösmarty névalkotási gyakorlatát, elvonásra gyanakszik (MNy. 53: 479), s hoz is analóg példákat. Felveti annak lehetőségét, hogy a *Hábor* ~ *háborodik* (szerintünk inkább *háborgó*) mintájára a népnyelvi *dalmahodik* 'nekitelik, duzzad' ige rövidülése a *Dalma* név. Csakhogy itt jelentésbeli nehézségek adódnak — nem látjuk meggyőzőnek az elvonást.

Vörösmarty személynevei között szerepelnek pusztá helynevek is, pl. *Bogács* (Borsod megye; a Zalán futása 2., 3., 7. énekében), *Báta* (Tolna megye; 3. és 5. énekén) stb. *Dalma* helynevünk nincs, nem is volt.

Ezek után egyetlen lehetőség marad: helynévből való elvonás. És valóban van ilyen név: *Dalmad*, az egykori Hont megyében. Ez a mód előfordul Vörösmarty névalkotási gyakorlatában, sőt még a Zalán futásában is. A Borsod megyei *Emőd* község nevéből elvonással alkotta meg az *Emő* férfinevet: „Fényes Orontes elől vágatva szalasztja Zoárdot. | Általa Bokros, *Emő*, kik lassú lóval eredtek, | Porba merülnek...” (7. ének). S ez a név is — a *Dalmá*-hoz hasonlóan — női névvé vált (igaz, továbbképzett formában). Vörösmarty „csak” megalkotta ezt a két nevet, mások (Vajda Péter és Jókai Mór, illetve Gárdonyi Géza) tették női névvé és népszerűsítették. Gárdonyi műve (Láthatatlan ember) az ismertebb, olvasottabb, ezért is vált az *Emőke* név gyakoribbá, mint a *Dalma*.

Mizser Lajos

Lágy pásztor után gyapjat rúg a farkas. A Nyelvtudományi Értekezések 95. számú füzetében O. Nagy Gábor az önálló közmondásgyűjtemények ismertetésében erőteljesen foglalkozik Faludi Ferenc Jegyzőkönyvével, illetve annak egyik jelentős elődjével és forrásával, a Salamon és Markalfal. Be is mutat jó néhány közmondást bizonyítékkal arra, hogy Faludi gyűjteménye hogyan vág össze az utóbbival.

Annak szemléltetésére, hogy Faludi gyűjteményében, illetve a Salamon és Markalfalban levő kifejezések némelyike valódi közmondássá vált, O. Nagy Gábor megemlíti a következőt: „Molli bergario lupus caecat lanam.” Szerinte a közmondás magyar nyelvű megfelelőiben értelmetlen ige került a *caecat* helyére, mégpedig a *rúg* ige (O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. Nyelvtud. Ért. 95. sz. Akadémiai K., Bp., 1977.).

Faludi gyűjteményében ugyanis a szó szerinti fordítás helyett ez áll: „Lágy pásztor előtt gyapjat rúg a farkas.” O. Nagy Gábor erre vonatkozólag ezt írja: „Amennyire érthető, hogy a XVIII. és a XIX. századi kiadványok összeállítói a közmondásnak olyan változatát közölték, amelyben nincsen durva szó, annyira rejtélyesnek tűnhet fel az, miért került a közmondás szalonképesebb változatába az eredeti *szarik* helyett az ebben a kapcsolatban teljesen értelmetlen *rúg* ige. Az SzD: MVir.-ben közölt alak: „A' lágy pásztor előtt a' farkas gyapjat okádik, rúg, húllat, rezel” (137) négy igéje közül is éppen csak a *rúg* az, amely jelentését tekintve nem vág egybe azzal a szemlélettel, azzal a megfigyeléssel, amely a közmondást létrehozta.”

O. Nagy Gábor a felvetett problémát a következőképpen oldja meg. Idézzük: „Egyszerre megoldódik azonban e rejtély, ha megismerjük közmondásunknak Beniczky-féle verses feldolgozását. A Magyar rithmusok példabeszédeinek 42. szakasza ugyanis így kezdődik:

Jaj annak a' Várnak,
Hol, és melly Vég-háznak,
Értetlen a' vezére;

Mert lágy pásztor miatt
Farkas lejtőt rughat;
'S gyapjat hányhat előtte

(Pozsony, 1803. 118). . . »A' lágy pásztor miatt, farkas lejtőt rughat, 's gyapjat hányhat előtte.« Úgy látszik tehát, hogy a *gyapjat rúg a farkas* ennek a két kifejezésnek a kontaminációjából keletkezett: *lejtőt rúg* (lejtőt, azaz egy táncfajtát jár, táncol) a *farkas* × *gyapjat szarik a farkas*. Minthogy a *gyapjat rúg* kapcsolatot tartalmazó forma először Faludi gyűjteményében fordul elő, feltehető, hogy mint tudatos eufemizmust ő maga alkotta meg ezt az alakot, s tőle vették át a későbbi közmondásgyűjtők és szótárírók. Mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy Faludi más összefüggésben is használta ugyanezt a kifejezést. VI. Pásztor énekében a következőképpen jellemzi egyik hősét:

Okos, igaz, bátor, nyája' meg őrzője;
Ellenkezőinek erős ellenzője.
Farkas gyapjat nem rúg ő paltzája alatt:
Ment lészen mellette öreg s' apró falat

(Költeményes maradványi. Győr, 1786. I: 125). Érdekes bizonyosság ez egyben arra is, hogy Faludi nem öncélúan gyűjtött szólásokat és közmondásokat, hanem azért, hogy az irodalmi nyelvet gazdagítsa velük.”

O. Nagy Gábornak a fenti problémára adott megoldásához szeretnénk az alábbiakban hozzászólni, s bizonyos mértékben természetesebb magyarázatot adni a *rúg* ige használatára.

Nem kétséges — bárhol keletkezett is a szóbanforgó közmondás —, hogy természeti megfigyelés az alapja. Maga O. Nagy Gábor magyarázza meg olvasójának: „... gyapjút tartalmazó farkasürülék olyan juhásznak a legelője körül lehetett találni, aki nem tudta a bányáit a farkastól megvédelmezni.” Ezen alapul a latin *caccat lanam*, illetve a magyar nyelvű durva megfelelője, *gyapjat szarik*. Ám a farkas viselkedésének ismerői, a nép, a pásztorok azt is megfigyelhették, hogy a farkas, miután ürülékét elhullajtotta, hátsó lábaival kaparó, r ú g o mozgulatokat végez, mintegy betemetendő az ürülékét.

Ezek alapján könnyen feltehetjük a következőt: A Faludi által Jegyzőkönyvébe felvett közmondásalak, a *gyapjat rúg* valóban élt a magyar nyelvben a Salamon és Markalf-féle alaktól függetlenül. Maga O. Nagy Gábor sem zárja ki ezt: „Nem lehetetlen — írja —, hogy az idézett latin közmondásnak még a Salamon és Markalf magyarra fordítása előtt kialakult a megfelelője nyelvünkben.”

Lehetséges, sőt valószínű tehát, hogy Faludi valóban a népnyelvben találta meg a közmondást, függetlenül a Salamon és Markalftól, hiszen ismeretes, „hogy ő el szokott volt a' köz nép, és tseléd közé járogatni...” (i. m. 40).

Itt kell megjegyeznünk, hogy a farkas fent elmondott viselkedésére vonatkozólag jelenlegi megfigyelésünk is van. E helyütt mondunk köszönetet Fischer Antalnak, a Budapest Főváros Állat- és Növénykertje osztályvezetőjének, aki volt szíves a farkas viselkedésére vonatkozó megfigyelési eredményeket velünk levélben közölni.

A mi feltételezésünk tehát — O. Nagy Gáborral ellentétben — az, hogy Faludi a *gyapjat rúg* kifejezést nem a *lejtőt rúg* és a *gyapjat szarik* kontaminációjából alkotta, és mint tudatos eufemizmust használta, hanem birtokában volt a népnyelvi változatnak, s felismerve annak árnyaltabb voltát, eleve ezt vette be Jegyzőkönyvébe, mellőzve a latin *caccat* durva, szöszszerinti fordítását.

Nem kétséges ugyanis, hogy a „Lágy pásztor előtt gyapjat rúg a farkas” alak, annak számára, aki a természetes valóságot ismeri, sokkal árnyaltabb, szellemesebb, mint a durva változat. Éppen ez a közmondás parömiológiai értéke, s ennek felismerése lehet a nép ízlésének, illetve Faludi hozzáértésének dicsőítője.

Hogy a szóban forgó közmondás további változatai is éltek, azt O. Nagy Gábor is megemlíti: „Ugyancsak a *rúg* ige fordul elő Dugonicsnál a Faludi-féle változattal szó szerint megegyezően, továbbá abban a változatban, amelyet Erdélyi gyűjteményében találunk — csak hogy itt nem a pásztor e l ő t t, hanem a l a t t rúgja a gyapjat a farkas — és végül a CzF.-ban — de itt meg az *után* névutóval alakult a határozó.”

Legyen szabad hozzátennünk, hogy az idézetben említett Czuczor–Fogarasi-féle szótárbeli „Lágy pásztor *után* gyapjút rúg a farkas” alak véleményünk szerint ismét azt bizonyítja, hogy a népnyelvben élt a közmondás, sőt finomodott, hiszen ez utóbbi alakja nyilván még érzékletesebbé igyekszik tenni becsmérlő árnyalatát: a poruljárt, vesztiesen elkullogó pásztor u t á n, mintegy megvetőleg, gyapjút rúg a farkas.

Faludinak tehát feltehetőleg nem kellett mesterségesen teremtetett eufemizmussal „szalonképessé” tennie a közmondást, hanem a nép nyelvében eleve ilyen alakban élő változatát kellett csak az irodalomba is beemelnie. Hogy ezt Pásztor énekében megtette, az ismét érdeme.

Légrádi Imre

Surmó. Ezt a közismert szót, amely népies ízével a városi argót is gazdagítja, a TESz. bizonytalan eredetűnek minősíti. Mindenesetre elhatárolja egy tisztai vízrajzi

homonimájától; 'suhanc, siheder', 'ostoba, faragatlan fickó' értelmében pedig több, hasonló tájnyelvi szóval rokonítja.

Valószínűbbnek látszik a cigány eredetű *csóró* szavunkkal való összefüggése. S. A. Wolf nagy német tolvajnyelvi szótárában (Wörterbuch des Rotwelschen) található egy *Surm* címszó, 'paraszt' értelemben. Ezt a német argó szót a cigány *czoro* eltorzult alakjának tartja (a cigány szót 'arm, armselig' = 'szegény, szegényes, nyomorult' jelentéssel adja meg, ami megfelel a magyar *csóró*-nak). De a mai bécsi népnyelvben is megvan a mi *surmó* szavunk! Rudolf Stürzer: Seht's, Leut'n, so war's (Wiener G'schichten) c., különböző bécsi dialektusokat megszólaltató könyvében (Albert Langen/Georg Müller/München 1943.) például egy élehetetlen, mafla alakot illet a *Surm* szóval, sőt, felveszi a szójegyzékébe is, 'langweiliger Mensch' = 'unalmas ember' értelmezéssel. Mind a rotwelsch, mind az osztrák szó lényegében ugyanazt jelenti, mint a magyar, amely különben — alakjára nézve is — beletartozik a *suttyó, tahó, golyhó, az* újabban terjedő *bunkó* stb. csúfeszavak csoportjába. (A német változattól eltérő magyar szókezdő *s* hang talán a „cigányos” kiejtést őrizte meg.)

Ramaty, ramacs. A TESz. szerint ismeretlen eredetű. Legutóbb Kiss Lajos (Nyr. 102: 110) felvetette cseh vagy nyugat-szlovák származtatásának lehetőségét.

Érdekes ezzel kapcsolatban egy közismert német szóval való feltűnő hasonlóságra rámutatni. *Ramsch*, valamint összetétele: *Ramschware* a német kereskedelmi nyelvben az áron alul eladásra kerülő, leértékelt, silány minőségű maradék- vagy parti-árut jelenti; azt, ami éppen még nem selejt. A mindennapi közbeszédben *Ramsch* (vagy *Ramschzeug*) már a. m. 'vacak, ócskaság, selejt, haszontalan holmi', valamint (a németben *Bofel* — *Bafel* — *Pofel* alakváltozatok szinonimájaként) 'bóvli'. A német kézikönyvek egyébként általában jiddisch-héber, ill. tolvajnyelvi eredetűnek minősítik (ellentétben egy francia eredetű homonimájával, amely egy kártyajátékot jelöl, nevezetesen a mi *ramslí*-nkat).

Nem tartom tehát kizártnak, hogy a *Ramsch* németül beszélő kereskedők, vásárosok útján eljutott volna a magyar népnyelvbe, sőt esetleg erősíthette a Kiss Lajos által feltételezett szláv jövevényszó elterjedését. Ami pedig az *-acs/-aty* szóvéget illeti, megjegyzendő, hogy a *-msch* már a németben is meglehetősen szokatlan; a hasonló *-nsch* (pl. *Mensch*) pedig a dél-német—osztrák kiejtésben többé-kevésbé affrikálódni szokott.

Skripecz Sándor

A Magyar Nyelvjárások Atlasza VI.*

Teljessé vált a Nyatl. A tervezettnél egy évvel korábban, a Nyatl. V. részének megjelenését követő évben napvilágot látott az utolsó, VI. rész is. A magyar dialektológia legjobb szakembereinek hosszú és áldozatos munkájával összegyűjtött, majd nyelvatlásszá szerkesztett hatalmas nyelvjárási anyag az 1968-tól 1977-ig terjedő tíz év alatt a könyvtárak polcaira, az érdeklődők kezébe került. Ezzel a magyar nyelvtudomány talán legnagyobb eddigi vállalkozása sikeresen lezárult.

A Nyr. olvasóinak rendszeresen beszámoltam a Nyatl. közzétett köteteiről, és észrevételeket fűztem az egyes térképlapok nyelvi anyagához. (L.: Nyr. 93: 169–76, 95: 262–9, 97: 468–75, 99: 219–24, 102: 111–2.) Most az utolsó kötetten a sor.

A Nyatl. VI. része, amely — mint zárókötet — magában foglalja a teljes Nyatl. ezeregyszázhatvankét térképének összesített címszójegyzékét is betűrendben (5–6. lap) és számrrendben (7–8. lap), törzsanyagként kétszázkét térképlapot tartalmaz. Ez a térképmennyiség nagyobb, mint bármely korábbi köteté. A térképlapoknak az egy-negyede, összesen ötven térkép hangtani természetű: a *ló, szó, kő, hó, szű, odú, tetű, falu, enyv, disznó, erdő, borjú, ökör, vödör, selyem, tücsök, bagoly, cukor, jászol, teher, lélek, hét, sár, kenyér, madár, bogár, tehén, szekér, derék, tűz, víz, fa, deszka, este, reggel, biró, rokon, asztal, lé, tej, ing, talp, Mihály, húsvét, penész, toll, méz, gyűrű, üveg, virrasztó* főnév helyi ejtészváltozatait adja meg. Száznegyvenöt térkép, azaz a VI. résznek mintegy három-negyede alaktani jellegű. Ezeken a toldalék (rag, jel) a fontos, az tehát, hogy a szóban forgó viszonyításnak (*lovad, lova, lovaim, lovaink, szót, kövek, kővel, köves, erdeje, kertből, kertben, kertbe, kertünk, kertetek, kertjük, lábbal, lábam, lábadat, lába, lábánál fogva, Sándoréknál, Sándoréktól, Sándorékhoz, Erzsékekhez, Ferenecnél, Ferenchez, hajnalban, éjjélkor, tövestül, öccsét, testvérét, unokájuk* stb.) mi a kifejezési módja. Szóföldrajzi természetű lap a Nyatl. VI. kötetében mindössze hét darab van: 'szuvas', 'vályog', 'csúszkál', 'behunyja', 'toka', 'pupilla', 'eltéved'. Ezeknek a szótani (szóföldrajzi) természetű lapoknak az a különös sajátosságuk, hogy közülük csupán a 'szuvas' mutatja be anyagát a Nyatl. szokásos adatbeírásos közlési módjával. A többi hat térképlap, valamint a hangtani természetű *virrasztó* térképlap is a szemléltető módszert alkalmazza. Ezeken a térképlapokon tehát nem találjuk meg a konkrét, elhangzott és feljegyzett adatoknak kutatópontonkénti beírását, azaz forrásértéktől közlését, hanem az adatok típusait grafikai jelek szemléltetik, amelyeket jelmagyarázat old fel.

* A Magyar Nyelvjárások Atlasza VI. rész (961–1162. térkép). A Magyar Nyelv-
atlasz munkaközösségének közreműködésével szerkesztette Deme László és Imre Samu.
Akadémiai Kiadó. Budapest, 1977. (A Magyar Nyelvjárások Atlasza. Készült a Magyar
Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar
Nyelv-
atlasz munkaközössége: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla,
Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József. A munkaközösség el-
nöke: Bárczi Géza. A munkálatok során közreműködtek: Balogh Lajos, Farkas Vilmos,
S. Meggyes Klára, Szépe György.)

A Nyatl. VI. részének szóföldrajzi térképlapjaihoz néhány megjegyzést teszek. Az 1156. térképlapról kitűnik, hogy az 'agyagból készült égetetlen téglá' neveként a magyar nyelvterület túlnyomó részén a *vályog* járatos. Ez szláv eredetű (vö.: Kiss: MNy. 57: 88; TESz. 3: 1083). Néhol a *téglavályog*, *vályogtéglá* vagy *nyersvályog* összetétel járja. Másutt a latin eredetű *tégla* (vö. TESz. 3: 873) vagy a német eredetű *mór* (vö. TESz. 2: 954) használatos, sokszor a *mórtégla*, *nyerstégla*, *sületlentégla*, *éget(et)lentégla*, *sártégla*, *földtégla*, *cigánytégla* (tkp. 'cigányogtól vetett téglá') összetételben. A Győr-Sopron megyei Pusztasomorján, Acsalagon és Szárföldön feljegyzett *mugli* a németből származik; vö. német *Mugel* 'kerek kő- vagy ércdarab' (Sprach-Brockhaus' 449), ausztriai német *Mugel*, *Mugl* 'domb' (DudenÖst. 157). A jugoszláviai Torontálvásárhelyen gyűjtött *cserpics* a szerb-horvátból való; vö. szerb-horvát *čerpīć* 'vályog' (SzbhvMSz. 1: 176) ~ *čerpīć* 'ua.' (SzbhvMSz. 1: 205) < oszmán-török *kerpiç* 'ua.' < perzsa *kirpič* 'ua.' (Lokotsch 94.; Skok: EtRj. 1:355). Ez etimológiailag ugyanaz a szó, mint a török eredetű orosz *купнуч* 'tégla' (Е. Н. Шипова: Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976. 183).

Feltűnően változatos a 'csúszkál' fogalmát kifejező igék csoportja (1157. térképlap): *csúszik*, *csúszkál*, *csúszkázik*, *csúszkorál*, *csúszgorázik*, *csúszongál*, *csúszánkodik*, *csúszinkázik*, *csúszkorondik*, *csúszánkodik*, *csúszinkázik*, *csucsonkázik*, *csicsonkázik*, *csucsingázik*, *síkol*, *síkolázik*, *síkolándik*, *síklózik*, *síkankózik*, *síkankázik*, *síkárkózik*, *síkákózik*, *síkorkázik*, *síkántózik*, *síkomodik*, *síkanyózik*, *simulkázik*, *simókázik*, *sínkózik*, *sisinkázik*, *illangál*, *illankázik*, *ilinkázik*, *ironkázik*, *irongál*, *iszánkodik*, *iszankodik*, *isánkodik*, *kanyargat*.

Érdekes a köznyelvi *huný* ige nyelvjárási egyenértékűt szemléltető 1159. térképlap anyaga is: *huný*, *hum*, *kum*, *kumor*, *kom*, *szum*, *szom*, *sum*, *suny*, *tuny*, *csuk*, *húz*, *píllant*.

A köznyelvi *toka* főnév nyelvjárási egyenértékűt szemléltető 1160. térképlapról megtudjuk, hogy legtöbb kutatóponton a *toka*, *tokája* használatos; ez szláv eredetű (vö.: Knieza: SzJsz. 526; TESz. 3: 932). A *toka*, *tokája* mellett van *tok*, *tokja*, *tokál(t)*, *tokállá*, *tokány*, *tokánya*, *tokalj*, *toka alja*, *torkalja* változat is. Az *ajak*, *duplaajak*, *két ajaka* (*van*), *másik ajaka* (*van*), *ajak alja* kifejezést az teszi érthetővé, hogy az *ajak* itt 'áll' jelentésben szerepel (vö. TESz. 1: 110); az 1160. térképlapról ismeretes *két állá* (*van*) szó szerkezet is. Onomasziológiai párhuzamként lásd német *Doppelkinn* 'toka' (tkp. 'dupla áll'), angol *double chin* 'ua.', francia *double menton* 'ua.', orosz *двойной подбородок* 'ua.' stb. A nyelvjárási *szak* 'toka', amelynek *szoka* és *cak* változata is van, talán ótörök eredetű; vö. CC. *sayak* 'áll' (Räsänen: EtWb. 396). Ha ez az etimológia helyes, akkor a *szak* 'toka' etimológiailag összetartozik *szakáll* szavunk török előzményével (1. TESz. 3: 649). A 'szakáll', 'áll' és 'toka' értelmű szavak összefüggéséhez lásd magyar nyelvjárási (Magyar-nemegye) *bárba* 'toka' < román *bărbă* 'áll' ← 'szakáll' < latin *barba* 'szakáll', valamint román *bărbie dublă* 'toka', *bărbie* 'áll' < : *bărba* (DEX. 79; 1. még Cioranescu: DiccEtRum. 67). — Az ausztriai Középpulyáról való *gogyola* 'toka' a hely nélkül közölt nyelvjárási *gogyola* (MTsz. *godola* a.) főnévvel azonos. Etimológiáját illetőleg talán figyelembe vehető a szlovén nyelvjárási *gúglja* 'csüngő, lengő dolog' (Pleteršnik 1: 260); másként: Knieza: SzJsz. 197 *golyva* a.

A köznyelvi *pupilla* nyelvjárási egyenértékűt szemléltető 1161. térképlapon a következő megnevezési típusokkal találkozunk: *szembogár*, *szemvilág*, *szemfény*, *szembáb*, *szembábú*, *szembaba*, *szemgolyó*, *szemgombja*, *szeme gubója*, *szemlencse*, *szemkupilla*.

A legutolsó, 1162. térképlap a köznyelvi *eltéved* ige nyelvjárási egyenértékűt szemlélteti: *eltéved*, *eltévelyedik*, *elbódul*, *elbódorog*, *elbolondul*, *elbolyo(n)g*, *megkávul*, *elvesz* ~ *elvész*, *elvesztődik*, *elveszti magát*, *elveszteti magát*, *elzúllik*, *elkeveredik*, *elrebecsilja* (*az utat*), *elvéti* (*az utat*), *elveszti* (*az utat*).

A Nyatl. munkaközössége most azzal a feladattal van elfoglalva, hogy szómutatót tegyen közzé a Nyatl. teljes anyagából. Ez a szómutató — a térképlapok címszavain kívül — tartalmazni fogja az egyes térképlapokon található valamennyi szótani változatot, s azokat a hangtani — sőt morfológiai — jellegű változatokat is, amelyek annyira eltérnek a címszótól, hogy a vele való összefüggés a magyar nyelvjárásokat kevésbé ismerők számára nem mindig nyilvánvaló. Hasznos lesz a grammatikai jellegű összesítő táblázatok közreadása is.

A Nyatl. használóinak nagy segítséget nyújt majd ez a mutatókötet, amelynek megjelenése 1980 körül várható.

Kiss Lajos

A stilisztikai jelenségtanulmány

(Gondolatok Török Gábor könyveiről)

1. Török Gábor könyvei¹ egy sajátos stilisztikai ágat, a tőle jelenségcsoport-vizsgálatnak nevezett tanulmánytípust képviselik. Ez lényege szerint a nyelvi elemek (hangok, szavak, szókapcsolatok, nyelvtani formák és szerkezetek) stilisztikai szempontú és érdekű minősítése: a kifejező funkciók, a stílárís érték megállapítása. A stilisztikai tanulmánytípusok rendszerében a minősítéssel azonosítható jelenségvizsgálat az a legalsó szint, amelyre a többi vizsgálat, mindenekelőtt a stilisztikai elemzés, valamint a stílusok (mind az ún. funkcionális stílusok, mind pedig a szépirodalmin belül az egyéni, a műfaji és az irányzati stílusok) jellemzése épül. Itt a „legalsó” természetesen nem azt jelenti, hogy a legkevésbé érő szint, hanem ellenkezőleg, a jelenségvizsgálat alapvető értékére utal, arra, hogy nélküle nem lehetséges sem a stilisztikai² elemzés, sem az egyéni stílus jellemzése.

Munkáiban, rendszerint a bevezetőkből, Török Gábor a jelenségvizsgálatnak több elméleti és módszertani kérdését is tárgyalja. Általában akkor foglalkozik velük, amikor valamilyen téves felfogást cáfol meg, amikor jogosultságát bizonygatja. Mindenekelőtt azzal a sokszor hallható hamis véleménnyel szemben igyekszik megvédeni, amely szerint egy-egy vizsgálatra kiragadott nyelvi jelenségnek mint egy nagyobb egység, a teljes irodalmi alkotás részének nincs önértéke. Meggyőző érvei világossá teszik a kételkedők számára is, hogy miért lehetséges a szöveget alkotó nyelvi jelenségeket önmagukban is vizsgálni. Hangsúlyozza, hogy nem azért ragad ki részleteket egy-egy vers összefüggéseiből, mert öncélúan, elszigetelten akarja őket vizsgálni, hanem hogy a versbeli összefüggések mellett más összefüggéseiben is elhelyezve még hívebben értelmezze jelentésüket, szerepüket (I. 5–6, 10–3).

Mindehhez szigorúan stilisztikai szempontból csak azt lehetne még hozzátenni, hogy a stilisztika története is azt bizonyítja, nemcsak lehetséges, hanem nagyon is szükséges a jelenségvizsgálat. A magyar stilisztika minősítő rendszere ugyanis még távolról sem tekinthető teljesnek. Még nagyon sok nyelvi jelenségnek, főleg a nyelvtaniaknak és ezen belül is a mondattaniaknak alig ismerjük a stílárís funkcióit. De a már meglevő minősítéseket sem tekinthetjük befejezettnek, minthogy jó részük további finomításra szorul.

¹ A következő négy könyvvel foglalkozom: A líra: logika (József Attila költői nyelve). Budapest, 1968. (rövidítve: L); Lírai ígfüggvények stilisztikája. Budapest, 1974. (rövidítve: I); Költői rébuszok. Budapest, 1974. (rövidítve: R); József Attila kommentárrok. Budapest, 1977. (rövidítve: K).

Mindennek hangoztatása továbbá azért is szükséges, mert a jelenségvizsgálat mint a század első felének sajátos tanulmánytípusa ma, a stilisztikai elemzések fellendülésének, kiteljesedésének szakaszában sokak szemében már elavult, vagy legalábbis divatját múlta, emiatt fölösleges, sőt nem is létező vizsgálat. De amíg a klasszikus stilisztika nagy hiányait nem pótoljuk, addig az egyedi nyelvi elemek stilisztikai minősítését nem tekinthetjük nem létezőnek, fölöslegesnek. És persze az is igaz, hogy az elavultnak tartott minősítések nélkül nem lehet jól megalapozott a napjainkban divatos és erőteljesen fejlődő elemzés vagy az esetleg csak a jövőben kifejlődő stílusjellemezés (az egyéni, műfaji és irányzati stílusok kutatása). Ezért csak örvendeni lehet annak, hogy Török Gábor védelmébe veszi a jelenségvizsgálatot, és több mint egy évtizedes kitartó munkájával gazdagítja, javítja és finomítja a magyar stilisztika minősítő rendszerét.

A stilisztikai jelenségvizsgálat lényegét, helyét és ebből következő jelentőségét nemcsak belső, stilisztikai, hanem külső, logikai és ismeretelméleti szempontok alapján is megvilágíthatjuk. Egy nyelvi elem stíláriskonkretumának szövegösszefüggésekhez kötött vizsgálata az érzéki megismerés konkrétumának felel meg. Az így nyert minősítéseket a további stilisztikai kutatások számára rendszerint úgy hasznosítják, hogy a kérdéses nyelvi elem azonos funkcióit összegezik. Úgy rögzítik tehát stíláriskonkretumát, hogy a konkrét összefüggésekből elvonják és általánosítják. Eszerint a stilisztikai kézikönyvekben olvasható minősítések konkrétumokból nyert absztrakciók. A kutatás, a megismerési folyamat ezzel nem érhet véget, hanem tovább halad, és eljut, felemelkedik egy magasabb szintű, általánosabb konkrétumhoz, a tárgynak, azaz egy mű vagy egy író (egy műfaj, egy irányzat) stílusának sokoldalú ismeretéhez, lényegi sajátosságainak lényegi összefüggéseikben való vizsgálatához. Ezt a magasabb szintet képviseli az irodalmi alkotás stílusának az elemzése, egy egyéni stílus (vagy egy műfaji, irányzati stílus) jellemzése. Persze a stilisztikai elemzés és ez utóbbi, jobb műszó híján „jellemezés”-nek nevezett vizsgálatok között további, az elvonatkoztatás fokában rejlő különbségek adódnak, de ezekkel itt most nem foglalkozunk. A lényeg az, hogy ismeretelméletileg és így más tudományokból vett analógiák alapján is igazolható a szövegből kiemelt részek önállósított vizsgálatának lehetősége.

2. Török Gábor munkáinak lényegét és jelentőségét nemcsak elvi szempontok, hanem kutatásainak konkrét eredményei alapján is megvilágíthatjuk. A vizsgált jelenségek természetük szerint sokfélék. Vannak hangok, verstani elemek, szavak, szókapcsolatok, mondatrészek, mondat szerkezetek. Szóértelmezései közül kiemelkednek a József Attila-kommentárok. Különböző esetek nagy többségében József Attila költészete szolgáltatja vizsgálataikhoz a nyersanyagot. Kutatásaiból majd egy gondosan kidolgozott József Attila-kép, a költő stílusjegyeinek a leírása fog kikerekedni. És ezzel minden eddigi, egy íróra vonatkozó stilisztikai tanulmányozást felül fog múlni mind a kutatás alaposágában, mélységében, mind pedig sokoldalúságában.

Maguknak a nyelvi elemeknek a vizsgálatában két mozzanatot vehetünk észre. Az egyik az alapul szolgáló hangtani, szótani vagy nyelvtani leírás. A másik pedig az erre építő stilisztikai értelmezés. Az első az alap, a másik a cél. Hogy a kettő egységét megvalósíthassa, Török Gábor a nyelvi elemeket a maguk hangtani, szótani és nyelvtani minőségében is alaposan megvizsgálja. Nemegyszer már ezen a szinten is újat tud mondani. Így például az igei alaptag és a bővítő tag kapcsolatáról szólva Simonyi Zsigmond korábbi nézetét korrigálja, és bizonyítja, hogy a mondat szerkezetéből ki lehet mutatni az ige „kiegészítő”-it (I. 15–6). Ugyancsak elfogadható helyreigazítás a jelzők osztályozásáról szóló bírálata is, hisz valóban az ún. költői vagy festői jelzők is gazdagítják a jelzett fogalom tartalmát, és megszükitik fogalmi körét (L. 90–92).

Nyelvtudományi alapozású stilisztikai minősítései sokoldalúak, lényegbevágóak, és az egészen finom árnyalatokat is magukban foglalják. Például a *Medáliák* címben szereplő *medália* szónak felsorakoztatja szótári jelentéseit (katonai kitüntetés, nyak- vagy óraláncra akasztható kép vagy tok, amelyben apró emléktárgyat tartanak), majd megállapítja, hogy a címbeli szó az 'emléktárgyat rejtő tokocska' jelentéshez áll közelebb, és népies hangulatú. Értelme összefügg azokkal a nyolc-tíz soros sajátos József Attila-költeményekkel, amelyeknek nemcsak címévé lett, hanem jelentésével tartalmi és formai sajátosságait is jelzi, főleg azt, hogy egy-két nyers tényt, „megszüretlen”, de „elvarázsolt” valóságélményt foglalnak magukban (R. 117–23).

Ehhez hasonlóképpen jár el a nyelvtani jelenségekkel. A tárgyatlan képzett ige szokatlan tárgyhasználatát (pl. Kassáknál „a láncok *estét csikorognak*”) mindegyik ige esetében külön értelmezi. Ideszámítja a vele társuló igék jelentéseit (*estét* jelezve *csikorognak*). Arra is gondol, hogy a tárgyhasználat (*estét csikorognak*) intenzívebb, mint a határozó (*este csikorognak*), mivel „a tárgyat a cselekvés általában teljességében éri, vagy legalábbis teljesebben éri, mint a megfelelő” határozót. A szokatlan kapcsolat egyik fontos funkciója a tömörítés, ami feszült hangulati hatást is kelthet. És stílustörténeti okokkal is számol: az expresszionista, aktivista „korlátromboló indulat”-tal, a divatos szófajnak számító ige stílyának növelésével (I. 71–8). Ezek az eljárások is jól jelzik, hogy a kiemelt, önállóan tanulmányozott jelenségeket a versbeli szövegösszefüggések mellett más (pl. azonos funkciójú elemekkel való vagy stílustörténeti) összefüggésekbe is elhelyezve értelmezi, minősíti, hogy még többet tudjon meg szerepükről.

3. De bármennyire fontosnak tartja is Török Gábor a jelenségtanulmányt, nem tekinti végcélúnak. Vizsgálatainak célja a teljes költői üzenet felfogása, az irodalmi alkotás egészének az elemzése, azaz a „művészi részinformációk” összegezése (L. 227). Ilyen megfontolás alapján elemzi József Attila több versét: *Tűz van*, *Ringató*, *Kláriskák*, *Medáliák*. Persze szempontjait, elveit nemcsak erre a néhány József Attila-versre lehet alkalmazni, hanem másokra is. Szeretné, ha elemzései „kulcsot adnának más hasonló versek befogadásához, megértéséhez is” (R. 5).

Elemzéseiből is kitetszően lényeges alapelvnek tekinti azt, hogy „a módszert magának az értelmező versnek a sajátosságai határozzák meg elsősorban” (L. 259). Egyfajta igazodásról van tehát szó, minthogy „az elemzés bizonyos nyelvi vonatkozások meghatározó voltának a fölismerésén áll vagy bukik” (L. 259). Csak egyet lehet érteni azzal is, hogy az elemzés sohasem lehet teljes, minthogy a vers üzenettartalma kimeríthetetlen, de annál inkább komplexnek kell lennie. Mindehhez még azt tenném hozzá, hogy a Török Gábortól is hangoztatott szerves egység elvéből következően elemzései a globalitás szempontjainak is megfelelnek, hisz — mint ahogy a versszerkezetről vallott véleménye is igazolja — a mű egészét és belső összefüggéseit sohasem téveszti szem elől.

A módszereit sohasem egyoldalúan és mindig objektíven szemlélő szerző magától értetődőnek tartja, hogy sokféle elemzési módszer lehetséges. A lehető módszerek közül azonban eggyel nem tud egyetérteni, azzal, amely az irodalmi alkotás keletkezési körülményeinek taglalásában merül ki. A sokféleség elismeréséből természetszerűleg következik, hogy egyiket sem lehet abszolutizálni, mert nincs mindenható eljárás.

Az eddigiek során csak az elemzéseket tekintettük a jelenségleírások fölé épülő, távolabbi célt jelentő stilisztikai vizsgálatnak. Ehhez hasonló a szerepe, bár az elemzések-nél jóval kisebb terjedelemben van jelen, a főleg József Attilára vonatkozó egyéni, műfaji és irányzati stílus jellemzésének. Nem egy olyan részletet olvashatunk, amelyben Török Gábor a jelenségvizsgálatok eredményeit József Attila valamelyik egyéni stílári sajátosságának vagy a groteskségnek, szürrealizmusnak a hosszabb vagy rövidebb leírásában összegezi.

Mind az elemzésekről, mind pedig a stílusjellemezésről elmondhatjuk, hogy módszertani elvei távolról sincsenek annyira kiérlelve, mint a jelenségtanulmány vizsgálati szempontjai. És ez a stilisztika fejlődésének, a mai helyzetnek az ismeretében nem is lehet meg. Köztudomású ugyanis, hogy ma a verselemzések viszonylag nagy száma nem a kialakultságnak, hanem a lázas útkeresésnek a jele. Török Gábor könyveiben külön értéket képvisel éppen az, ami ezt az általános módszertani fejlődést a maga sajátos területén, a jelenségvizsgálatokban elősegíti. Olyan új szempontok ezek, amelyek mind a jelenségvizsgálatok, mind pedig az azokból kikerekedő elemzések és kisebb részben az egyéni stílusok bemutatása számára produktívak lehetnek. Kiemelném ezek közül a stílusstatisztikára, valamint a versmagatartásra vonatkozó alapelveit.

4. A statisztika alkalmazásában Török Gáborban semmi sincs meg azokból a sajátos hibákból, amelyek miatt a stílusstatisztika egyeseknél teljesen megalapozatlan, másoknál viszont öncélú. Ezt mindenekelőtt annak köszönheti, hogy csak olyan statisztikai adatok érdeklik, amelyek stilisztikailag relevánsak. Segítségükkel valamilyen új, eddig még fel nem ismert összefüggést fed fel, vagy valamilyen korábbi nézetet igazol. Számára tehát minden esetben ez az izgató kérdés (alfejezet címként is megfogalmazva): mi van a számok mögött? (L. 42).

Kiderítette például, hogy József Attilánál a tagadó elemek száma pályája kezdetén viszonylag nagy, később, 1930-ig nagymértékben csökken, majd halála előtt ismét erősödik. A számadatokat úgy fogja vallatóra, hogy egybeveti és egyezteti József Attila lírájának alkotási korszakokként változó konkrét sajátosságait, egészen addig elmenően, hogy az utolsó szakaszból szólva a szkizofrénia és a negativizmus kapcsolatát is tárgyalja. Hasonlóképpen jár el a minőségjelzők statisztikai adataival. Az első években József Attila viszonylag sok ilyen jelzőt használ. Később számuk csökken, majd valamit ismét emelkedik, aztán újból kisebb lesz. A jelzők gyakoriságát tükröző pontos adatait a szerző stílustörténeti alapon értelmezi. Arra utal, hogy kezdetben a Nyugat impresszionizmusának a hatása fokozta a jelzőhasználatot, később az expresszionizmus csökkentette, majd a szürrealizmus némileg ismét növelte. Az izmusok hatása után műfaji okok miatt használt kevesebb jelzőt.

A sokoldalú vizsgálat és óvatosság nemcsak az adatok értelmezésében figyelhető meg, hanem a statisztikai alap kidolgozásában is. Török Gábor korán, a stílusstatisztika újabb divatjának a kezdetén néhány el nem hanyagolható szempontra hívta fel a kutatók figyelmét. Mindezt még ma is érdemes elismételni. Arra int, hogy az írói kulcsszók megállapításában nem elég csak a költő és a köznyelv gyakoriságlistáját egybevetni, mert a feltűnőbb eltérések nemcsak egyéni, hanem korstílus-sajátosságok is lehetnek. Éppen ezért felállítja a statisztikai összehasonlítás több tényezős modelljét: egyéni líra — korlíra; korlíra — a kor szépirodalmi nyelve; a kor szépirodalmi nyelve — általános irodalmi nyelve; irodalmi nyelv — írott nyelv; írott köznyelv — beszélt köznyelv (L. 38). Sajnos, az elmúlt évtized stílusstatisztikáiban ezeket az elveket, szempontokat nem követték.

5. Jórészt a kommunikációelmélet alapján állította fel a szerző az értelmezési lehetőségként szolgáló „versmagatartás” fogalmat (a műszó is tőle származik), az írói közlés különböző körülményeinek (szituációinak) a foglalatát, ami a vizsgált hatások forrása is lehet, hisz a köznapi közlésben a tényleges beszédhelyzet elősegíti a megértést, a vers viszont „elszakadva, elszigetelődve a közvetlen helyzettől, önmaga teremt maga körül szituációt. E teremtett szituáció aztán a hatások forrásává válik” (L. 179).

A versmagatartás többféle változatában elsősorban az önkifejezés nyilvánul meg, azaz „a kifejezés a beszélő tudatának az általa tükrözött valósággal kapcsolatos állapotát és működését teszi a hallgató számára nyelvileg felfoghatóvá” (L. 183). Emellett azonban

a versmagatartásba beletartozik a másokhoz való viszony, vagyis a felhívás, a hallgatóval létrejövő közlési viszony, amit a szerző „ki a vers címzettje?” cím alatt tárgyal (L. 191).

Jelenségvizsgálataiban a „versmagatartást” jó és termékeny értelmezési eszközzé fejlesztette. Például szerinte A Dunánál című költeményben a vershelyzet lényege a visszaemlékezés a parton való üldöglésre, az Ódában viszont egy bizonyos látomás. Az óhajoknak és a tényszerű megállapításoknak, megokolásoknak az együtteséből fakad egy ima-versmagatartás ugyancsak egy József Attila-versben (Nem emel föl).

És e versmagatartás alapján nemcsak teljes versszövegeket, hanem kisebb részteket, versmondatokat vagy más természetű nyelvtani formákat is elemez. Néha épp a nyelvtani alakokat (pl. az igeidőket, módosító szokat) tekinti a versmagatartást kialakító, az azt jelző tényezőnek. Például a „látlak, hallak és énekelek, | Istennek tégedet felelek” (Áldalak búval, vigalommal) részletben még a szokványos, köznapi *látlak* is versmagatartási kérdéseket vet fel. Szerinte a *látlak* kevésbé jelen időt, inkább „mindig látlak” jelentést fejez ki, hisz a vers nem tényleges időről, „hanem a képzelet vagy látomás valóság-síkjáról tudósít” (I. 121–2).

Különben Török Gábornál a versmagatartás sajátosságai a versszerkezet tényezőiként, olyan szervező erőként is szerepelnek, amelyeknek a felfedése az elemzések sikerének egyik műhelytitka.

6. Török Gábor könyvei sajátos szintet jelentenek a magyar stilisztikai szakirodalomban, ami nyilván szaktudományi szemléletének egyedi vonásaiból fakad. Mindenekelőtt abból, hogy minden lehető és elképzelhető egyoldalúságnak hadat üzenve sokféle érv és ellenérv alapján fogad el vagy cáfol meg nézeteket, és ugyancsak sokoldalúan, az elfogadás és el nem fogadás lehetőségét egyaránt felvetve ítéli meg saját kutatásának az eredményeit is.

És távol tartja magát a stilisztikában sokat vitatott szélsőséges nézetektől. Semmit sem vet el pusztán csak azért, mert hagyományos vagy új. Nem szakított tehát a hagyományos, klasszikus stilisztikával, és nagyon fogékony mindarra, ami a stílus tudományának elméletében és módszerében új. Nála a szinkronia nem zárja ki a diakroniát, és az egzaktságra való törekvés is jól megfér a stilisztikából nem számítható szubjektivitással. Ragaszkodik a nyelvi tényekhez, de nem elméletellenes, és így érthető, hogy elítéli a még mindig ható, a fejlődést nagyon akadályozó pozitívizmust. Teljesen találó az a megjegyzése, hogy „nem az a pozitívista, aki sok adatra építi a megállapításait, hanem az, aki a sok adatra nem épít semmit” (L. 82). Végül lényeges felfogásában az is, hogy a stilisztikát nem tekinti csak nyelvtudományi vagy csak irodalomtudományi diszciplínának. Az egyik alfejezet címének jelszószerű megfogalmazása, az „osztatlan filológiát!” arról vall, hogy „vissza kell térnünk a nyelv- és irodalomtudomány ősi egységéhez [. . .] a megosztottság után vissza a dialektikusan magasabb szintű egységhez” (L. 10). Mindent egybevetve állíthatjuk, hogy Török Gábor nem feltétlen híve semmilyen régi vagy új irányzatnak, iskolának.

Rugalmas szemléletéből következően forrásai sokfélék, szempontjai változatosak. És ugyanezt mondhatjuk el kutatási témáiról is. Érdeklí a hanghatás, szívesen értelmez szavakat és képeket. De számára a szóvizsgálat nem a stilisztikai kutatás határa. Azon kevesek közé tartozik, akik szakítottak a magyar stilisztika fejlődést gátló örökségével, a szóközpontúsággal, hisz az eddig elhanyagolt, mostohagyermekként kezelt mondatformákkal is behatóan foglalkozik. Így jut el a mondat- és versszerkezetig, és ennek alapján feltehetjük, hogy majd a szövegnyelvészet stilisztikai lehetőségeit is kiaknázza.

De nemcsak könyveinek tartalmában, hanem stílusában is sok az egyéni szín. A felsorakoztatott érvek és ellenérvek nemcsak logikai tartalmukkal kötik le figyelmünket, hanem szókimondó, polemikus közlésmódjukkal is. Igaz, a „vitamagatartást” (a Török

Gábertől alkotott „versmagatartás” analógiájára) felfedni nem tudó, a „szituációkat” nem ismerő olvasónak néha úgy tűnik, mintha a szerző egy láthatatlan ellenféllel hadakozna. Persze lehetséges, sőt nagyon valószínű, hogy nagyon is valóságos és harcoss vita-partner az ellenfél. Egy azonban biztos: a vitatkozó hangnem megfogja az olvasót, lekötí a figyelmét, és a szerzővel való együttrezonálásra készíti. Például ez a kis részlet: „Lássuk, miért nem. De előbb egy megjegyzést: az olvasó feszeng, hogy nem valami homoiusion-homoiusion vitába csöppent-e bele. Megnyugtatom: nem” (L. 93). Nagy kár, hogy a magyar tudományos stílusban az ilyen fogalmazásnak már nincs divatja.

7. Gondolom, az elmondottakból egészen természetesen következik, hogy Török Gábor könyvei mind elvi szempontjaikkal és módszereikkel, mind pedig a jelenség-vizsgálatok eredményeivel nagymértékben elősegítik a magyar stilisztika fejlődését. Főleg azokkal az elveivel szolgálja a fejlődés ügyét, amelyeket fentebb kutatói álláspontjának, szellemi beállítottságának sajátos vonásaiként emeltem ki. Ma igazán nagy szükség van elméleti és módszertani gazdagodásra, a bántó különbségek áthidalására, az egyoldaltú nézetek ellenében a kölcsönös megértést biztosító harmóniára.

Szabó Zoltán

B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere.
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 226 lap

1. „A magyar névkutatást elsőik között önálló stúdiummá fejlesztő kolozsvári nyelvészek” (MNy. 14: 3) érdemes utóda B. Gergely Piroska. Szabó T. Attila professzor szakmai és tudományos irányítása mellett a hatvanas években kezdett foglalkozni a jelenkori magyar személynevekkel. A kolozsvári Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények és a debreceni Magyar Nyelvjárások hasábjain megjelent dolgozatai hatalmas anyaggyűjtésen alapuló tapasztalatról, a feltárt anyag minden részletére kiterjedő, aprólékos és pontos elemzéséről, széles irodalmi tájékozottságból következő elméleti felkészültségről és a személynevek szinkrón vizsgálatához szükséges módszertani alapvetés kimunkálására való törekvésekről tanúskodnak.

A kalotaszegi személynevek iránt már a múlt században megindult az érdeklődés. A kiváló néprajzkutató, Jankó János 1892-ben megjelent „Kalotaszeg népe” című monográfiájában nagy figyelmet szentelt a lakosság családneveinek, és több száz akkor élő ragadványnevet gyűjtött össze és vizsgált meg ma is érvényes szempontok szerint. A kolozsvári nyelvészek közül Nagy Jenő egy kalotaszegi helység személynévanyagát (1944.), Márton Gyula egy kalotaszegi és egy azzal határos falu ragadványneveit (1945.), Szabó T. Attila történeti alapon a foglalkozásnévi eredetű kalotaszegi családneveket (1945.) vizsgálta.

E szép hagyomány folytatója B. Gergely Piroska, aki a korábbi részletkutatások után egy összefüggő nagyobb terület teljes személynévanyagát feltárta. 1960 és 1965 között Kalotaszeg 34 helységében összesen 18 670 élő személy család-, kereszt-, bece- és ragadványnevet gyűjtötte össze. A terület kereszt- és beceneveiről korábban megjelent cikkei tudósitanak (NyIrK. 6, 15). Részletesen a család- és ragadványneveket dolgozta fel. Együttes közlésük azonban egyrészt terjedelmi okok miatt nem volt lehetséges, másrészt a családnevek feldolgozását a történeti névanyagból levont tanulságokkal kívánja még kiegészíteni.

Lőrincze Lajos „Szempontok és adatok személyneveink újabbbkori történetéhez” című tanulmányában (1951.) írta: „Ha egy közösségen belül igen sokan viselik ugyanazt

a családnévet, akkor a név már nem tudja betölteni eredeti funkcióját: új jegy hozzáadása szükséges az eddigiekhez, vagy pedig az eddiginek másik jeggyel való felváltása. A legtöbb kutatónak tapasztalata ez: azokban a falvakban, ahol sokan viselik ugyanazt a családnévet, szinte minden esetben nagyszámú *m e g k ü l ö n b ö z t e t ő* nevet is lehet találni. Különösen így van ez akkor, ha a név második eleme, a keresztnév sem segíti elő a *m e g k ü l ö n b ö z t e t e s t*” (MNyj. 1: 69; kiemelés tőlem F.K.).

Kalotaszeg magyar lakossága körében mindössze 599-féle családnév és 203-féle (112 férfi és 91női) keresztnév található. Érthető tehát, hogy az igen szegényesnek mondható család- és keresztnévállomány miatt a sok azonos nevű személy pontosabb azonosításához rendkívül gazdag és színes ragadványnév-állomány fejlődött ki. Kalotaszeg vidékén a lakosságnak mintegy háromnegyed része visel ragadványnevet (továbbiakban Rn.), és nem ritka a két vagy több Rn.-tulajdonos sem.

B. Gergely Piroska 2588-féle Rn.-et gyűjtött össze, mivel azonban egy-egy Rn. több településen is feltűnik (pl. *Pali 24, Huszár, Marci 20, Bancsi 15, Kakas 13, Káplár, Kondor, Mészáros, Pakulár* stb. 6 helységben is), ezért a Rn.-ek száma összesen 4290. B. Gergely Piroska „A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere” című munkájában ennek a 4290 Rn.-nek minden szempontra kiterjedő feldolgozását végezte el.

Az első magyar Rn.-monográfia tulajdonképpen két nagyobb részből áll. Az első részben (7–119) a szerző a névtudományi alapkérdések és előzmények után felvilágosítja olvasóit adatgyűjtésének módjáról és a Rn.-ek feldolgozásának módszeréről. Majd megismerjük a kalotaszegi Rn.-állományt, a Rn.-ek használati sajátosságait. A névélettani kérdések tárgyalása megmutatja a Rn.-ek keletkezési körülményeit, változásait, öröklődését és a névadási indítékokat. A munka második része (120–226) foglalkozik a Rn.-ek nyelvi alkatával. A kötetet igen jó és hasznos összefoglalás egészíti ki; 4 nagy összesítő táblázat mutatja be falvak szerint, különféle bontásban a Rn.-eket, végül irodalomjegyzék, román és angol nyelvű kivonat zárja be a kötetet. Rendkívül sajnálatos, hogy névmutató nem készült a kötethez.

A könyv egyes fejezetei — a kérdések alapos elemzése, az eddig fel nem tárt vagy kellően nem értékelte szempontok gondolatgazdag megvilágítása miatt — külön-külön is részletes elemzést érdemelnének. Engedtetsek meg a recenzensnek, hogy kedvére válto-gasson a neki leginkább tetsző és az őt legjobban érdeklő fejezetekből.

2. B. Gergely Piroska Kalotaszeget négy altájegységre bontotta, és a Rn.-állományt, a Rn.-ek használati sajátosságait Felszeg, Alszeg, Kapusmente és Nádasmente területi egységek alapján egyenként is megvizsgálta. Előfordul olyan helység, ahol a Rn.-használat eléri a 90%-ot, csökkentebb mértékű a városias és ipari jellegű helységekben illetőleg ott, ahol a családnévrendszer nagyobb változatosságot mutat. Adatközlői —, nagyobb helységekben utcánként, kisebbekben falrészekenként kiválasztott, a falubelieket általában jól ismerő lakosok — révén tárta fel a Rn.-ek funkcióját. Ha az elnevezett elfogadja a rá alkalmazott Rn.-et, akkor megkülönböztető névnek, ha az elnevezett nem fogadja el, akkor gúnynévnek minősíti.

Lőrincze Lajos a megkülönböztető nevek öröklődésének, mint egyik fő szempontnak a vizsgálatára hívta fel a figyelmet (i.m.). B. Gergely Piroska tanulságos módszertani fejtegetésében így nyilatkozott: „... ajánlatosnak látszik a név öröklődő jellegét a ragadványnevek rendszerezésében továbbra is tekintetbe venni, de nem mint főlé- vagy alárendelt kategóriát, hanem mint teljesen más (nem nyelvi, nem is lélektani) szemléleti alapon nyugvó szempontot a funkcionális, a nyelvi alkatbeli és jelentéstani rendszerezéstől külön választva” (Módszertani észrevételek a személynevek szinkrón vizsgálatához. MNy. 14: 13). Módszertani elvét a gyakorlatban úgy alkalmazta, hogy a funkcióbeli tagolódást szem előtt tartva a megkülönböztető nevek és gúnynévek mellett párhuzamosan

felállított egy olyan csoportot, amely a Rn.-eknek a megterheltségét, a családnevekhez való viszonyát jelöli. Eszerint *nagycsaládi* (*családi*) Rn.-eknek nevezi azokat, melyek több, rendszerint rokonságban levő család összes tagjaira kiterjednek, jelzik viselőjük családi hovatartozását, lényegében funkciójuk megegyezik a családnevekével. A *családi* Rn.-eket egy család tagjai, a *részleges családi* Rn.-eket családtörödékek viselik, az *egyéni* Rn.-et csak egyetlen személy viseli (20,34).

A kalotaszegi Rn.-ek 70–75%-a nagycsaládi-családi és részleges családi Rn., vagyis öröklődik. A szerző megállapítja továbbá, hogy nemcsak a megkülönböztető funkciójú Rn.-ek öröklődnek, hanem a gúnynevek is, és nemcsak a családtagok nevére utaló, hanem a még más indítékú csoportba tartozó Rn.-ek is öröklődnek sokszor több nemzedéken át. A felszegi altájegységben pl. 32 nagycsaládi Rn. (pl. *Bandi, Ferkó, Flanell, Fogadós, Kondor, Miniszter, Nyúl, Samu, Vig* stb.) alkotja a Rn.-állomány törzsét. Ezek a közös származású családok egész sorára, sokszor 5–10 családra, 30–50 személyre is kiterjednek.

Úgy vélem, ha egy Rn. öröklődik, akkor a funkciója mindenképpen a megkülönböztetés. Az érzelmi töltés, ami a gúnynévi funkciót annakidején kiváltotta, csak az ősré volt érvényes, de az utódra még akkor sem, ha az adatközlő szerint az elnevezett nem fogadja el a nevet, mert sértőnek találja. Vagyis a gúnynévben öröklődés esetén funkcióváltás következik be a megkülönböztető név irányába, ugyanúgy, mint a családneveknél.

B. Gergely Piroska altájegységek szerint részletesen számbaveszi külön az öröklődő és az egyéni Rn.-eket, és külön a megkülönböztető- és gúnyneveket.

A tizenkét felszegi helység 1718 Rn.-e közül

öröklődő (nagycsaládi,

családi, részleges

családi) Rn.

70–90% // megkülönböztető név

75–90%

egyéni Rn.

26% // gúnynév

7–14%

Kalotaszegen (az altájegységeket együttesen értékelve)

öröklődő Rn.

70–75% // megkülönböztető név

70–80%

egyéni Rn.

24–29% // gúnynév

17–23%

(A számszerű adatok a könyv 21–2., 28–9., 36., 56. lapján találhatók).

Az általam párhuzamba állított adatokból kiviláglik, hogy a kiragadott felszegi altájegységben is és az összesítésben is a megkülönböztető nevek aránya valamivel magasabb az öröklődő nevekénél, a gúnynevek aránya viszont alacsonyabb az egyéni Rn.-eknél. Ebből az következik, hogy az öröklődő Rn.-ek minden valószínűség szerint megkülönböztető nevekből állnak és az egyéni Rn.-ek egy része is megkülönböztető név. Erre a nyilvánvaló tényre azonban nem kapunk utalást a feldolgozás során, sőt bizonyos mértékig megtevesztő is, hogy egy névanyagnak két szempontú, két oldalú vizsgálatát különféle neveken mutatja be a szerző. Így a felszegi altájegységben, a példaként bemutatott 82 öröklődő névből mindössze 6 (*Endes, Ferkó, Gircs, Nagy, Rigó, Vig*) található a felsorolt megkülönböztető nevek között, és a 24 egyéni Rn.-ből csupán a *Zsoboki* szerepel megkülönböztető névként is. De a gúnynevek és az egyéni Rn.-ek között már egyetlen azonos név sem található. Feltehetően technikai okok készíthették a szerzőt e módszer választására: az altájegységek Rn.-állományának változatosabb bemutatására így nagyobb lehetőség kínálkozott.

3. B. Gergely Piroska már említett módszertani dolgozatában a Rn.-ek jelentésének tanulmányozásáról, más szóval a névadás indítékának feltárásáról így nyilatkozik:

„Ez a fajta osztályozás . . . lényegében nem nyelvi, hanem pszichológiai szempontokra alapul, mert azok szerint a nyelven kívül eső okok, körülmények szerint rendszerezi a neveket, amelyek a névadás lélektani háttéréül szolgálnak. Már ezért sem ajánlatos túlzott vagy éppenséggel kizárólagos jelentőséget tulajdonítani neki és egyes névfajtáknál (pl. ragadványneveknél) a rendszerezés egyedüli lehetőségeként felhasználni. De, amint erre már sokan rámutattak, ingatag ez a szempont amiatt is, mert a legtöbb tévedési veszéllyel, a névadási indíték biztos ismerete híján a nevek hibás besorolásával jár” (MNYj. 14: 11). A szerző könyvében rávilágít arra az általánosan ismert tényre is, hogy a többféle névadási indítékú, de az azonos nyelvi formájú Rn.-ek besorolása mekkora gondot okoz, hiszen számos esetben az adatközlő maga sem tudja a névadás indítékát megmagyarázni. A jelentéstani kategóriák felállításának mégis nagy hagyománya van az egyetemes és a magyar személynévutatóban, mivel bizonyos mértékben fényt derít a névadó közösség életmódjára, körülményeire, szokásaira, foglalkozására, települési viszonyaira stb., és ezáltal tanulságos adatokat szolgáltat a névadás társadalmi háttérének megvilágításához.

A szerző a jelentéstani csoportok kialakításában messzemenő körültekintéssel járt el. Felhasználva Lőrincze Lajos (i. m.) és Tóth Katalin (MNYj. 12: 85–107) kutatási eredményeit, az eddig közölték mellé teljesen új jelentéstani csoportként felállította a névasszociációs indítékú és a puszta identifikációs és puszta érzelmi indítékú Rn.-ek csoportját. A névasszociációs indítékú Rn.-eket tovább bontotta: játsz névalakításból született és névesülő, valamint névrontókat tartalmazó Rn.-ekre. Az utóbbihoz tartoznak a párhuzamos névadással keletkezett és/vagy románból átvett és magára a névformára utaló Rn.-ek (pl. *Dupla, Kétszer* stb.). Az azonos alakú, de többféle névadási indítékú Rn.-eket csillaggal jelölte, és mindazokhoz a névadási indítékekhez besorolta, amelyekkel kapcsolatban állnak.

Szerfőltt elgondolkodtató és tanulságos főleg a történeti névanyaggal foglalkozók számára, hogy a fáradságot nem kímélő feltáró munka mellett is a tizenegy jelentéstani főcsoport és ezen belül kilencvenkét (!) alcsoport (pl. a lelki tulajdonságok huszonkét alcsoportja) után a Rn.-ek 20%-a (488 név) a „XII. Ismeretlen és bizonytalan indítékú” Rn.-ek közé tartozik.

Jankó János már a múlt század végén feljegyezte a magyarbikali *Flanell* Rn.-et (31). Ez a név több nemzedéken át öröklődött, ma a felszegi altájegység Rn.-állományának törzséhez tartozik, vagyis ún. „nagy családi” Rn., és két helységben is használatos (22, 31). A kérdésem az, hogy a *Flanell* öröklődő megkülönböztető nevet elégedő joggal lehet-e besorolni a „II. Testi tulajdonságokra utaló” főcsoporton belül a „11. Ruházatra, öltözködésre vonatkozó” alcsoportba (92). Más szóval: ha még az egyéni Rn.-ek magyarázata sem mindig mentes a nehézségektől, a nyilvánvalóan és bizonyítottan több nemzedéken át öröklődő neveken nem követünk-e el erőszakot, amikor mindenáron meg akarjuk magyarázni névadási indítékukat? A példánál maradva: hátha a ma élő, *Flanell* Rn.-et viselők őse árulta a flanelt, nem pedig viselte?

B. Gergely Piroska hangsúlyozta, hogy munkájában leíró módszert követett, ezen belül azonban az „ún. dinamikus szinkroniához” igazodott (14). A Rn.-ek sokrétűségének, állandóságának, illetőleg belső mozgásának ábrázolását még jobban szolgálta volna talán, ha az öröklődő megkülönböztető neveket és az egyéni Rn.-eket legalább a névadás indítékának tanulmányozásában különválasztja. Majd az öröklődő megkülönböztető neveket a családnevekhez hasonlóan a szerző által is követendőnek tartott Kniezsa-féle hármas beosztás alapján: személynévi, helynévi és köznévi eredetű nevekként kezeli (vö. MNYj. 14: 12).

De nemcsak az öröklődő megkülönböztető nevek jelentéstani besorolásában fordul-

hat elő bizonytalanság, hanem az egyéni Rn.-ek minősítésében is, amint erre már fentebb utaltam. Itt csupán két példát említtek: a *Pártás* gúnynevet a szerző egy korábbi cikkében a ruházatkódásra (NyIK. 14: 54–5), jelen munkájában a vagyoni helyzetre utaló csoportba sorolta: „noha anyagi helyzetéből nem futná, mégis drága pártát visel” (99, 151, 159). „A nyárszói B. János szintén több ragadványnéven szerepel az élő névhasználatban. A telek után, ahol lakik, *György pista Jani*-nak hívják, nagyapja [!] foglalkozásáról *Mészáros*-nak is emlegetik, ehhez a névhez pedig egy harmadik ragadványnév is asszociálódott, a játsszi alakulásmódú: *Tagli*” (17). A *György pista* megkülönböztető nevet a teleknévre utalók között nem találtam, az örökölt *Mészáros* nevet a foglalkozásra utalók között találtam meg a *Tagli*-val együtt, noha az utóbbit én mindenképpen a névasszociációs indítékú csoportba soroltam volna, hiszen, amint a szerző kiderítette, a *Mészáros* név hatására alakult a *tagló* szóból (98, 157, 191).

A fentieket összegezve: imponáló és mély tiszteletet kiváltó az a szorgalom, alaposág, gondosság, ami ezt a hatalmas, jelentéstani kategóriák szerinti csoportosítást létrehozta. Mégis, magától értődik, hogy az olvasót csak akkor elégítheti ki teljes mértékben, ha a könyvben utánakeres az egyes Rn.-eknek. Mert hiszen a névadás indítékairól az esetek többségében, leginkább az érdekes esetekben, nem a 17 lapnyi jelentéstani felsorolásból, hanem a nevek öröklődését, használati sajátságait, nyelvi megformáltságát és eredetét bemutató fejezetekből értesülünk.

4. A monográfia második része foglalkozik a kalotaszegi Rn.-ek nyelvi alkatával.

A szókészletteni sajátságokat tárgyaló fejezet abból a szempontból is érdeklődésre tart számot, hogy itt találjuk meg azokat a tájszavakat, melyekből a Rn.-ek 18%-a (216 név) alakult. Milyen nagy kár, hogy pl. a *Cserpák* 'vízmerítő edény', a *Vánkos* 'az eketaliga tengelyére tett párnafa' jelentésű tájszavakból alakult Rn.-ek névadási indítékáról nem lehet tudomásunk, mert az ismeretlen és bizonytalan indítékú nevek között szerepelnek a szintén tájszói eredetű *Tutyi* Rn.-vel együtt (101, 103). A Bánffyhunyadi gúnynévi funkcióban használatos (36) *Tutyi* Rn.-nek a *tutyi* 'meleg téli papucs' főnévből való magyarázata (126) szöföldrajzi szempontból is érdekesnek látszik. A Nyatl. 451. térképlapja szerint ugyanis a *tutyi* csak a Dunántúlon él. Az erdélyi Köröstárkányon a *mamusz*, a Magyar-alkón a *papucs*, Torockószentgyörgyön a *posztópapucs* használatos helyette.

A szótani, hangtani és alaktani sajátságok általános vizsgálatán túl a szerző nagyobb súlyt helyezett a kifejező erőt, expresszivitást kölcsönző nyelvi eszközök elemzésére (149–203), amit az eddigi kutatások kissé elhanyagoltak.

A kalotaszegi kutatópontokról összegyűjtött 2588 Rn. közül 635-öt sorol az ún. k i f e j e z ő f o r m á j ú Rn.-ek közé, vagyis az egész Rn.-állomány egynegyedét. A több kutatópontra is ismétlődő nevekből 566 öröklődik, egyéni Rn. pedig 279. A számbeli arányukból is következő rendkívüli fontosságú e x p r e s s í v Rn.-ek alakgazdagságának, alakulásmódjuk változatosságának feltárását a szerző nemcsak kiváló szakmai rátermettséggel és hozzáértéssel, hanem nagy-nagy lelkesedéssel és odaadással végezte el. Bár több ízben hangoztatja, hogy a szinkroniában nem a névadás indítékának feltárására, hanem a nyelvi alkat vizsgálatára kell a nagyobb súlyt helyezni (15, 149), mégis a munkának e fejezete tartalmazza a legizgalmasabb részleteket, azt tudniillik, hogyan alakulnak, képződnek a Rn.-ek.

A szemantikai eszközök közül számos példát sorol fel a leginkább testi és lelki tulajdonságok jellemzésére használt metaforákra. „*Unibuc* 'omnibusz', egy nagy termetű, csörtető járású férfi ragadványneve . . . két asszonytól viselt *Melegágy* és *Űrhajó* név. Az előbbi egy párnaszerűen dagadó testű asszony neve, az utóbbit pedig egy olyan termetű, kövér asszony kapta, akihez képest férje elenyészően apró” (153). A lakóhelyre utaló *Cukros* Rn. (97) magyarázatára a „többlepcsős fogalmi társításon alapuló szó-

képek"-re hozott példában bukkanunk: „Az e nevet viselő, Bánffyhunyardon lakó asszony ketesdi születésű, a ketesdieket pedig állítólag szerelmes természetükért — metaforikus kifejezéssel — mézeseknek (tapadósna- ragadósna) tartják és nevezik. A rokon értelmű *Cukros* némi eufemizmussal Ketesd lakóinak erre a közös csúfnevére, azaz viselőjének ketesdi származására utal” (160).

Az expresszív Rn.-eknek azon csoportját, melyek hangtani és alaktani változás (pl. hangzásbeli indukción alapuló szócsere és névcseré, rímelő hangzás; mássalhangzó-változás, kontamináció, egyberántás, elvonás, selypítés stb.) által jönnek létre, módosult lexikális elemből álló Rn.-eknek nevezi a szerző. A nem lexikális elemből álló Rn.-ek típusába tartoznak viszont azok, melyek csupán kifejező jellegű, jelentés nélküli hangcsoportokból állnak. Ezeknek — a nyelv szokíncéhez nem tartozó elemekből alakult — neveknek a hangszerkezetét a magyar hangutánzó és hangulatfestő szavakéval állítja párhuzamba.

Az expresszív Rn.-ek különösen a szavajárásra utaló és a névasszociációs indítékú csoportra jellemzőek, jelentős részük azonban az ismeretlen indítékú Rn.-ek közül való. Figyelmet érdemel, hogy az expresszív Rn.-ek is öröklődhetnek.

5. A Rn.-ek nyelvi eredet szerinti vizsgálatát a kutatás eddig meglehetősen mostohán kezelte. B. Gergely Piroska viszont nem mulasztja el kiterjeszteni vizsgálatát a román—magyar együttélésből származó nyelvi kölcsönhatásra sem. Román eredetű szavakból áll a Rn.-eknek mintegy 5%-a. A monográfiának ez az információkban gazdag fejezete is bizonyíték arra, a régen hangoztatott elvre, miszerint egy név nyelvi eredetéből nem lehet biztonsággal következtetni a nevet viselő személy nemzetiségi hovatartozására.

A román szavakból alakult Rn.-ek közül két típus különösen felkeltette érdeklődésemet. Névasszociációs indítékú, párhuzamos névadással keletkezett Rn.-eknek nevezi a szerző azokat, melyek a földrajzi nevek köréből ismert jelenség útján jönnek létre. „Ugyanannak a személynek egyidejűleg kétnyelvű elnevezése is keletkezik, egyik a magyarok, másik a románok körében, majd egyes esetekben a román nyelvű elnevezést a magyarok átveszik, és a megfelelő magyar ragadvány-névvel váltakozva használják. Ilyen párhuzamosan élő román és magyar ragadványnév-párok a következők: *Kluzsán—Kolozsvári*, *Kontábil—Könyvelő*, *Mamaliga—Kukorica*, *Paja—Szalmás*” (215).

Néhány román személynév a jelentéstani besorolásban a „más személlyel való kapcsolatra utaló” csoportban szerepel (99). A névadás indítékának magyarázatára szintén a nevek nyelvi eredetének bemutatásakor kerül sor. A névadás hátterében gazdasági-társadalmi okok rejtőznek. A havasalji román nép ősidők óta szoros üzleti összeköttetésben élt Kalotaszeg népével, áruikkal leginkább a bánffyhunyadi vásárookra jártak, és ilyenkor szekereikkel, állataikkal egy-egy hunyadi gazdánál szálltak meg. „Ennek az ősi és ma is élő szokásnak megvan a lenyomata a hunyadi magyarok ragadványneveiben is. Több hunyadi család viseli ragadványnévként annak a környékbeli román családnak a nevét, amelyik vásárok alkalmával rendszeresen náluk száll meg.” A Búzás család ezért viseli a *Bogya* (< r. *Bodea*), a Bokor család a *Heregyija* (< r. *Herdea*), a Pócs család a *Piszkuj* (< r. *Piscoi*) Rn.-et (217—8).

6. B. Gergely Piroska könyvének előszavában „csábítóan érdekes” feladatnak tartja a mai névrendszer vizsgálatát. Egy összefüggő nagyobb területnek több ezer nevet felölelő anyagából a névadási hagyományok megörökítése, a névétel általános törvényszerűségeinek feltárása valóban érdekes, kíváltképpen akkor, ha a kutató olyan magas szinten végzi el kitűzött feladatát, mint a „Kalotaszegi magyar ragadványnevek” szerzője. E munka a magyar névtudománynak nagy nyeresége.

A Rn.-ek öröklődésének részletekbe menő felderítésével, a nevek hangtani, alak-
tani változásának egyenkénti számbavételével a szerző nemcsak a leíró szempontú kuta-
tások számára mutatott példát, hanem akarva-akaratlan a történeti kérdéseknek — a
családnév kialakulásának, a nevek eredetének, a névadás indítékának — tisztázásához
is levonható tanulságokkal szolgált.

A monográfiának erénye a — kolozsvári nyelvészekre jellemző — kifogástalan
stílus is. A szűk szakmai szövegből adódó állandó fogalmi ismétlődéseken könnyedén
úrrá tudott lenni. A munka tartalmi értékeit keresetlen, természetes és egyszerűen vál-
tozatos nyelvi formában fogalmazta meg és tette élvezetes olvasmányá.

Fehértői Katalin

**Antal László: Egy új magyar nyelvtan felé. „Gyorsuló idő” sorozat,
Magvető Kiadó, Budapest, 1977. 187 lap**

Aki valamennyire is tájékozott a magyar nyelvtanírás mai helyzete felől, s tudja
például, hogy nyelvtanírásunk úgy két évtizeddel ezelőtt szinte robbanásszerűen sok-
színű fejlődésnek indult (amelyhez az irányzatok harca, a különböző — közvetlenül
valamely nagyhatású nemzetközi irányzatra támaszkodó vagy áttételesebb, nemritkán
egyéni -- nyelvtani koncepciók versengése azóta is hozzátartozik), aki hallott az anya-
nyelvi oktatás előkészületben levő reformjáról stb., annak már a cím is elegendő ahhoz,
hogy valamilyen reális feltevése legyen Antal László új cikkgyűjteményének problemati-
kájáról, arról, milyen általános kérdéseket állít könyve középpontjába az ismert, „leg-
strukturálisabb” magyar nyelvész szerző. Igen, nyelvtudományunk végérvényesen rá-
lépett egy — vagy több — új magyar nyelvtan létrehozásának útjára; ez értelmezésünk
szerint azt a feladatot jelenti, hogy a magyar nyelv kutatását — már így is késedelem-
mel — fejlesszük a mai tudományosság szintjére; mégpedig mindenekelőtt azokkal a
tudományterületekkel hozzuk összhangba, amelyek vonatkozásában a legnagyobb a
lemaradás (ilyenek a nyelvtudományi módszertan, a filozófia, a logika, a biológia, illetve
lélektan).

Antal László az elsők között kezdte meg Magyarországon a strukturalista mód-
szerek kiaknázását, és most joggal jellemzi úgy munkásságát — mert a jelen kötet nem
egyéb, mint a szerző eddigi munkásságának esszenciája jól megválasztott ismeretter-
jesztő formában —, hogy azt teljes egészében a magyar nyelvtan korszerűsítésére való
törekvés hatja át. Az említett műfaj — két évtized gazdag és érdekes kutatómunkájának
nagyjából kronologikus összefoglalása („rejtetten”, mert a kötetben ez nincs kimondva) —
ugyanakkor számunkra is meghatározza, hogy különösen két kérdésre igyekezzünk vála-
szolni ismertetésünkben: milyennek ismerjük meg Antal Lászlót ebből a gyűjteményből;
mennyire sikerült a szerzőnek saját munkásságán keresztül a nyelvtudomány általá-
nos haladásának tendenciáit érzékeltetnie?

Kezdjük az utóbbi kérdésnél, részint mert az az általánosabb, részint pedig azért,
mert amennyiben elégedetlenek vagyunk a kötettel — s most már ki is mondtuk, hogy a
kötetet nem minden hiányérzet nélkül olvastuk végig —, úgy ez a véleményünk éppen
az említett kérdésben ölt testet.

A bevezető szerepét is betöltő első cikk címe — „Többféle elemzés, többféle nyelv-
tan” — a könyv fontos és még ma sem időszerűtlen alap gondolatát is kifejezi. A hosszú
ideje lényegében változatlanul maradt hagyományos nyelvtan és oktatása valóban az
„egy igaz nyelvtan” hibás elképzelését alakította ki közgondolkodásunkban. Attól tar-

tunk azonban, Antal cáfolata újabb tévhitek magvát ülteti el, de legalábbis inkább megértési dilemmák elé állítja az olvasót, mint hogy kirajzolná annak az újnak a plasztikus képét, amit a mai nyelvszemlélet e tekintetben képvisel. Azt várnánk tudniillik, hogy a szerző e ponton az elméletileg megformálatlan és ennek révén is „egyetlen” nyelvtant fogja szembeállítani a nyelvtani elméletekben, modellekben való gondolkodással. Nem mintha ezt a legkisebb mértékben sem tenné meg, azonban a szükséges distinkciókat elmulasztva végül is elmossa a különbséget az olyan elemzési alternatívák között, amelyek egyetlen koncepción belül merülnek fel, és az olyanok között, amelyek különböző modellek alkalmazásával jönnek létre. Így az a látszat alakul ki, mintha a „többféle elemzés” önmagában is újdonság volna. Holott alternatív megoldásokat a hagyományos nyelvészet is bőségesen ajánl, így az iskolai emlékeire támaszkodó laikus olvasónak (rá hivatkozik a szerző) elég volna csak a hagyományos k u t a t á s o k b a n elmélyednie, hogy a szóban forgó modern módszertani elvvel megismerkedjék. Valójában ez természetesen nem volna elég. A zavar onnan adódik, hogy Antal aszimmetrikus módon a hagyományos i s k o l a i n y e l v t a n t, sőt annak is a laikusokban megmaradt emlékképét (bár meg kell adni, ez az emlékkép sem véletlen!) veti egybe a modern t u d o m á n y o s v i z s g á l a t o k k a l. Jól mutatja ez az eset, hogy amikor elvitatjuk a régitől, még ha akaratlanul is, amiye van, akkor az újnak a vonásait sem tudjuk elég jól „megfogni”.

Egy hasonló, de talán még fontosabb kérdésben Antal ugyancsak nem korrelatív dolgok között von párhuzamot, és az eredmény is hasonló: nem sikerül világosan kirajzolnia a strukturalista eszmék karakterisztikus vonásait. Amikor a strukturalista nyelvtan szinkronia-elvét a következőképpen értelmezi: „... egy valamely időpont nyelvállapotának a leírásába nem szabad más időpontok nyelvi adatait vegyíteni” (24), a szinkronia szempontját valójában és mindössze egy módszerhibával állítja szembe. Különböző nyelvállapotok adatainak összevegyítése ugyanis mindenkor szakszerűtlenség (képzelnék el a nyelvtörténészt például, aki nem tesz különbséget mondjuk Szecezi Molnár Albert és a nyelvújítás adatai között, hanem összekeveri azokat!). Egészen más dolog különböző nyelvállapotoknak bizonyos é r t e l m e z e t t, t u d a t o s összekapcsolása, és a strukturalista szinkronia-elv inkább ez utóbbival áll szemben (persze még ezzel a szembeállítással sem jellemeztük kimerítően). Ha pedig az egyes tudományterületeken túlmenve, általánosabb szinten tekintjük a kérdést, kiderül: a történetiség általános módszertani elve sem tűri az anakronizmust, noha igazán szembenáll a strukturalizmusban abszolutizált szinkronia-elvvel.

Félreértés ne essék: tudjuk, a strukturalista nyelvtantípus elveit Antal kiválóan ismeri. De épp ezért sajnáljuk, hogy könyvecskéjében, amelyet bizonyára sokat fognak forgatni a szakterület művelőin kívül is, nem fogalmazott pontosabban, hisz így a lehetségesnél kevésbé értékes ismeretet tud csak továbbítani az érdeklődőknek. — Ha pusztán azt tekintjük, ami a könyvben áll, ismét csak nem számolva azzal, hogy tudjuk, hogy a szerző tudja..., és hogy így és így gondolja, akkor nemigen tudjuk kivenni azt sem, voltaképpen mióta és mely művek révén tartunk egy új magyar nyelvtan felé. Hiszen Antal a korszerűbb grammatikai felfogást nemegyszer olyan gondolatokkal illusztrálja, amelyek többé-kevésbé hagyományos nyelvtani összefoglalásunkban, az MMNyR.-ben és az azt előkészítő művekben is megtalálhatók (a szintaktikai hierarchia felfedezése, a névelő mint a szintagmához tartozó elem stb.); így az a benyomásunk támad, mintha az MMNyR. már egy új magyar nyelvtan volna Antal szerint, ami lehetetlen. Jó lett volna tehát e ponton is elemzőbben szólni a két nyelvtantípus viszonyáról, vagy pedig egyértelműbb illusztratív anyagot választani, hiszen van ilyen is.

Elégedetlenségünk legfőbb okáról azonban még nem szóltunk. Kissé nehéz is megközelítenünk, s ez azért van, mert a cikkgyűjtemény — mint említettük — tulajdonkép-

pen rövid időrendi összefoglalása Antal László eddigi munkásságának, ám e rejtettebb arca némileg ütközik megjelenésével, mely szerint egy 1977-ben kiadott könyvet tartunk kezünkben nyelvtanírásunk mai problémáiról. Való igaz, hogy azoknak a felismeréseknek, szempontoknak nagyobb részét, amelyeket Antal László bemutat, a húsz évvel ezelőtti „robbanás” „dobta be” a magyar nyelvtanírásba. Ám a nyelvtudomány azóta is sokat fejlődött! Azt ugyan nem állíthatjuk, hogy ebből a fejlődésből Antal László könyve semmit sem tükröz, mert nemegyszer utal a szerző például a generatív nyelvtanra, hasznosítja is, máskor vitába is száll vele. Az pedig egyenesen tiszteletet érdemel, hogy némely ponton kitart saját eredeti nézete mellett: ez elmélyedésre és meggyőződésre vall azzal az egyáltalán nem rokonszenves állásponttal szemben, hogy „mindegy, milyen irányba szállunk fel, csak fent legyünk a vonaton”. Antal nemigen száll össze-vissza vonatokra. Mégis az a véleményünk, bizonyos téziseket, bizonyos érvelésmódokat ma már nem szerencsés ugyanúgy megismételni, ahogyan annakidején megfogalmazódtak; még akkor sem, ha lényegüket tekintve fenntartja őket a szerző. Még ha maguk a tételek nem változtak is, alátámasztásuk, megvédésük kétségtelenül a ma szempontjából lett volna hatásos igazán.

Hadd említsünk néhány példát, természetesen személyes megítélésünk alapján, semmiképp sem akarván mások nevében is szólni.

Az elmúlt évek során különösen a szemantika tett nagy lépést előre. A szemantikus szempontok alkalmazását — akár helyeslőleg, akár elvetőleg — napjainkban éppannyira nehéz elválasztani a nyelvészeti vizsgálatról, mint korábban s ma is a disztribúciós szempontok alkalmazását. Vegyük például azt a problémakört, amelynek megújítása 1961-ben szerzőnk érdeme, és ahol szerzőnk talán a legtöbbet nyújtotta a magyar grammatikának: a magyar esetrendszer témakörét. Antal egyik legnyomósabb érve volt itt a hagyományos elemzéssel szemben, hogy bizonyos toldalékmorfémáknak vannak, másoknak viszont nincsenek „töltött szemantikai sávjaik” (50–74). Ezzel kapcsolatban ma már föltétlenül fölvetődik szerintünk: a ragok számára ugyanúgy találunk tiltott szemantikai sávokat, mint a képzők számára abban az esetben, ha figyelembe vesszük a ragok polyszemiáját. Ha például a *-ban*, *-ben* csak a szoros értelemben vett inessivust képviselné, nem létezhetnék *elbben*, *viszonyban* stb. szóalak. (Ragjaink bizonyára nem azért fejlesztettek ki új jelentéseket, mert tudták, hogy ők ragok, és ezért „mindenhez” oda kell tudni kapcsolódniuk.) A probléma továbbvezet a ragos alakokból lett határozószókhoz, pl. *sorban*, *hosszában*, *részben*. — A hagyományos nyelvtanban megnyilvánuló jelentés-felfogást, ha Antalnak egyik-másik megállapítását pontosítanánk is, mi sem valljuk magunkénak. Úgy látjuk azonban, a hagyományos jelentésstanban valóban ismeretlen morrisi jelkonceptió, illetve a nyelvi kifejezés és a valóság viszonya szerzőnk fejtegetése nyomán (92–3, 134–53) sem lesz világosabb. Egy rövid ismertetésben lehetetlen erről a kérdésről érdemben írni, így csak jelezzük, miben hiányos vagy nem meggyőző számunkra Antal érvelése. A jelző hagyományos meghatározását — formálisan joggal, de tényleges mondanivalójához képest nem megfelelően — Antal úgy értelmezi, mintha e nyelvtan metaszemantikai minősítés szerepét tulajdonítaná a jelzőnek; tehát mintha a *fehér kutya* kifejezés értelmében nem a „hús-vér kutya”, hanem a *kutya* szó jelentése volna fehér a hagyományos nyelvtan szerint. De a kétségkívül tökéletesen meghatározás valójában nem egy metaszemantikai műveletről ad számot (az ilyen viszonylag ritka is a mindennapi nyelvhasználatban), hanem a beszélőnek arra a szemantikai operációjára utal, amely ténylegesen zajlik egy főnév jelzővel való bővítésekor, s amelynek lényege, legalábbis az esetek egy részében, tagadhatatlanul valamiféle korlátozás. Ha a jelentést a szó használati szabályaként értelmezzük, azt mondhatjuk: a *fehér kutya* használati szabálya eltér a *kutya* használati szabályától, mégpedig épp azért, mert nem ugyanazon jeltárgyakra alkalmazható. Valamit tehát mégiscsak csináltam,

amikor egyszerűen *kutya* helyett *fehér kutyát*, *fehér pulikutyát*, vagy ezt is helyesbítem, és *ma született fehér pulikutyát* mondok. Antalnál azt hiányoljuk, hogy amit a hagyományos nyelvtan megmondott rosszul, azt ő nem mondja meg jól, hanem hallgat róla. A „hús-vér kutyára” hivatkozni is csak látszólag olyan hallatlanul egyszerű. Mert ha azt mondom, és miért ne mondhatnám, hogy *Szeretnék egy pepita kutyát*, magam is tudom, hogy ilyen jeltárgy aligha létezik, kifejezésemnek mégis van jelentése, és az más, mint a *kutya* jelentése. Már csak ezekért sem világos számunkra a sokjelentésű *láb* szóra vonatkozó megállapítás sem. Hogyan lehetséges az, hogy ugyanaz a jelentés különböző jeltárgyakra vonatkozzék, miközben a jelentés épp azt írja elő, hogy milyen jeltárgyakra vonatkozzék? A szerző erre ad magyarázatot, de azt nem látjuk eléggé kiérleltnek: a *láb*-nak egy egészen általános 'valaminek az alsó része, amin jár vagy áll' jelentését veszi fel (92). Nem meggyőző, mert ebből az értelmezésből kiindulva a pohárnak nem *lába*, hanem *talpa*, a villamosnak *kereke* van; a hegynak pedig nem azért van *lába*, mert azon áll vagy jár, hanem mert a lábánál kezd kiemelkedni környezetéből; s lehet *lába* a teleknek is stb. Viszont nem beszélünk egy tv-készülék lábáról akkor, ha nincs *lába*, noha alsó része, amin áll és ahol kiemelkedik környezetéből, neki is van. Azonkívül nem látom akadályát, hogy egy pillanatban megszülessék például a *műhold lábai* kifejezés egyszerűen a műhold antennáinak mint elvékonyodó nyúlványainak megjelölésére. Korántsem állítható tehát, hogy a *láb* szónak volna egy konstans, igen elvont jelentése, és a változás csak jeltárgyainak változása volna. És miért változnának jeltárgyai, ha van egy konstans, igen elvont jelentése; miért nem lett akkor azonnal *láb* minden mai és eljövendő láb, amennyiben a jeltárgy ismeretes? — Megkockáztatom itt azt a véleményt, hogy a megmagyarázatlan dolgokért nem is egyedül szerzőnket terheli a felelősség, hanem részben talán magát a morrisi jelkonceptiót is. Az igaz, hogy az utóbbi nem ismeretében nincs modern jelentéstan. Viszont azt az információt hiányoljuk Antal könyvéből, hogy a formális jelentéstan, mint mondani szokták, eddig „nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket”, és azokat a reményeket már nem is fogja beváltani, legfeljebb új remények ébredhetnek iránta.*

Antal Lászlónak egy másik emlékezetes tétele volt, melyet most megismétel: az igeidő és az igemód „... a mai magyar nyelvben nem komplementárisak, hanem oppozicionálisak. Vagy idő, vagy mód” (126—7). Van ennek a gondolatnak egy igen gyümölcsözőnek látszó magva, amelyet másutt más összefüggésben Antal így fogalmaz meg: „Valójában, az igei paradigmában elfoglalt szerkezeti hely tekintetében ez [a *leszek*, *leszel*, *lesz* formák] jelen idő.” (16, vö. még 24—6.) Ma azonban rendkívül nehéz ezt a kérdést anélkül tárgyalni, hogy rá ne mutatnánk: egy magyar mondatban tett kijelentésről azért ugyanúgy megállapítható, hogy igaz-e vagy hamis, mint az indoeurópai mondatokról; azaz a magyar mondatnak ugyanúgy megvan az a bizonyos értéke — szakkifejezéssel *igazságértéke* —, amelyet jellemzően a kijelentő módú igealak szokott kifejezni. Más szóval, ha azt mondom: *Szegeden lakom* vagy *Tegnap jelesre vizsgáztam*, akkor a mondataim semmiképpen sem jelenthetik: *Szegeden laknék* (a *legszívesebben*); *Tegnap jelesre vizsgáztam volna* (ha *tanultam volna*), noha — Antal szerint — nincsen bennük igemód. Kérdés tehát, hogyan fejez ki a magyar mondat múlt vagy jelenbeli tényállást?

Nemzetközileg sokaktól kutatott kérdéskör ma a nyelvi rendszer úgynevezett nyitottságának, „rendszereszerűtlenségének” foka, mikéntje, szerepe. E légkörben nehéz elfogadni szerzőnk egyes állításait, így a következőt: a *műbennünket* alakban „... a benn- rendszertanilag értelmezhetetlen” (87). Nyilván csak „egybizonyosrendszer-tani-

* Az olvasó figyelemébe ajánljuk a kérdésekkel kapcsolatban Antal László legújabb kötetét, amelyben a szerző részletesebben kifejti jelentéstani nézeteit: A *jelentés világa*; „Gyorsuló idő” sorozat, Magvető Kiadó. Budapest, 1978.

lag” értelmezhetetlen az ilyesféle kevert alak, akkor viszont kétséges, jó-e az a tan! Elgondolni is rossz, mi maradna, ha mindent kívül helyeznénk a nyelv összefüggés-rendszerén, ami eltér valamely szabályszerűnek tételezett formától. Hasonló kérdést persze jelenleg korántsem csupán szerzőnkkel szemben tehetünk fel; probléma ez általában is. — Egy valósághibb fejlődésrajz felvázolását segítette volna elő továbbá, ha a szerző — akár csupán saját munkásságáról kívánt képet adni, akár a magyar nyelvtanírásról általában is —, több tájékoztatást ad az ugyanazon témakörben az övével párhuzamosan folyó vagy folyt vizsgálatokról. Hiszen nézzük csak: „A jelző nem önálló NP, hanem mindig egy NP része” — írja Antal (182). Deme László pedig így foglalja össze először 1962-ben kifejtett felfogását: „... a jelző sohasem mondatstípus, tehát nem szabad mondatrész, hanem mindig csak szerkezettag” (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, 1971. 51). Ez pedig lényegében „fogalomról fogalomra” ugyanaz. Az ígéről, ezen belül a kettős műveltetésről szólva Károly Sándor és Dezső László feldolgozásainak említését hiányoljuk, különös tekintettel Dezsőnek a magyar műveltetéssel kapcsolatos megállapításaira, amelyeket Holodovics leningrádi munkacsoportjával együttműködve dolgozott ki (Типология каузативных конструкций. Ленинград, 1969.).

Az az olvasó, aki ezek után arra következtet, hogy ismertetésünk másik kérdésére bíráló megjegyzésektől hemzseggő választ fogunk adni, nem jól gondolja: egy könyv értékelését nagy baklövés volna azon mérni, hány sor „dicséret” és hány sor „elmarasztalás” szól róla. Hiszen legalább ugyanilyen terjedelemben szólhatnánk arról is, mit tanulhat Antal könyvéből laikus és szakember egyaránt a jelenben is. És akkor még nem mondtuk el, hányszor bólinthatunk örömmel elemzéseinek egy-egy részleténél (pl. **A vadász ő és általában a névmásokról*, l. 19, 88–115; az igeidőről, l. 25., stb.); persze a részletekben sem mindig értünk vele egyet (pl. a *valamennyiért elad valamit* nem mindig egységként mozdul el, vö. 27.; léteznek a nyelvekben grammatizálódott morfémák is, amelyeknek nominatív értelemben nincs jelentésük, vö. 38.; stb.).

Antal László, a strukturalista metodológia egyik legalaposabb és leginveciózusabb ismerője máig megőrizte harrisi indíttatását; módszerének alapját ma is a disztribúciós elemzés képezi, lényegében erről az alapról vitázik mind a hagyományos, mind a generatív nyelvtannal. Jobb ízelítőt az ún. deszkriptivista iskola szelleméből — még merevségéből is — nem kaphat a magyar olvasó máshonnan, mint az ő műveiből. Antal ugyanakkor kiváló érzékkel rendelkezik aziránt, hogy kifejtse, megtanítsa az olvasónak azt, ami ezekben az eljárásokban értékes és mással jelenleg sem pótolható. A szerző elméleti nézetei mellett — ezt bíráló észrevételeink ellenére is állíthatjuk — jóval tágasabbak, mint amit a strukturalizmus adhat. Ha valami jót talál a maga számára, „nem rest” és nem is restell meríteni sem a nyelvtani tradíciókból, sem más irányzatokból. Nyelvtani felfogásának több fontos tartalmi eleme ugyancsak javára válik a magyar nyelvtannak. A magunk részéről leginkább a szófaji és a fogalmi kategóriák megfeleltetése ellen intézett heves támadásaival értünk egyet, illetve azzal a törekvésével, hogy növelje a szintaxis szerepét a szófajtan „rovására” a nyelvi szerkezetek magyarázatában.

Molnár Ilona

A magyar hangtan válogatott bibliográfiája. Szerkesztette Bolla Kálmán és Molnár József. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1977. 231. lap

Nem jól fest, ha valaki, mint jelen esetben e sorok írója, munkáját nehézségek ecsetelésével kezdi, de a bibliográfiák ismertetésekor önmentés miatt mégiscsak erre térek rá elsőként. A bibliográfia — mint műfaj — azzal jár, hogy rengeteg adatot tar-

talmaz, s ha lelkiismeretesen kívánná bírálni valaki az adott bibliográfiai munkát, az adatok hatalmas mennyiségét kellene ellenőriznie. Ennek alig megvalósítható volta az első nehézség. A másik abból adódik, hogy a bibliográfia, a maga műfaji természete miatt száraz, adatközlő írásmű, s ennek ismertetése aligha lehet érdekes. Márpedig az „érdekeség” mégis csak lényeges szempont akkor, ha fel kívánjuk hívni a munkára a figyelmet. Hangsúlyozom, nem a munkának kell érdekesnek lennie, de az ismertetésnek valamelyest mégis igen.

E nehézségek előre bocsátásával kezdem.

A magyar fonetika különleges szerepet játszik az általános nyelvtudományi szakirodalomban. Sokszor ezt idehaza nem is látjuk ilyen tisztán, csak amikor idegen szakmunkákban, pl. F. Kainz, a nemrég elhunyt nyelvpszichológus, vagy más szempontból közelítő nyelvészek, mint A. Meillet stb. műveiben találkozunk a magyar nyelv többek között fonetikai jellemzőinek más nyelvek hasonló jellemzőihez való viszonyításával, akkor látjuk, hogy a határainkon túl is mennyire fontos kérdés a magyar nyelv jellegzetességeinek megállapítása és leírása. Valahogy úgy vagyunk e jellegzetességek megállapításával, mint a vegyészek az egyes elemek vagy izotópok jellegzetességeivel: számukra nem lényeges kérdés, hogy az adott elemből, vagy izotópból földünkön sok áll-e rendelkezésre, vagy kevés — az a lényeges, hogy az illető periodikus táblázati helyen levő elem, ill. izotóp minél részletesebb leírást nyerjen. Ilyen nézőpontból a magyar nyelv, ennek fonetikai jellemzői ugyanolyan érdekesek mint pl. az angol nyelvéi.

Annak feltárásában, hogy mi történt már a magyar nyelv említett szempontú leírása területén, jelentős állomás a Bolla Kálmán és Molnár József szerkesztésében megjelent fenti bibliográfia.

Ez a leírás, ti. a magyar nyelv fonetikai leírása, néhány előzményt (Kempelen Farkas stb.) nem tekintve tulajdonképpen a „múlt század végén s századunk elején Balassa József munkásságával indul el” — mint Bolla Kálmán megállapítja. Pillanatnyilag — mint e sorok írója látja — igen szép számban születnek mérési eredmények a „hang domíniumának” legkülönbözőbb területén. Ez az eszközcentrikusság meglehetősen fontos, hiszen a fejlett technikai lehetőségekkel már korábban rendelkező országok laboratóriumi méréseredményeivel egyenrangú méréseredményeket kapunk most így magyar viszonylatban.

A leírást bemutató rész a bibliográfiában a 2.-tól a 7. fejezetig terjed.

Már az összefoglaló jellegű munkákban számos leírási és mérési adatot találunk. Itt olyan neves szerzők művei sorakoznak, mint Balassa József, Bárczi Géza, Deme László, Gombocz Zoltán, Laziczius Gyula, Vértes O. András. De itt találjuk meg a Tompa József által szerkesztett „A mai magyar nyelv rendszere” c. munkát is. Ezek a művek kerültek a bibliográfia 2. fejezetébe.

A 3. fejezet a beszédhangok fonetikáját, esetleg csak egyetlen vagy néhány szakszerűen elkülönített hangjelenség leírását bemutató munkák kerültek.

A 4. fejezet a hangsorok fonetikai jelenségeit, a hangkapcsolatok jellemzőit tárgyaló munkákat sorolja fel.

Az 5. fejezet a szupraszegmentális hangjelenségekre vonatkozó szakmunkákat tárja fel.

A beszéd statisztikai vizsgálatára, a helyesírásra és a hangok átírására vonatkozó szakmunkákat a 6. fejezet tárja elénk.

Végül a 7. fejezet fonetikai jellemzők alkalmazott nyelvészeti szempontú tárgyalását végző munkákat sorol fel.

Igen gazdag anyag. De az első fejezetet nem említettük még! Ez öleli fel a magyar fonetika történetére vonatkozó munkákat. Értékes része e feje-

zetnek az, amely a fonetika művelőiről megjelent ismertetések, nekrológok könyvészeti adatait tartalmazza.

És még egy nyolcadik fejezetet is találunk a bibliográfiában; a h a t á r t e r ü l e t e k eredményeit bemutató részt.

Bolla Kálmán és Molnár József, de ugyanígy a munkában részt vevő Bartók János, B. Fodor Katalin, Kassai Ilona, Molnár Ildikó, Polónyi Szücs Szilárd és Vértes O. András is önzetlen munkát vállaltak, amikor e 3 393 tételt tartalmazó könyvészeti adatgyűjteményt összeállították. Hallottunk már — néha kiváló nyelvészekről — olyan megjegyzéseket, hogy a bibliográfiai munka „nem eredeti alkotás”, „nem méltó alkotó típusú tudóshoz”. Mondanunk sem kell, hogy ma már az egyre gyorsabban halmozódó szakirodalmi anyagban az „eredeti kutató”, az „alkotó tudós” könnyen úgy járhat, hogy korszakalkotó eredményeit már jóval korábban felismerte valaki, sőt esetleg többen, csak ő maga nem tudott erről semmit.

A mai kutatónak „nagyvonalúnak” és egyben a bibliográfiai „kásahegygel” is megbirkózni tudónak kell lennie. Vitathatatlan, hogy a szerkesztők egyesítik e két értékes tulajdonságot.

Az összeállítók a hangtan közismert művelői, ám bibliográfiájuk mégsem egy szűk körhöz, a magyar fonetikusokhoz szól: az általános nyelvészet, a nyelvjárás, a stilisztika, a pszicholingvisztika, az irodalmi nyelv kutatója is rendkívül hasznos munkát vesz kezébe a jelen bibliográfiával. De tovább megyek: az orvos, a fül- orr- gégegyógyász, a logopédus is haszonnal forgathatja a munkát, hiszen az összeállítók áttekintették a rokon területek szakirodalmi anyagát is, és számunkra a saját szakterületükön rendelkezésre állónál nem egyszer gazdagabb anyaggal szolgál ez a „nyelvészeti” munka. Számos tanár, tanító vagy óvónő — nem is beszélve az ún. korrekciós osztályok pedagógusairól — nemcsak az őt érdeklő kérdések szakirodalmát találja meg a munkában, de kísérleteihez, legyen az hangtani, hangstatisztikai, alkalmazott nyelvészeti jellegű, megtalálja a bibliográfiai kiindulást. Említhetnénk más területeket is, pl. a gyorsírók, újságírók is hasznát látják majd a fenti összeállításnak.

Mi az, ami, kifogásként hozható fel a bibliográfiával szemben? Igen kevés! A bibliográfusok gyakran hangoztatják a teljesség szempontját, de nyilvánvaló, hogy ez elsősorban a nemzeti bibliográfiákra, a szerzői bibliográfiákra, a testületi bibliográfiákra vonatkozik. Mi maradt ki mégis leginkább a fenti bibliográfiából? Egyrészt csekély a pszichológiai vonatkozások halmaza, s feltáratlan maradt jónéhány gyógypedagógiai kutatási környezetben született fonetikai tanulmány is. Meglehetősen kevés ugyanakkor a halláskutatással kapcsolatos anyag, pedig a beszédteljesítmény aktív mozzanatahoz kapcsolódóan — hangtani szempontból — fontos a beszédmegértés, a beszédelfogás passzív oldalának ismerete is, s így fontos lett volna az idevágó anyag bővebb feltárása. A külföldi publikációk magyar szerzőinek közleményei is néha hiányosan kerültek bele a munkába. Persze kifogásokkal szemben hivatkozni lehet a bibliográfia „válogatott bibliográfia” voltára, de a válogatásnak arányosnak kell lennie. Így a fenti észrevételek jogosultak maradnak — úgy hiszem — a válogatottság szempontjának említése után is.

Célszerű lett volna a tartalomjegyzéknek és a bevezetés szövegének angol nyelven való közlése is, mégpedig két okból. 1. A bibliográfia használatára vonatkozó tudnivalók — például a rokon nyelvekre vonatkozó hangtani adatokra; az ismertetett vagy a nem is ismertetett külföldi munkák bibliográfiai adataira vonatkozó megjegyzések — a bevezetés kizárólag magyar nyelvű volta miatt a magyarul nem tudók előtt ismeretlenek maradnak. 2. A külföldi érdeklődőkre gondolva azért is hiányolhatjuk a bevezetés angol nyelvű párhuzamos szövegét, mivel Bolla Kálmán, az előszó írója a teljes bibliográfiai anyag kiértékelése után bizonyos összefoglaló észrevételeket tesz a magyar fonetika jelenlegi állapotáról, aminek tudomásulvétele szintén nem lett volna éréktelen a külföldi

olvasó számára. A nemzetközi hozzáférhetőség szempontjából hátrányos helyzetben levő magyar nyelvtudománynak hasznára vált volna, ha e magyar nyelvészeti kiadvány egyben teljes értékű nemzetközi nyelvészeti kiadvánnyá lehetett volna. Alig valami kis szedéstöbblet ezé tette volna a kötetet.

Egyébként a kiadványt számos mutató (szakmutató, szerzői névmutató stb.) teszi igen könnyen kezelhetővé. A kiadvány küllernileg tetszetős; dicséret illeti az Akadémiai Kiadót azért, hogy ilyen szép külsőben jelentette meg ezt a belsőleg igen értékes, a kutatók és használók munkáját könnyítő, hasznos kiadványt.

Büky Béla

Vita a nyelvtudomány jövőjéről (1972). Szerk.: I. Gallasy Magdolna. Bp., 1976. 84 lap (ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 21.)

Valamilyen formában és fokon minden korban minden egyént és közösséget foglalkoztatott az a kérdés, mi várható a holnaptól, mit rejteget — tartogat a jövő. Ez a fajta ún. „örök” kíváncsiság az ókortól napjainkig élve élő tulajdonságunk. A jósök szavait — adták légyen válaszaikat bármilyen varázslatok, madarak vagy komputerik igénybevétele — mindig érdeklődés fogadta. A holnap mineműségének firtatása idővel túlnőtt a személyek és csoportok szubjektív jövőjét találkozó jóslatgatásokon, s a perspektívák, tendenciák, tervek, lehetőségek összehangolt vizsgálatával a sejtéseken és szélhámosságon alapuló „jövőbelátást” felváltotta a jövőkutatás tudománya, amely e formájában szükséges és alkalmas eszköze már a legtöbb szakterület, tudományág távlati viszonylag pontos meghatározásának, bemérésének.

A társadalomtudományok területén ma még — a szubjektív tényezők nagyobb száma miatt — ritkábban alkalmazzák a prognosztikát. Éppen ezért öröndetes, hogy a hetvenes években három egymástól független — de a végső következtetéseket illetően sokban egyező — prognosztikai felmérés is készült hazánkban a nyelvtudomány körében. (Az első és második összeállítás egészében a nyelvtudomány csupán rész.) Az egyik felmérés a Művelődésiügyi Minisztérium felkérésére készült, s része a magyar felsőoktatás „holnapját” előkészítő gazdag anyagnak, összeállítását részletes kérdőív kibocsátása előzte meg. A Magyar Tudományos Akadémián is készült — ugyancsak szélesebb keretek között — hasonló jellegű anyag, amelyben valamennyi osztály felbecsülte saját területének lehetőségeit, ezzel összhangban tervezve az egyes tudományágak jövőjét, fejlesztési koncepcióit. A harmadik — amelyet a továbbiakban részletesebben ismertetek — a nyelvészfiatalok baráti körének, a Bokornak a vitaestjére állt össze szóbeli előadásokból, levelekből, hozzászólásokból. A vitát természetesen itt is megelőzte egy gondosan összeállított és nagy számban szétküldött körlevél, amely a nyelvtudomány jövőjére vonatkozó kérdéseket tartalmazta.

A vitát I. Gallasy Magdolna kezdeményezte, a kérdőívet is ő tervezte meg — s végezetül — az ő gondozásában jelent meg a címben jelzett, a vitaanyagot tartalmazó füzet. Sajnos, a szerkesztő a szóban nyilatkozók, ill. hozzászólók némelyikét nem tudta rávenni arra, hogy véleményét írásban is összefoglalja, s így e kötet nem tükrözi teljesen az elhangzott vitát. Ez azonban éppúgy nem róható fel a szerkesztő vétségéül, miként az a négy esztendő késés sem, amely a vitát a kiadvány megjelenésétől elválasztja. Arra azonban a szigorú — és érthetetlen! — terjedelmi korlátok ellenére is módot kellett volna találnia, hogy az előszóban felsorolja a vita valamennyi résztvevőjét.

Az ismertetést azzal kezdem: a vita olyan érdekes és izgalmas volt, hogy egész anyagával érdemes megismerkedni. Érdekessége — prognosztikai fogantatásából követ-

kezően is — időtálló, tehát évek múlva is szívesen olvassuk újra. Más mint egy konferencia, értekezlet sokszor szintén nem közömbös szövege, szubjektívebb, színesebb, őszintébb, kötetlenebb, csapongóbb, demokratikusabb. A nyilatkozók (Balogh Lajos, Benkő Loránd, Dezső László, Elekfi László, I. Gallasy Magdolna, Cs. Gyimesi Éva, Hajdú Péter, Hexendorf Edit, Imre Samu, Kubínyi László, Ladó János, H. Molnár Ilona, Nyíri Antal, Papp László, Pesti János, Rácz Endre, Róna-Tas András, R. Rostás Mária, Szabó Géza, Tompa József, Velcsov Mártonné, Füredi Mihály, B. Lőrinczy Éva, Antal László, S. Hámosi Antónia, Zsilka János, Deme László, Pais Dezső) kor-, rang- és fokozatbeli különbségét nem érzékeljük a szövegekből, a magvas és fontos gondolatokon számosan osztoznak.

A töprengés, a termékeny ötletek és a vita kiváltásának mintegy előfeltételét a feltett kérdések jelentik, megismerésük eiengedhetetlen:

„... a tervezés — egyre inkább — hosszú távú. A futuroológia: tudományággá vált. S ha a prognosztika módszereiben nem is vagyunk a legtájékozottabbak, mégis hiszem, hogy megjelenhet egyszer előttünk a jövő(nk), — leginkábbis körvonalaiban.

Hiszen, akik ma kutatják a nyelvet, reméljük ezt teszik a továbbiakban is, és munkásságuk hat a még továbbiakig is. Így feltétlenül kibontakozna a majdani nyelvészet körvonalaiból valamennyi, ha tőlük megtudnánk azt, hogy hogyan látják vagy hogyan sejtik, milyennek szeretnék — és milyennek nem szeretnék egyrészt az egyes szűkebb szakterületek, másrészt a nyelvvel foglalkozó tudomány — és tudományok — jövőjét.

... Hogyan alakul majd — s hogyan alakuljon — a nyelvészet helyzete és befolyása más tudományágak közt? És az emberek között, a társadalomban? Milyen területeken lesz rá leginkább szükség? És főleg melyik ágára? És miért? Hogyan — mennyire és milyen módon — tudja az igényeket kielégíteni?

A régi, új, újabb és újabb elméletek, irányzatok és módszerek közül melyek kerülnek — és melyek kerüljenek — előtérbe a közelebbi jövőben? És a távolabbiban? És persze: miért?

S az újabb kérdések újabb miérteket vetnek fel.

És vajon e kérdések megválaszolásánál külön kell-e a nyelvtudományról és külön a hazai nyelvtudományról beszélni?”

A válaszok mindegyike önmagában is figyelmet érdemel, egyenkénti számbavételükre azonban nincs lehetőség.

A válaszok legtöbbje spontán jellegű, ebből következőleg a válaszadók zöme nem gondolta végig a következőket: a jövőt háromféleképpen lehet elképzelni: 1. lehet álmodni róla (s elmondani, milyennek szeretnénk látni — függetlenül jelen adottságaitól); 2. el lehet várni tőle a jelen hiányainak, mulasztásainak pótlását (anélkül, hogy a majdan jelentkező új igényekre, feladatokra tekintettel lennénk); 3. a múlt eredményeinek, a jelen adottságainak (személyi, tárgyi, anyagi, oktatási feltételeinek) ismeretében, bizonyos tendenciák figyelembevételével — teret adva bizonyos szubjektív vágyaknak is — lehet megtervezni, elképzelni.

A három „megközelítés” általában keverten jelentkezett, de a legtöbb „szólót” az első szempont játszotta.

Ami a konkrét kívánalmakat, a jövőt illető igényeket illeti, kartársaink a következő műveket, munkálatokat, vizsgálatokat „várják el” az utókortól (a felsorolás nem teljes): a nagyszótárt, új nyelvtörténeti szótárt, regionális nyelvjárási szótárakat s általában különféle egyéb szótárakat és nyelvi statisztikákat; a beszélt nyelv kutatását, intenzív mondattani és kontrasztív kutatásokat, a magyar nyelv szerkezetének feltárását.

Jóval több szó esett tudománypolitikai, tudomány-rendszertani kérdésekről és a tudományos morálról, ill. a tudomány társadalmi helyzetéről, megítéléséről.

Egybehangzónak tartható az a vélemény, hogy fokozódik a tudományon belüli differenciálódás, de nő a fontossága az interdiszciplináris kutatásoknak is. Szorosabbá válnak a kapcsolatok a természettudományok különféle ágazataival, de igen nagy energiát igényel majd a nyelv számos aspektusa gépi feldolgozásának megfelelő programozása. Kevesebb lesz a heveny és agresszív „divat”, s egyetlen új elmélet sem kerül monopolhelyzetbe. Hamarabb lelepleződnek az áltudományos „stiklik”, s a terminológiai zűrzavart terminológiai egység váltja fel. Többen is bíznak abban, hogy a nyelvtudomány — a technika további térhódítása ellenére is — nemcsak humán, de humánus tudomány marad, nem zárkózik elefántcsonttoronyba, érzékenyebben reagál majd a társadalom igényeire. Igazságosabb lesz a teljesítmények megítélése, s kevesebb lesz a formális vita, a személyeskedés.

Már ez a felsorolás is jelzi, hogy korunk mínuszait jövőbeli pluszoknak szeretnék látni többen is, s e pluszokat az emberi viszonylatok, magatartásformák szférájában — már a közeljövőben megvalósult formában képzelik el. Éppen ezért, véleményem szerint egyik-másik „elvárás” már nem is idealista, hanem utópista színezetű.

A kötet — a Bevezetővel és az „Összefoglaló helyett” szereplő zárszóval együtt 30 megnyilatkozást tartalmaz. Mint a fentebbi névsorból is látható, a nyelvtudomány számos területét, irányzatát képviseli e 30 írás, de a korosztályi megoszlást tekintve érzékenyen hiányzik a sorból a harmincon aluli nemzedék, azaz az e kérdésben éppen legérdekeltőbb generáció.

Végezetül a vitát kiváltó hetvenes évek eleji szakmai közhangulat érzékeltetése végett is, de bölcs, messze- és széttekintő szemlélete miatt is Kubinyi László írásából idézek néhány gondolatot: „Maguk a kérdések . . . jellemzők . . . a hazai nyelvészek egy részének közérzetére, s jelzik azt is, milyen helyet foglal el a nyelvészet a közvéleményben. Ilyesféle, jellemző kortűnet az is, hogy valahányszor nyelvi kérdésekről esik szó . . . nem győzzük megannyiszor eléggé hangsúlyozni . . . a nyelvtudomány fontosságát, méltatni a világ megismerésnek egyetemes folyamatában elfoglalt helyét. Ez a körülmény mintha a nyelvtudomány öntudatának, pontosabban a nyelvészek szakmai tudatának valamelyes válságát mutatná, mintha a nyelvtudománynak folytonosan bizonygatnia kellene létéhez való jogát, vagy éppen mentegetőznie kellene azért, hogy van. Fizikus, kémikus, biológus vagy akár történész bizonyára nem kérdezné a maga »bokrábán« olyasmit, amelyes kérdésekre ez a válasz egyik óhajtt lenni a várhatólag sok közül. Ami a nyelvtudománynak gazdasági improduktivitását, sőt a társadalom funkcionálásában, a közléstechnikában stb. is csak igen csekélyke közvetlen gyakorlati alkalmazhatóságát illeti, ebben osztozik számos más tudomány helyzetében, így a történettudományéban, az irodalomtörténetében, az archeológiáéban, a néprajzéban stb., vagyis több társadalomtudományéban, és ez itt most nem — és másutt sem — érdemel szót. Aki a nyelvtudomány fontosságát vagy éppen a léthez való jogát a közvetlen gyakorlati használhatóságában keresné, tévedne most is és — vélekedésem szerint — tévedni fogna a jövőben is; ha prókátorságból teszi, elveszíti és mindig is el fogja veszíteni a pert; ha pedig támadólag említi föl a nyelvtudománynak gyakorlatilag mihaszna voltát, nyíla orótlően koppan le annak a folyton épülő várnak a falán, melyet az emberi szellem és művelődés, az emberi önmegismerés fejlődése emel . . . hazai nyelvtudományunk múltja, eredményei — az általános, elvi érdekű eredmények is — nem predesztinálnak minket az eszméknek és az újabb módszereknek teljesen egyoldalú importjára, sem arra, hogy új eszméink kizárólag importárunk legyenek, végül pedig arra sem, hogy ne csak a tényleges hiánycikkeket importáljuk, hanem minden divatcikket, mégpedig gyakran minőségi ellenőrzés és vámkezelés nélkül. A nyelvtudomány nemzetközi eszmecseréjébe akkor kapcsolódhatunk be számottevőbb exporttal a jövőben, ha jobban kiaknázzuk hazai adottságainkat; — ha például — Riedl vagy Brassai munkásságát legalább annyira ismerjük és felhasználjuk, mint — pél-

dául — Chomskyét. Ki mástól várnök ezt el? Hiszen a külföldi tudósok nagy része nem tudja hasznosítani a magyar nyelvű szakirodalmat. Egyébként is a »hagyományos« elődök, eredményeik behatóbb ismerete csökkenthetné a korunkban nemzetközi méreteket öltő spanyolviaszgyártást.”

Domokos Péter

Terts István: A nyelvész szóra bírja a nyelvet. Budapest, 1976. Magvető Kiadó, 155 lap

Igen rokonszenves vállalkozás eredményét veheti kezébe az olvasó a „Gyorsuló idő” sorozatban megjelent könyvecskével. Az esszéstílusban megírt tanulmány a modern nyelvészet problémáit, módszereit és gondolkodásmódját igyekszik bemutatni, mégsem nevezhető pusztán ismeretterjesztő irodalomnak. A szerző fiatal nyelvész, őt is „a tájékozódás és a tisztánlátás igénye szorítja”. A saját tudományát megérteni és megváltoztatni akaró szellemi küzdelemből születtek ezek a gondolatok. Nem egyszerűen az alapfogalmakba kapunk bevezetést, hanem meghívnak bennünket, hogy gondoljuk végig a nyelv problematikáját, a nyelvészetnek mint tudománynak a helyzetét.

A nyelvészek nagyon is tudatában vannak annak, hogy a nagyközönség ismeretei a nyelvről milyen elégtelenek. Az átlagembernek még hiányérzete sincs, meg van győződve arról, hogy ő tudja, mi a nyelvészet. Terts István arra vállalkozik, hogy ezt a tájékoztatatlanságát nem sejtő olvasót a hétköznapi nyelvi problémáin keresztül elvezesse a nyelvészetig. Hiszen a nyelvművelés, a nyelvtanulás „mindannyiunk ügye”, és kit ne érdekelne például, hogyan tanuljuk meg anyanyelvünket? (A 47. lapra tévedés csúszott be: a Mariska hazát választ szerzője nem Móricz Zsigmond, hanem Illyés Gyula.) Kevesen ismerik azonban azt a tudományt, mely a gyakorlat kérdésein túl a nyelvet tudomány, elméleti szinten vizsgálja. Igaz, az elméleti nyelvészet fiatal hajtás csupán a tudományok fáján, mégis rövid története során forradalmasítóan hatott a társadalomtudományokra. De nem csak arról van szó, hogy a nyelvi ismereteknek méltó helyet vívjának ki az általános műveltségben. A nyelv központi szerepet kapott a XX. századi filozófiai-antropológiai gondolkodásban. A nyelvészetet sokan — így a szerző is — nem csupán a nyelv leírására, működésének magyarázatára tartják hivatottnak, hanem „az ember megértésének nagy feladatában” is számítanak rá. A könyv bővíteni igyekszik az olvasó társadalomtudományi látókörét is.

A modern nyelvtudományról a könyv alapján a következő képet kapjuk:

A nyelvészet az antropológia — az emberi viselkedés tanulmányozásának — része. Az emberi viselkedést társadalmilag meghatározott szabályok irányítják. Ezt a „nyelvi viselkedés” mögött meghúzódó, nem tudatos szabályrendszer tanulmányozza a nyelvtudomány. A naiv szemlélet számára a nyelv nem egyéb, mint lineáris hang- vagy betűsor, mely a beszélő intuíciója szerint különböző egységekre bomlik. A klasszikus nyelvészet ezeket az egységeket sorolta fel és osztályozta. Saussure kezdte el hangsúlyozni, hogy a nyelvi jelenségeket vizsgálva a közvetlenül megjelenő (parole) mögött fel kell tételeznünk egy olyan valóságot (langue), mely a beszéd alapjául szolgál. Ebből a felismerésből kiindulva dolgozta ki a prágai iskola oppozíciós fonológiáját, ahol a fonéma éppen ilyen posztulált magyarázó elv volt. Saussure másik nagy felismerése szerint a nyelv rendszer, ahol az elemek csak egymáshoz képest vannak érvényben. A fonéma definíciójához tartozik, hogy egy másik fonémával áll oppozícióban. Egy adott nyelvre éppen az jellemző, hogy milyen oppozíciós rendszerek vannak benne.

A szerző szép leírását adja a strukturalista nyelvészetnek. Kevésbé átfogó képet kapunk a saussure-i strukturalizmust felváltó generatív transzformációs irányról, bár a könyv érinti Chomsky elméletének több lényeges pontját. Chomsky elmélete valósítja meg legradikálisabban a „nyelv felszíne mögé” hatolást. Talán a jobb megértést szolgálta volna egy-egy mondat részletesebb elemzése. Nem találjuk olyan alapvető fogalom magyarázatát sem, mint a szabály. Értesülünk azonban a Chomsky elméletével kapcsolatos filozófiai vitákról, az innatizmusról, a pszichologizmusról. Chomsky nyelvelméletének fő célkitűzése az volt, hogy nyelvészeti választ adjon a beszélő kreativitására. Ma már többen megkérdőjelezik, hogy ténylegesen ez-e a legfontosabb feladata a nyelvelméletnek. Ezenkívül Chomsky nyelvfelfogása nem az utolsó szó korunk nyelvtudományában. A beszédaktusok elmélete vagy a logikai ihletésű szemantika legalább annyi új fényt vet a nyelvre, mint Chomsky felfedezései. Kár, hogy ezek a kérdések nem kaptak helyet a könyvben, hiszen a szerző a modern nyelvészetről akart szólni.

Másrészről érthető is ez a hiány. Terts István áttekintő gondolkodásmódjával szinte lehetetlenre vállalkozik: egyszerre akar választ adni arra, hogy mi a nyelv, mi a nyelvtudomány, hogy lehet a nyelvtudományt alkalmazni és milyen a nyelvészet és a nyelvvel foglalkozó tudós helyzete napjainkban. Felmerült bennem a kérdés, hogy vajon kit is tarthatott szeme előtt a szerző, amikor a könyvet megírta. Sokszor a laikusokhoz szól, ilyenkor szép példáját adja a szórakoztatóan didaktikus ismeretterjesztésnek, máskor — úgy tűnik — nyelvész kollégái lebegnek szeme előtt, velük vitázik és az olvasót magára hagyja az utalások és magától érthetődőnek tartott megjegyzések világában. Zavarba ejtő sokoldalúsággal, nagy tájékozottsággal helyezi el a nyelvi kérdéseket korunk tudományos problémáinak összefüggésében, ugyanakkor mintha értesülései nem mindig lennének teljesen pontosak . . .

Talán ezt a bátor, önvallomásnak beillő hangnemet kell elsősorban dicsérnünk, azt, hogy az elkötelezett szerző mindenről szólni mer, hogy tudománya sorsáért aggódik. Alighanem jogosan, nehéznek látja a nyelvtudomány művelését és bonyolultnak a társadalomhoz való viszonyát (a modern nyelvészet absztrakt formalizmusa, intézményének belterjessége stb. miatt.). Művelőjére, különösen kis országokban, sajátos feladatok várnak. Ezek közé tartoznak az ilyenfajta összegző, helyel-közzel programot is adó áttekintések, melyek szándéka közvetíteni a tudomány és a „fogyasztó”, a társadalom között. Ami persze csak a tudomány aktív művelése mellett lehetséges és kívánatos.

Tóth Pál

Ne legyen külön írógép-helyesírás!

A Magyar Nemzet 1978. március 7-i számában dr. Rapcsák Lajos arról ír (Hosszú ékezetek az írógépen c. cikkében), nem olyan nagy baj, hogy az írógépeken nincs meg minden magyar betű. De igenis nagy baj ez! A következő mondat jól szemlélteti, mennyire primitív ez a hosszú *i, ú, ű* betű nélküli írógép-helyesírás: *Julia husz cimet irt művében*. Ahány szó, annyi kényszerű helyesírási hiba. Sokkal jobb és értelmesebb ez a mondat úgy, ahogy kézírásban vagy nyomtatásban írjuk: *Júlia húsz címet irt művében*.

Mindnyájan tudjuk, nem mindegy: *cimet* (= fahéj) vagy *címet*; *irt* (= pusztít) vagy *írt*; *veszitek* (ti) vagy *veszítetek* (én); *ágyuk* vagy *ágyúk*; *fiuk* (az övék) vagy *fiúk*; *fűze*, (mi?) vagy *fűzet* (mit csinál?). Más jelent a *zug* főnév és a *zúg* ige, más a *fiunk* (= gyermekünk) és a *fiúnk* (= udvarlónk, partnerünk).

Dr. Rapcsák Lajos azt javasolja: „A mindennapi irodai és magánhasználatban (levelezés stb.) törődjünk bele a generációk óta megszokott pongyolaságba”. Szerintem ez nagyon rossz javaslat, hiszen a gépirás terjedésével egyre tarthatatlanabb az a helyzet, hogy amíg kézírásban és nyomtatásban a magyar helyesírás szabályai szerint kell írunk, gépirásban egy másfajta, sokkal primitívebb helyesírást követünk. Vajon miért tanuljuk az *i—í, u—ú, ü—ű* megkülönböztetést már az általános iskola első osztályától kezdve, ha nem azért, hogy ezeket a hangokat és betűket minden körülmények között meg is különböztessük egymástól? (A magyar helyesírás szabályai c. kézikönyvben tizenöt szabály foglalkozik az *i, u, ü* és az *í, ú, ő* írásával, s ez nem elhanyagolható értelmetlenség!)

Az *ír—iroda, út—utas*-féle szavakban a hosszú és a rövid magánhangzó írásbeli megkülönböztetése ugyanolyan törvényszerű, mint az, hogy a *kassza—kasza, főzzük—főzik*-féle szavakban kettős, illetve egyes *sz-szel, z-zel* jelöljük a mássalhangzót az értelem-től és a hangzástól függően.

Dr. Rapcsák Lajos nemcsak a hosszú *i, ú, ű* betűről mondana le könnyű szívvel a gépirásban, hanem még az *ó, ő* nagybetű-párjáról is, mivel az *ő* — föltehetően sok évtizedes — írógépén valószínűleg nincsen nagy hosszú *Ó* és *Ő* betű sem. De ne saját kényelmünkre és évtizedes megszokottságunkra építsük javaslatainkat, hanem arra, hogy mit kíván az értelem és anyanyelvünk érdeke! Nagyon helytelen volna például a hosszú magánhangzós *óra* és *ór* szót a nagybetűs kiemelésben rövid magánhangzóval írni: *ORA, ŐR*. De ez nem is probléma, mert a Magyarországon ma használatos írógépek legtöbbször csak a hosszú (kis és nagy) *i, ú, ő* betű hiányzik, de a hosszú nagy *Ó* és *Ő* megvan.

Régi táskaiírógémemre én már évtizedekkel ezelőtt felszereltem a hosszú *i, ú, ő* betűt, valamint a kerek, íves magyar zárójeleket (...); csupán néhány — általam nem használt — jelet kellett cserében ledobatnom értük, de (44 billentyűs) írógépeimen így is megmaradhatott a *q* és a *w* betű. Van tehát megoldás: a gépirás szempontjait és a magyar helyesírás követelményeit össze lehet egyeztetni!

Tudomásom szerint Európa legtöbb országában már évtizedekkel ezelőtt megvalósították a nemzetközi írógép-billentyűket és a nemzeti helyesírás „közös nevezőre hozatalát.” 1977. december 19-én a Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottsága és Helyesírási Bizottsága (az utóbbinak magam is tagja vagyok) határozottan állást foglalt abban az ügyben, hogy a jövőben csak olyan írógépek kerüljenek forgalomba Magyarországon, amelyekkel minden magyar betűt le lehet írni.

Pásztor Emil

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Milliárd, billió, trillió — billiárd, trilliárd. Kristóf Pál ny. mérnök — 1089 Budapest, Delej utca 22. — tapasztalata szerint sok zavart okoz az, hogy a nagy számok jelentése országunként változó. De képzésmódjuk sem világos.

Teljes mértékben egyetértünk levélírónkkal, a *milliárd, billió, trillió, kvadrillió, kvintillió* stb. számnevek értelmezésének, jelentésének, azaz értékének tekintetében az egyes országok használatában nagymértékű különbség tapasztalható. Az általunk átnevezett szakmunkák és szótárak (A magyar nyelv értelmező szótára, Magyar értelmező kéziszótár, Ország Ház László: Angol—magyar, ill. Magyar—angol szótár, Eckhardt Sándor: Francia—magyar, ill. Magyar—francia szótár, Új magyar lexikon, Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára stb.) adatai megegyeznek az Ön által összeállított táblázat adataival. A Gánti Tibor munkájából idézett „egy kvintillió (10^{24})” értelmezés véleményünk szerint sem illik bele a nagy számok nevének, jelentéshasználatának rendszerébe. Lehet, hogy a matematikusok meg tudják magyarázni ezt a felfogást, mi azonban nem.

A *4 billiárd tonna, 10 trilliárd év* kifejezések *billiárd* és *trilliárd* szavát mi sem értjük. Tudomásunk szerint ilyen számneveink nincsenek. Elképzelhető azonban, hogy a *billiárd* szót a műszakiak a *milliárd* és a *billió* összevegyítésével „alkották meg” a 10^{15} érték, a *trilliárd*-ot pedig a *milliárd* és a *trillió* keresztezésével a 10^{21} érték alkalmi jelölésére.

T. U. I.

Magnólia. Dr. Streitmann András — 5100 Jászberény, Sárkány utca 5. — e növénynév eredete és ejtése felől érdeklődik. Arra is tanácsot kér, hogyan válassza el.

A *magnólia* 'liliomfa' növénynév P. Magnol [ejtése: manyol] francia botanikus nevéből származik, s ennek megfelelően *manyólia* ejtése az általánosabb. A Magyar értelmező kéziszótár tanúsága szerint (l. 880. l.) azonban a *magnólia* ejtésforma is él, s ez sem hibáztatható. A szó elválasztása — a kiejtésbeli kettősség folytán — mind *ma-gnólia* (itt a *gn* mássalhangzókapcsolat egyetlen hangot, *ny*-et jelöl!), mind pedig *mag-nólia* formában elfogadható. Megjegyezzük: véleményünk szerint inkább a szó eredetének s az általánosabb kiejtésnek megfelelő *ma-gnólia* elválasztási formát érdemes népszerűsíteni.

T. U. I.

CEGLÉDTEJ. Egyre szaporodnak az efféle intézménynevek. Meg kellene akadályozni terjedésüket — írja Kovács Béláné 2700 Cegléd, Arany János u. 20.

A *Ceglédtej* (CEGLÉDTEJ) típusú, egy tulajdonnév és egy magyar vagy idegen köznév összekapcsolásával alakult intézménynevek az utóbbi évtizedben igen elterjedtek. A budapesti telefonkönyvbe belelapozva például a következőkre bukkantam:

BUDAPRESS Sajtóügynökség (Buda + press 'sajtó'); *BUDAPRINT Kereskedelmi Iroda* (Buda + print 'nyom(tat)ott'); *BUDATEJ Tejfeldolgozó, Tejkészütményt Előállító és Értékesítő Közös Vállalkozás* (Buda + tej), *BUDAVOX Híradástechnikai Kúkereskedelmi Rt* (Buda + vox 'szó, hang'); *SIOTUR Somogy megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatal* (a Sió rövid o-s alakja + a magyar túra vagy az angol tour 'kirándulás, túra').

Mivel nyelvünkben egyre több ilyen alakulású intézménynév van, nincs jogunk hibáztatni ezt a formát, hanem egy terjedő új szóalkotásmód eredményeként kell elkönyvelnünk. Ezek a formák végeredményben nincsenek ártalmára nyelvünknek.

T. U. I.

Anyagmozgatás-gépészeti szak. Új tudomány szak indul az egyetemen. Ennek elnevezésére kér tanácsot dr. Turányi István egyetemi tanár, int. igazgató — Budapesti Műszaki Egyetem Közlekedésmérnöki Kar Közlekedéstechnikai és Szervezési Intézet, 1092 Budapest, Kinizsi u. 1–7.

A levélben ismertetett tudomány szak elnevezésére vonatkozólag a következőket mondhatjuk:

Az *anyagmozgató gépész szak* — *anyagmozgatási gépész szak* (vagy: *ágazat*) megnevezésváltozatok egyikét sem ajánljuk, mégpedig két okból nem:

1. Az *anyagmozgató* szó nem ide illő asszociációt kelt. Ezt a szót hallván a legtöbben olyan (segéd)munkásra gondolnak, aki valamely munka elvégzéséhez a szükséges anyagokat — gépi vagy kézi erővel — a helyszínre szállítja.

2. A kifejezésváltozatok *gépész* eleme helyett szerencsésebbnek tartjuk a *gépészet* főnév -i képzős származékát, mert a 'gépek szerkesztésével, működésével, felhasználásával foglalkozó tudományág' jelentésű *gépészet* alapszóból képzett *gépészeti* melléknév jobban kifejezi a szóban forgó szak jellemzőit, s így jobban beleillik a szak megnevezésébe. Az Ön által említett *anyagmozgató gépész szak*, illetőleg *anyagmozgatási gépész szak* megnevezés a *gépész* és a *szak* elem szorosabb összetartozását sugallja ('a gépész szak anyagmozgató, ill. anyagmozgatási'); a valóságban azonban nem erről, hanem arról van szó, hogy az illető szakon olyan szakembereket képeznek, akik jövőendő munkahelyükön az anyagmozgatásnak, anyagszállításnak a gépesítési, ill. gépészeti feladatait látják majd el. Ezt véleményünk szerint az *anyagmozgatási-gépészeti szak*, s még inkább az *anyagmozgatás-gépészeti szak* megnevezés fejezi ki. Ez az utóbbi talán egy kissé nehézkesnek érződik, de egyértelmű, félremagyarázhatatlan.

T. U. I.

Súly — tömeg. Zalaivári Lajos — 1094 Budapest, Balázs Béla u. 5. I. em. 7. — a címűl írt szavak értelmezésében és használatában tapasztalható nyilvánvaló tévedésekre hívja fel figyelmünket. Rendet kellene itt teremteni, de vajon megéri-e?

Az Országos Mérésügyi Hivatal körlevelében olvasható s a *tömeg* — *súly* szavak használatára vonatkozó kérdésekkel, javaslatokkal, valamint az Ön észrevételeivel kapcsolatosan a következőket mondhatjuk:

Mi is tapasztaltuk, hogy a *súly* szó értelmezésében ingadozás van. Egyrészt: az idősebb generáció tagjainak nyelvhasználatában valóban elmosódik a *súly* (erő) — *tömeg* közötti jelentéskülönbség (érthető: tanulmányaik idején a tankönyvekben és a szakmunkákban sem határolódott el élesen e két fogalom, s ennek megfelelően erősen keveredett a szóhasználat). Másrészt: bár a fiatalabb nemzedékhez tartozók megtanulhatták, hogy a *súly* = erő (nehézségi erő, súlyerő stb.), s mértékegysége a *kilopond* (kilopound), a *tömeg* = (az anyag) mennyiség(e), mértékegysége pedig a *kilogramm*, a mindennapi

életben nemigen tesznek különbséget *súly* és *tömeg* között. Jobban mondva: ha nem érzik fontosnak a megkülönböztetést, 'tömeg' jelentésben is többnyire a *súly* szót használják. Véleményünk szerint ez nem is olyan nagy baj. Szakszövegekben vagy olyan jellegű írásokban, feliratokon stb., ahol lényeges a *súly* és a *tömeg* megkülönböztetése, természetesen meg kell követelni a szakszerű fogalmazást és szóhasználatot (helyes mértékegység-használatot!), de amikor félreértéstől nem kell tartani, nem érdemes, és nem is szabad a *súly* 'tömeg' használat ellen küzdeni. Nagyon furcsa lenne például a *nagy súlya van, alig van súlya, mennyi a súlya, súlyban gyarapodik, veszít a súlyából* stb. köznyelvi kifejezés ebben a formában: *nagy tömege van, alig van tömege, mennyi a tömege?, tömegben gyarapodik, veszít a tömegéből* stb. (A köznyelvi szövegekben az *1 kg (cseresznye) = 12 Ft* típusú mértékegység-használat elterjedésétől sem kell tartani.)

A körlevél 2. lapján olvasható 2. javaslattal semmiképpen sem érthetünk egyet: a *súly* szót nem lehet kiiktatni a nyelvből. A *súly* benne van a köznyelvben — sőt az előbbi felsorolt példák is azt bizonyítják, hogy lényegében csak ez van meg benne. A szókincsből nem lehet egy szót erőszakkal kiiktatni! A szókincs nem hadsereg, amelynek egy-két nem tetsző katonáját egyszerűen félreálíthatjuk. Ha majd a magyarul beszélők többsége zavarónak, fölöslegesnek érzi a *súly* szót a vitás esetekben, akkor igen, addig azonban nem. Bizonyára még jó néhány évtizedig nem.

T. U. I.

Dz betűs szavak elválasztása. Fegyveres Miklósné — 1121 Budapest, Bazin u. 16. — nagyon jó érzékkel tapintott rá a *dz*-t tartalmazó szavak elválasztási szabályaiban mutatkozó ellentmondásra. Noha a *dz* éppen olyan kétjegyű betű, mint a *gy*, *ny*, *sz*, *ty* stb., érvényben levő helyesírási szabályzatunk 321. pontja értelmében a *dz* betűs szavakat a következőképpen kell elválasztani: a mássalhangzó utáni, rövid mássalhangzót jelölő *dz* betűt átviesszük a következő sorba, például: *brin-dza*; a magánhangzók közti, hosszú mássalhangzót jelölő *dz* betűt pedig *d* és *z* elemeire bontjuk szét, például: *ed-zi*, *ped-zi*, *mad-zag* stb. Ez az ellentmondásos megoldás abból adódik, hogy a két magánhangzó közötti hosszan ejtett *dz*-t az írásban egy *dz*-vel jelöljük. A *dz*-t tartalmazó szavak elválasztási szabályait csak úgy lehetne következetessé tenni, ha áttérnénk a hosszú *dz*-vel ejtett *edző*, *pedzi* stb. szavak *eddző*, *peddzi* stb. írására. Ha ez megtörténne, az elválasztással sem lenne nehézség, mert ugyanúgy választanánk el ezeket a szavakat is, mint például az *asszony*, *loccsan*, *sülyyed* stb. szavakat: *asz-szony*, *locs-csan*, *süly-lyed*, s ennek megfelelően: „edz-dzi”, „pedz-dzi” stb. Az „e-dző”-féle elválasztás azért nem jó, mert a szótaghatár nem az *e* és a *dz* között van, hanem az *edz* és a *dző* között.

T. U. I.

A magyar nyelv hete — anno 1978

Hagyománnyá vált immár, hogy a magyar nyelv hete központi, ünnepi rendezvénysorozatának minden évben más-más megye ad otthont. Így esett a választás 1978-ban Csongrád megyére, Szeged városára. Különösen alkalmassá teszi a megyét ilyen jellegű megmozdulásra nagyszámú oktatási intézménye, egyetemei, kulturális és tudományos intézetei, műhelyei — azaz egész mozgalmas, lendületes szellemi élete. Ám ugyanakkor ez előzetes aggodalmat is okozott: lehet-e ebben a sokszínű és sokszálú szellemi légkörben figyelemreméltó módon megrendezni az ünnepi hetet? Nem sikkad-e el ez a program a művelődési lehetőségek áradatában?

Az idei Magyar Nyelv Hete sikere megcáfolta a kétkedőket. Tarlamos, rangos, érdeklődéssel kísért, jól szervezett ünnepi hétről számolhatunk be, amely minden tekintetben méltán csatlakozott az utóbbi évek egyre gazdagodó vonulatához.

A magyar nyelv hete megrendezését a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat tizenhárom évvel ezelőtt vállalta első ízben, s azóta is lelkiismeretes, értő gazdája. Időközben azonban az ünnepi hét országos mozgalommá vált. Ma már nemcsak a Társulabelső ügye, hanem jószerint az egész magyar társadalomé. Egyre több kulturális intézmény, mozgalom, társadalmi szervezet, a tömegközeli eszközök egész sora kapcsolódik a magyar nyelv hete rendezőinek, megvalósítóinak sorába.

A magyar nyelv hetének évről évre gazdagodó rendezvénysorozata feltehetően azzal is összefügg, hogy ma Magyarországon az anyanyelv ügye közügy. Sok-sok önkéntes nyelvőr figyeli, ápolja, védi a nyelvet, nyesegeti vadhajításait — az ünnepi héten kívül is. A különféle újságok, heti- és havilapok hasábjain nemegyszer indulatos hangú frások látnak napvilágot. Ez a növekvő, erősödő társadalmi érdeklődés intézményes keretet is kap évente a magyar nyelv hete alkalmából.

Az idei ünnepi héten — a tartalom, és az egyes témák megközelítése szempontjából — rendkívül gazdag, változatos program alakult ki. Hagyomány szonban már az is, hogy a tartalom sokszínűségének megőrzése mellett minden évben egy központi gondolata is van a hétnek. Idén nyelvünk mai állapotát — és ennek irodalmi tükröződését állították az előadók vizsgálódásaik középpontjába. E témakörben hangzott el — többek között — Szathmári István (Mai költészetünk a nyelvész szemével), Grétsy László (Magyar Nyelv, anno 1978), Bachát László (Az ifjúsági nyelv szókinése az irodalomban), Graf Rezső (A műszaki tudományos ismeretterjesztés nyelve), Fábian Pál (Irodalmunk és helyesírásunk), Vacha Imre (Az ifjúság megszólalási gondjai), Sebestyén Árpád (Gondolatok a sajtó nyelvéről), Szablyár Ferenc (A rádió nyelvhasználata), Somogyi György (Csakugyan színtelene) dik-e mai prózánk nyelve?), Benkő László (Tegezzünk vagy magázzunk? Végül József Mihály (Hogyan beszél a mai fiatalság?) előadása. Az idén nagyon sok helyen került szóba az ifjúság nyelve, természetesen elsősorban fiatalok körében. Pedig ez évben a magyar nyelv hete az iskolai szünet alatt zajlott le. Ezért viszonylag kevés ún.

„rendhagyó nyelvtanóra” volt az iskolákban (csak az utolsó két napon, amikor a tanítás újrakezdődött), inkább más ifjúsági közösségekben, klubokban, KISZ-szervezetekben stb. zajlottak az előadások.

Külön is említést kell tenni az ünnepi megnyitóról. K ö p e c z i B é l a akadémikus megnyitó szavai után K e r e s z t u r y D e z s ő „Nyelvében él a nemzet?” (egy baljóslat haszna) címmel tartott bevezető előadást; majd D e m e L á s z l ó, K i r á l y I s t v á n és S z a t h m á r i I s t v á n csatlakozott egy-egy önálló előadással felérő hozzászólással a témához, a magyar nemzeti lét és tudat történelmi változásairól, nyelv és nemzet összetartozásának helyes értelmezéséről szólva. Szenvedélyes, gondolatgazdag fejtegetéseik szemléletformáló hatásúak voltak. Azt sugallták, hogy a nyelv, az anyanyelv nem szűken nyelvészeti kérdés, hanem egy nemzet ügye. Egész gondolkodásunk, egymás közötti kapcsolataink, nemzeti összetartozásunk, kultúránk közege, hordozója.

Fontos, figyelemreméltó eseménye volt a hétnek a pártmunkások számára tartott rendezvény a Csongrád megyei Oktatási Igazgatóságon. G y ő r i I m r e elvtárs, az MSZMP KB titkára előadásában a közéleti demokratizmus kibontakoztatásának nyelvi követelményeiről, a párt propagandistáinak felelősségéről, nyelvi igényességéről, a gondolatok szabatos kifejtésének meggyőző hatásáról beszélt az ország minden részéből összegyűlt, kb. 200 főnyi pártmunkás előtt. Ezt követően D e m e L á s z l ó, szólt a pártoktatás nyelvhasználati problémáiról. A politikai és a közéleti nyelvből vett meggyőző szemléltető példái nagy tetszést arattak.

A magyar nyelv hete központi gondolata is magyarázza, hogy több író és irodalmár is megfordult előadóként Csongrád megyében. A magyar nyelvi és az irodalmi ismeretterjesztés szervezeti szétválását követően a TIT-ben (és kívül is) viták folytak arról, hogy egyáltalán szét lehet-e választani az ismeretterjesztésben a nyelvet és az irodalmat. Nyilván mindkét álláspontnak vannak meggondolandó érvei. Az azonban vitathatatlan, hogy a magyar írók többségének szívügye az anyanyelv, mely nélkül nincs művészeti alkotás, nincs irodalom. Hitvallás is volt egyben az, ahogyan az írók, irodalmárok vállalkoztak — a magyar nyelv hetén való közreműködésre. Hallhattuk K o l o z s v á r i G r a n d p i e r r e E m i l szellemes előadását a szaknyelv és a műveltség összefüggéseiről, vagy P ó k L a j o s n a k, a Gondolat Könyvkiadó irodalmi főszerkesztőjének fejtegetéseit a tudományos közlés, a szakkiadványok nyelvezetéről.

T o l n a i G á b o r akadémikus „Gondolkodás — irodalom — nyelvhelyesség” címmel személyes hangvétellel szólt egy fordulatokban gazdag élet tapasztalatait is felvillantva a gondolkodás és a nyelv összefüggéseiről (de a személyes becsületesség és a történelmi események nyelvet formáló hatásáról is).

A záró program Hódmezővásárhelyen, a Városi Tanács dísztermében méltó befejezése volt a magyar nyelv hetének. A TV Fórum mintájára szervezett Anyanyelvi Fórumon B a l á z s J á n o s, B e n k ő L o r á n d, D e m e L á s z l ó, S e b e s t y é n Á r p á d, T o l n a i G á b o r és V é g h J ó z s e f M i h á l y válaszolt a közönségtől érkezett sok-sok érdekes kérdésre.

Hagyományos színfoltja az évenkénti ünnepi hétnek a sajtó munkatársai számára rendezett zártkörű program. S e b e s t y é n Á r p á d nagy szakértelemmel, tapintattal beszélgetett ezúttal a Csongrád megyei napilapok szerzőivel.

A játékos nyelvi vetélkedők évek óta kedvelt, népszerű rendezvények. Az idén a szegedi Bartók Béla Művelődési Központban, a JATE klubjában, a szegedi Konzervgyárban, Csongrádon pedig a Művelődési Házban mérték össze tudásukat az egyéni versenyzők és csoportok.

A József Attila Tudományegyetem szinte önálló programsorozatot szervezett a hét minden napjára. Sok budapesti előadó megfordult, közöttük többen olyanok, akik életük egy-egy szakaszát tanárként valaha itt töltötték.

A 36 szegedi rendezvényen kívül, a megye valamennyi járásában és városában is rendeztek előadásokat. Hódmezővásárhelyen, Makón, Szentesen, Csongrádon és ezek járásában 57 előadás hangzott el.

A látogatók, hallgatók létszáma általában nem volt magas. Egy-egy előadáson 15–30 ember vett részt, de természetesen akadtak 150–200 fős nagy rendezvények is. Ez a jelenség egyébként nemcsak a magyar nyelv hetére jellemző. Az egész ismeretterjesztésben fokozatosan eltolódnak az arányok a látványos megmozdulásokról a kisebb létszámú, viszonylag zártkörű, klubszerű formák és alkalmak irányába.

Összegezve az egyhetes rendezvénysorozat tanulságait, úgy véljük, hogy mind a tartalom, mind a szervezés gondossága szempontjából a Csongrád megyei magyar nyelv hete sikeres volt. Programjának sikere — többek között — abban is rejlett, hogy az egész megye megmozdult az érdekében: a megyei tanács és a városi tanácsok művelődésügyi osztályai, a pártbizottságok, a szakszervezetek, a termelőszövetkezetek, kutatóintézetek, iskolák, könyvtárak és művelődési otthonok.

Egy-egy országos kulturális, tudományos vagy művészeti megmozdulás közvetlen hasznát nemigen lehet mérni. A magyar nyelv hete jelentősége más természetű: a maga pusztá létezésével a legszélesebb rétegek figyelmét irányítja a nyelvre. Tudatosítja azt, hogy a nyelvnek, a gondolkodás és az emberek közötti gondolatcsere eszközének nem vagyunk mindannyian születésünktől kezdve egyenlő mértékben birtokosai, de törekednünk kell rá, hogy azzá váljunk; emlékeztet arra, hogy a nyelvvel való törődés, anyanyelvünk ápolása olyan közös erőfeszítést is igényel, amelyet nem végezhetnek el a nyelvével a társadalmom nélkül, csak mindannyiunkkal együttesen; figyelmeztet arra, hogy az anyanyelv nemzeti létünknek olyan kincse, amelyet olykor-olykor ünnepelni — megtisztelő kötelességünk.

Az 1978-i magyar nyelv hete méltó tiszteletadás volt.

M. Z.

Szövegtani vándorgyűlés Kaposváron

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Kaposvári Tanítóképző Főiskola közös rendezésében került sor 1978. április 6–8-án Kaposváron arra a tanácskozásra, amelynek témája s címe „A szövegtan a kutatásban és az oktatásban” volt. A három napon 16 előadás és kb. ugyanannyi hozzászólás hangzott el 200 résztvevő jelenlétében.

De mi is a *szöveg* illetőleg a *szövegtan* mint nyelvészeti fogalom?

A *szöveg*: Nyelvileg megformált (írott, nyomtatott stb.) mondanivaló egységet alkotó egésze (ÉrtKSz. 1313); más szóval: *beszédmű*: A beszédnek önálló és reális legmagasabb egysége (Deme László megfogalmazása). Újabban gyakran használt terminus a hazai és a nemzetközi nyelvészeti szakirodalomban. A vizsgálatok során nyilvánvalóvá vált, hogy a mondat szintje fölött is van még tanulmányozni való, ha a mondatot a beszédmű (szöveg) részének tekintjük. „S ha bebizonyosodott róla, hogy bizonyos aspektusból valóban az, minthogy sok sajátosságával önmagán kívül azt is jellemzi akkor figyelemre érdemes maga a magasabb egység, azaz a beszédmű (a szöveg) is. A vele foglalkozó stúdiumot hirtelenében textológiának (szövegtannak) nevezném el . . .” (Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorlati vizsgálata 280). Ezt az elnevezést hallgatólagosan el is fogadta a tanácskozás, miután beleillik az eddig általánosan használt nyelvi egységek megnevezésének sorába: *hangtan*, *szótan*, *mondattan*, *szövegtan*. (A megértés kedvéért kívánatos is, hogy egy nyelven — egységes terminológia alapján — beszéljünk.

E rövid beszámolót csak figyelemfelkeltésnek szánjuk, hiszen az előadások anyaga könyv formájában megjelenik.

Várkonyi Imre főigazgató köszöntője után Benkő Loránd akadémikus nyitotta meg a tanácskozást. Bevezetőjében szólott többek között a szövegtani kutatások fontosságáról és időszerűségéről mind a nyelvtudomány, mind pedig az oktatás szempontjából; kifejtette más területekhez (szintaxis, szemantika, fonetika) való viszonyát.

A szövegelmélet alapjait Balázs János ismertette gazdag külföldi és hazai anyagra hivatkozva. A szövegnyelvészet és a stilisztika kapcsolatát Károly Sándor fejtette ki. A nyelvleírás szövegtanának egyik lehetséges megközelítési módjáról — a szöveggrammatikáról — Andor József szólott. A szövegtan kommunikációs törekvű szövegekben való alkalmazásának lehetőségeit Bókay Antal vázolta. A szöveg természetéről tartott egyéni kutatásainak felhasználása alapján sok összefüggést felviláglantó előadást Demé László. Hogyan készül a szöveg? — ezt az izgalmas kérdést: a nyelvi megszerkesztettség kérdését világította meg szabadelőadásában Antal László. A kapcsolás szintaktikai és szemantikai kérdéseiről szólott Békési Imre előadása. A „szempont” a szövegépítkezésben címen mondotta el gondolatait Bánréti Zoltán. Az antik retorika szövegtani tanulságait elevenítette fel Adamik Tamás. A mondatátszövődés jelenségét mutatta be példákkal illusztrálva É. Kiss Katalin.

A szövegtannak mint az anyanyelvi képzés egyik részstúdiumának az oktatásban (az új tantervekben) elfoglalt helyét és szerepét a következő előadások elemezték:

„Szövegtan és tanárképzés” címmel Bencédy József fejtette ki véleményét, sürgetve egy szövegtani főiskolai tankönyv mielőbbi kidolgozását. Az új magyar nyelvi tantervek szövegtani vonatkozásairól adott tájékoztatást Szende Aladár, hangsúlyozva többek között a szövegtannak össziskolai szintre emelésének igényét. A szövegtan helyét mutatta be a középiskolai anyanyelvi képzésben a gimnázium I. osztálya számára készült tankönyv alapján J. András Katalin. „A szövegtan jelentősége a tanítóképzésben” címen mondotta el javaslatait Szirmay Endre, kérve a jelenlegi tanterv szerkezeti módosítását. Az alsó tagozatos szóbeli szövegalkotásra nevelés szövegtani vonatkozásairól szólott — elsősorban pedagógiai oldaláról Zsolnai József. A szövegalkotási készség fejlesztésének lehetőségeiről és az eredmények méréséről adott tájékoztatást több éves kísérlet adatai alapján B. Fejes Katalin.

A résztvevők aktivitásáról adunk képet néhány hozzászólás ismertetésével a teljesség igénye nélkül:

A szöveg nyelvvstatistikai szempontú vizsgálatának problémáit fejtette ki Kelemen József. Az írott szövegek vizsgálata mellett a beszélt szövegek vizsgálatának szükségességére hívta fel a figyelmet Wachá Imre. Terminológiai műszótár szerkesztését kérte Temesi Mihály. A szövegtan és a szótárszerkesztés kapcsolatának kérdéseit vizsgálta Elekfi László. A nyelvi elemeknek szövegbeli szerepére hívta fel a figyelmet Hoffmann Ottó.

A tanácskozás munkáját Szathmári István értékelte zárszavában. Érdekes, színes, tanulságos előadások hangzottak el — mondotta, élénk vita alakult ki, jó volt az elmélet és gyakorlat viszonya. Összegezésre azonban nem vállalkozhatott a téma bonyolultsága és több kérdés és összefüggés hazai és külföldi tisztázatlansága miatt. Tovább vizsgálendő — nyitott — kérdések még véleménye szerint: meddig szöveg a szöveg; mi tartozik a szövegtan körébe; hogyan érintkezik más területekkel; hogyan alkalmazhatók az eddigi eredmények a gyakorlatban, a tanításban a különböző oktatási fokozatokon? stb.

Graf Rezső

Szemle

A Magyar Nyelvjárások Atlasza VI. (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	480
A stilisztikai jelenségtanulmány (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	482
B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere (Ismerteti: <i>Fehértői Katalin</i>)	487
Antal László: Egy új magyar nyelvtan felé (Ismerteti: <i>H. Molnár Ilona</i>)	493
Bolla Kálmán—Molnár József: A magyar hangtan válogatott bibliográfiája (Ismerteti: <i>Büky Béla</i>)	497
I. Gallasy Magdolna (szerk.): Vita a nyelvtudomány jövőjéről (Ismerteti: <i>Domokos Péter</i>)	501
Terts István: A nyelvész szóra bírja a nyelvet (Ismerteti: <i>Tóth Pál</i>)	504

A Nyelvőr postája

<i>Pásztor Emil</i> : Ne legyen külön írógép-helyesírás!	505
<i>T.U.I.</i> : Milliárd, billió, trillió — billiárd, trilliárd — <i>T.U.I.</i> : Magnólia — <i>T.U.I.</i> : CEGLÉDTEJ — <i>T.U.I.</i> : Anyagmozgatás-gépészeti szak <i>T.U.I.</i> : Súly, tömeg — <i>T.U.I.</i> : Dz betűs szavak elválasztása	506

A Nyelvőr hírei

<i>M. Z.</i> : A magyar nyelv hete — anno 1978	509
<i>Graf Rezső</i> : Szövegtani vándorgyűlés Kaposváron	511

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 4 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője 1 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai 3 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 2 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének 5 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Múzeion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieza István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 3
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete. A jelentés mozgásegysége*. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8